

e-ISSN 2587-1293

ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

International Journal of Turkic Dialects Research

Международный Журнал Исследований Тюркских Наречий

Haziran - June - июнь | 2024 Sayı - Volume - Номер | 8/1

TÜRKCLAD

TÜRKCLAD

توركلاد

2017

توركلاد

İmtiyaz Sahibi / License Owner

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(buran.ahmet@gmail.com)

Editörler / Editors

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(buran.ahmet@gmail.com)

Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(ealkaya16@gmail.com)

Editör Yardımcısı / Editor Assistants

Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(mehmetozeren@hotmail.com)

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Ahmet BURAN (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)
(buran.ahmet@gmail.com)

Prof. Dr. Abdullah KÖK (Akdeniz Ü. – Antalya / TÜRKİYE)
(akok9@yahoo.com)

Prof. Dr. Ayhan ÇELİKBAŞ (Ankara Ü. – Ankara / TÜRKİYE)
(acelikbay@hotmail.com)

Prof. Dr. Balkiya KASIM (Abay Kazak Milli Pedagoji Ü. – Almatı / KAZAKİSTAN)
(bkasym_gosyaz@mail.ru)

Prof. Dr. Burul SAGINBAYEVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Ü. – Bişkek / KIRGIZİSTAN)

(burul.saginbayeva@manas.edu.kg)

Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Ü. - Elazığ / TÜRKİYE)

(ealkaya16@gmail.com)

Prof. Dr. Erhan AYDIN (İnönü Ü. – Malatya / TÜRKİYE)

(ayerhan@gmail.com)

Prof. Dr. Fatih ÖZEK (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(fozek@firat.edu.tr)

Prof. Dr. Feyzi ERSOY (Ankara Hacı Bayram Veli Ü. – Ankara / TÜRKİYE)

(fevziersoy07@gmail.com)

Prof. Dr. Figen GÜNER DİLEK (Ankara Hacı Bayram Veli Ü. – Ankara / TÜRKİYE)

(figengunerdilek@gmail.com)

Prof. Dr. Flera SAYFULİNA (Kazan Federal Ü. – Kazan / TATARİSTAN)

(fsaifulina1@mail.ru)

Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN (Ege Ü. – İzmir / TÜRKİYE)

(gurergulsevin@gmail.com)

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Semerkant Devlet Üniversitesi – Semerkant / ÖZBEKİSTAN)

(juliboy1@yahoo.com)

Prof. Dr. M. Fatih KİRİŞÇİOĞLU (Ankara Hacı Bayram Veli Ü. – Ankara / TÜRKİYE)

(fatih.kiriscioglu@hbv.edu.tr)

Prof. Dr. M. Vefa NALBANT (Pamukkale Ü. – Denizli / TÜRKİYE)

(vnalbant@gmail.com)

Prof. Dr. Mukhabbat KURBANOVA (Özbekistan Millî Ü. – Taşkent / ÖZBEKİSTAN)

(qurbonova2007@mail.ru)

Prof. Dr. Nergis BİRAY (Pamukkale Ü. – Denizli / TÜRKİYE)

(nergisb@gmail.com)

Prof. Dr. Ramiz ASKER (Bakü Devlet Ü. – Bakü / AZERBAYCAN)

(ramizasker@yahoo.com)

Prof. Dr. Vahit TÜRK (İstanbul Kültür Ü. – İstanbul / TÜRKİYE)

(vahitturk1@hotmail.com)

Doç. Dr. Mariya ÇERTIKOVA (N. F. Katanov Hakas Devlet Ü. – Abakan / HAKASYA)

(chertikova@yandex.ru)

Doç. Dr. Maral TAGANOVA (Türkmenistan Bilimler Akademisi - Aşkabat / TÜRKMENİSTAN)

(manyeye@mail.ru)

Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(mehmetozeren@hotmail.com)

Doç. Dr. Nadejda TIDIKOVA (S. S. Surazakov Altayistik Enstitüsü - Gorno Altaysk / ALTAY
ÖZERK CUMHURİYETİ)

(ntydykova@mail.ru)

Doç. Dr. S. Kaan YALÇIN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(skyalcin23@gmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Nilüfer YILDIRIM (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(nyildirim@firat.edu.tr)

Dr. Öğr. Üyesi Nurdin USEYEV (Kırgızistan-Türkiye Manas Ü. – Bişkek / KIRGIZİSTAN)

(nurdin.useev@manas.edu.kg)

Yayın Danışma Kurulu / Board of Editorial Advisor

Prof. Dr. Ahmet B. ERCİLASUN (Emekli Öğretim Üyesi – Ankara / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Leylâ KARAHAN (Emekli Öğretim Üyesi – Ankara / TÜRKİYE)

(leylakarahan@yahoo.com)

Prof. Dr. Ramazan KORKMAZ (Maltepe Ü. – İstanbul / TÜRKİYE)

(r_korkmaz@hotmail.com)

Prof. Dr. Dursun YILDIRIM (Emekli Öğretim Üyesi– İzmir / TÜRKİYE)

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV (Emekli Öğretim Üyesi – Kazan / TATARİSTAN)

(ferits@yandex.ru)

Prof. Dr. Elfiye YUSUPOVA (Kazan Federal Ü. – Kazan / TATARİSTAN)

(alyusupova@yandex.ru)

Genel Koordinatör / General Coordinator

Prof. Dr. Ercan ALKAYA (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(ealkaya16@gmail.com)

Yabancı Dil Sorumlusu / Responsible for Foreign Language

Arş. Gör. Ertuğrul ZORLU (İNGİLİZCE) (Osmaniye Korkut Ata Ü. – Osmaniye / TÜRKİYE)
(e_zorlu2014@hotmail.com)

Düzeltilme Sorumluları / Responsible for Revision

Arş. Gör. Dr. Bilgit SAĞLAM (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(bsaglam@firat.edu.tr)

Arş. Gör. Dr. Murat AKA (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(maka@firat.edu.tr)

Okt. Dr. Cemile UZUN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(cemileuzun000@gmail.com)

Dr. Gökçen DURUKOĞLU (MEB – Malatya / TÜRKİYE)
(gdurukoglu@gmail.com)

Arş. Gör. Mehtap ÖZTÜRK (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(omehtap36@gmail.com)

Arş. Gör. Tuğba GÖKBAYIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(tgokbayir@firat.edu.tr)

Arş. Gör. Veysel KARACA (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(vikaraca@gmail.com)

Arş. Gör. Yelda YEŞİLDAL (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(yyesildal@firat.edu.tr)

Uzm. Mehmetcan GÖKBAYIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)
(gokbayir.mehmetcan@yandex.com)

Kaynakça Sorumluları / Responsible for Bibliography

Arş. Gör. Yelda YEŞİLDAL (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(yyesildal@firat.edu.tr)

Okt. Remzi ÇALIŞIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(rcalisir23@gmail.com)

Uzm. Mehmetcan GÖKBAYIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(gokbayir.mehmetcan@yandex.com)

Sanat Danışmanı / Art Advisor

Uzm. Nadir GÜR (Elazığ / TÜRKİYE)

(nadirgur@gmail.com)

Baskı Sorumluları / Responsibles for Printing

Doç. Dr. Mehmet ÖZEREN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(mehmetozeren@hotmail.com)

Uzm. Nadir GÜR (Elazığ / TÜRKİYE)

(nadirgur@gmail.com)

Uzm. Mehmetcan GÖKBAYIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(gokbayir.mehmetcan@yandex.com)

Dış Temsilciler / Representative of Foreign Country

Prof. Dr. Balkiya KASIM (Abay Kazak Milli Pedagoji Ü. – Almatı / KAZAKİSTAN)
(bkasym_gosyaz@mail.ru)

Prof. Dr. Ferit YUSUPOV (Emekli Öğretim Üyesi – Kazan / TATARİSTAN)
(ferits@yandex.ru)

Prof. Dr. Burul SAGINBAYEVA (Kırgızistan-Türkiye Manas Ü. – Bişkek / KIRGIZİSTAN)
(burul.saginbayeva@manas.edu.kg)

Prof. Dr. Peter ZIEME (Berlin Brandenburg Academy of Sciences and Humanities – Berlin /
ALMANYA)

Prof. Dr. Takashi OSAWA (Osaka Ü. – Osaka / JAPONYA)

Doç. Dr. Altangerel ENKHTUR (Mongolian Academy of Sciences – Ulan Bator /
MOĞOLİSTAN)

Doç. Dr. Maral TAGANOVA (Türkmenistan Bilimler Akademisi - Aşgabat / TÜRKMENİSTAN)
(manyaje@mail.ru)

Doç. Dr. Masoumeh DAEI (Payame Nur Üniversitesi – Tahran / İRAN)

Prof. Dr. Juliboy ELTAZAROV (Semerkant Devlet Üniversitesi – Semerkant / ÖZBEKİSTAN)
(juliboy1@yahoo.com)

Doç. Dr. Yuliya Matveevna TARASYUK (Odessa Milli Üniversitesi – Odessa / UKRAYNA)
(tarasiuk_yuliia@onu.edu.ua)

Doç. Dr. Nadejda TIDIKOVA (S. S. Surazakov Altayistik Enstitüsü - Gorno Altaysk / ALTAY
ÖZERK CUMHURİYETİ)
(ntydykova@mail.ru)

Lindita Xanari LATİFİ (Tiran Ü. – Tiran / ARNAVUTLUK)

(lindalatifi@yahoo.com)

Prof. Dr. István ZİMONYÍ (University of Szeged – Szeged / MACARİSTAN)

(zimonyi@hist.u-szeged.hu)

Prof. Dr. László MÁRACZ (Amsterdam Üniversitesi - Amsterdam / HOLLANDA)

(L.K.Maracz@uva.nl)

Doç. Dr. Edina SOLAK (Zenica Üniversitesi – Zenica / BOSNA-HERSEK)

(edinachi@hotmail.com)

Bu Sayının Hakemleri / Reviewers of the Issue

Prof. Dr. Abdullah KÖK (Akdeniz Ü. – Antalya / TÜRKİYE)

(akok9@yahoo.com)

Prof. Dr. Ahmet DEMİRTAŞ (Osmaniye Korkut Ata Ü. – Osmaniye / TÜRKİYE)

(ahmet_demirta@yahoo.com)

Prof. Dr. Beyhan KANTER (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(beyhankanter@gmail.com)

Prof. Dr. Ekrem AYAN (Muğla Sıtkı Koçman Ü. – Muğla / TÜRKİYE)

(ekremayan@hotmail.com)

Prof. Dr. Fatih ÖZEK (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(fozek@firat.edu.tr)

Prof. Dr. Funda TOPRAK (Ankara Yıldırım Beyazıt Ü. - Ankara / TÜRKİYE)

(fundatoprak25@hotmail.com)

Prof. Dr. Galip GÜNER (Erciyes Ü. – Kayseri / TÜRKİYE)

(gunerg@erciyes.edu.tr)

Prof. Dr. Hatice İÇEL (Niğde Ömer Halisdemir Ü. – Niğde / TÜRKİYE)

(haticeicel@hotmail.com)

Prof. Dr. Lale GURBANOVA (Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi İ. Nesimi Dilcilik Enstitüsü – Bakü / AZERBAYCAN)

(lalaqurbanova077@gmail.com)

Prof. Dr. Meherremov MEMMEDOV (Bakü Devlet Ü. – Bakü / AZERBAYCAN)

(mammadovmaharam@gmail.com)

Prof. Dr. Mehmet Vefa NALBANT (Pamukkale Ü. - Denizli / TÜRKİYE)

(vnalbant@gmail.com)

Prof. Dr. Muhammet Fatih KANTER (Kilis 7 Aralık Ü. – Kilis / TÜRKİYE)

(fatih.kanter@hotmail.com)

Prof. Dr. Mustafa ŞENEL (Ardahan Ü. – Ardahan / TÜRKİYE)

(mustafasenel@hotmail.com)

Prof. Dr. Münevver TEKCAN (Kocaeli Ü. – Kocaeli / TÜRKİYE)

(munevvertekcan@hotmail.com)

Prof. Dr. Nergis BİRAY (Pamukkale Ü. - Denizli / TÜRKİYE)

(nergisb@gmail.com)

Prof. Dr. Zemfira ŞAHBAZOVA (Bakü Devlet Ü. – Bakü / AZERBAYCAN)

(prof.shahbazova@mail.ru)

Doç. Dr. Eşqane BABAYEVA (Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Nizami Gencevi Adına Edebiyat Enstitüsü – Bakü / AZERBAYCAN)

(eshqane@mail.ru)

Doç. Dr. Ferdi GÜZEL (Bayburt Ü. – Bayburt / TÜRKİYE)

(guzelferdi@hotmail.com)

Doç. Dr. Leman SÜLEYMANOVA (Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü –
Bakü / AZERBAYCAN)

(leman.suleymanova.2018@mail.ru)

Doç. Dr. Mehtap SOLAK SAĞLAM (Pamukkale Ü. - Denizli / TÜRKİYE)

(mehtapsolak@gmail.com)

Doç. Dr. Naile ASKER (Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü – Bakü /
AZERBAYCAN)

(qaracantali@live.com)

Doç. Dr. Nilüfer YILDIRIM (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(niluferyildirim2003@gmail.com)

Doç. Dr. Osman KABADAYI (Kırşehir Ahi Evran Ü. – Kırşehir / TÜRKİYE)

(kabadayiosman@yandex.com)

Doç. Dr. Reyhan HABİBLİ (Bakü Devlet Ü. – Bakü / AZERBAYCAN)

(rhabibli@bsu.edu.az)

Doç. Dr. Sezgin DEMİR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(sezgindemir44@gmail.com)

Doç. Dr. Soner SAĞLAM (Pamukkale Ü. - Denizli / TÜRKİYE)

(soner.saglam@gmail.com)

Doç. Dr. Süleyman Kaan YALÇIN (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(skyalcin23@gmail.com)

Doç. Dr. Yaşar TOKAY (Ankara Yıldırım Beyazıt Ü. – Ankara / TÜRKİYE)

(erciyes_yasar@hotmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Döne ARSLAN (Kastamonu Ü. – Kastamonu / TÜRKİYE)

(darслан@kastamonu.edu.tr)

Dr. Öğr. Üyesi Gülmira OSPANOVA (Sivas Cumhuriyet Ü. – Sivas / TÜRKİYE)

(gospanova@hotmail.com)

Dr. Öğr. Üyesi Hüseyin Kahraman MUTLU (Afyon Kocatepe Ü. – Afyon / TÜRKİYE)

(cimenalan@hotmail.com)

Dr. Arş. Gör. Veysel İbrahim KARACA (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(vikaraca@gmail.com)

Dr. Anar FECEROV (Bakü Devlet Ü. – Bakü / AZERBAYCAN)

(afaracov89@mail.ru)

Dr. Gulim SHADİYEVA (Kazak Devlet Güzel Sanatlar Ü. - Astana / KAZAKİSTAN)

(imblen@mail.ru)

Dr. Öğr. Gör. Remzi ÇALIŞIR (Fırat Ü. – Elazığ / TÜRKİYE)

(rcalisir2323@gmail.com)

Öğr. Gör. Mustafa Said ARSLAN (Kastamonu Ü. – Kastamonu / TÜRKİYE)

(msarslan@kastamonu.edu.tr)

ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (TÜRKLAD) 8. CİLT, 1. SAYI, 2024, TÜRKİYE

ISSN: 2587-1293

ULUSLARARASI TÜRK LEHÇE ARAŞTIRMALARI DERGİSİ (TÜRKLAD), ilk sayısından itibaren uluslararası hakemli bir dergidir. TÜRKLAD; MLA, BASE, INDEX COPERNICUS INTERNATIONAL, DRJI, ESJI, Academic Resource Index (ResearchBib), OpenAIRE, SOBIAD, İSAM, ASOS, SIS (Scientific Indexing Services), CiteFactor, DOAJ gibi ulusal ve uluslararası saygın alan indeksleri tarafından taranmaktadır.

EDİTÖR

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Araştırma Makalesi / *Research article*

HACI İBRAHİM DELİCE

TÜRKÇEDE ETKEN ÇATI

Active voice in Turkish

1 - 8

MUSTAFA ARGUNŞAH - ZEYNEP ÖLÇÜ DİNÇER

**TARİHİ METİNLERDE NEZAKET ÇALIŞMALARI: HAMZANÂME ÖRNEĞİNDE
ETKİLEŞİM TEMELLİ BİR YAKLAŞIM**

*(Im)politeness research on historical texts: an interaction-based approach on the samples
derived*

9 - 20

SALİDE ŞERİFOVA

SÜRƏYYA AĞAOĞLUNUN “BİR ÖMÜR BELƏ KEÇDİ: SƏSSİZ GƏMİNİ GÖZLƏRKƏN”
ƏSƏRİNDƏ FAKT VƏ SƏNƏDİN İKİ MÜSTƏQİL HADİSƏ KİMİ TƏZAHÜRÜ

Manifestation of fact and document as two independent events in sureyya agaoglu's work “one life has passed just like this”

21 - 34

LƏMAN SÜLEYMANOVA

GÜNEY AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA SAYAÇI SÖZLƏRİ

Sayachi words in southern Azerbaijan folklore

35 - 45

MUSTAFA KEMAL KÖK - ARİFE ECE EVİRGEN

TÜRKİYE TÜRKÇESİ GRAMER ÇALIŞMALARINDAN HAREKETLE “GÖVDE” TERİMİ
ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

Reflections on the term 'stem' based on Turkish grammar resources in Turkey

47 - 55

RÖVŞEN MEMMEDOV

GEŞEM İSABEYLİ’NİN ŞİİR DÜNYASI

Gasham isabeyli's world of poetry

57 - 71

DUYGU KOCA

GÜLBEDEN’İN HÜMAYUNNÂME’SİNDE SAYGI

Respect in the gülbeden's hümayunnâme

73 – 83

ELNARE EMİRLİ

TÜRK XALQLARININ TƏSƏVVÜRLƏRİNDƏ ÜLKƏR ULDUZU

Ulkar star in the imagination of the turkic nations

85 - 94

EMİN OBA

KAZAKÇADA DAYI KAVRAMI ÜZERİNE

On the concept of maternal uncle in Kazakh

95 - 100

GUMRU ŞEHİRİYAR

NOGAY DİLİ SORUNU VE NOGAYCADAN ÇEVİRİ

The question of Nogai language and translation from Nogai

101 - 108

PERVİN BAYRAMOVA

DİLÇİLİKDƏ BİLİŇQVİZM VƏ İNTERFERENSIYA HADİSƏSİ

The case of bilingualism and interference in linguistics

109 - 117

FATMA YELOĞLU

MUHTAR ÄVEZOV'UN 'QIYLI ZAMAN' ROMANI ÖRNEĞİNDE KAZAK YAZI DİLİNE
YANSIYAN KONUŞMA DİLİ UNSURLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

*Evaluation of the effects of the spoken language on kazakh written language with the examples of
the muhtar ävezov's novel "qıylı zaman"*

119 - 127

MESUT SÖNMEZ

İLMİNSKİY'İN KAZAKÇA İÇİN KULLANDIĞI ALFABELER

Alphabets used for Kazakh by İlminsky

129 - 138

ABDUL NASER SERAJI

AHMET HACA HALİS'İN MAKTEL-NAMESİ ÜZERİNE

On the maktel-nama of ahmet khaja khalis

139 – 149

MARAL ATDAYEVA

NESİMİNİŇ KASYDASYNDA SOPUÇYLYK TAGLYMATYNYŇ ŞAHRANA BEÝANY

A study on the sufi teachings in nesimi's qasida

151 - 159

Kitap İncelemesi / Book Review

TEVFİK CEM KURT

ZEYBEK, NAMIK KEMAL (2014) AŞK YOLU, İSTANBUL: ÖTÜKEN YAYINLARI, ISBN:
978-605-155-144-9, 431 s.

Zeybek, namik kemal (2014). aşk yolu, istanbul: ötüken publication, isbn 978-605-155-144-9, 431s.

161 - 166

EDİTÖRDEN

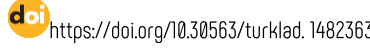
Değerli okuyucular,

TÜRKLAD'ın 2024/1 Haziran sayısı ile sizi selamlamanın mutluluğunu yaşıyoruz.

Dergimizin bu sayısında, on biri Türkiye Türkçesi, dördü Azerbaycan Türkçesi, biri de Türkmen Türkçesi ile yazılmış toplam on altı yazı yer almaktadır. Bunların on beşi araştırma makalesi, biri ise kitap incelemesidir.

TÜRKLAD'ın 2024/1 Haziran sayısının sizlerle buluşmasına katkı sunan, yayınlanmasında emeği bulunan bütün çalışma arkadaşlarımıza, yazarlarımıza, hakemlerimize ve dergilerimize yayın ortamı sağlayan DergiPark yetkililerine teşekkür ederiz.

EDİTÖR

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 11.05.2024
Kabul Tarihi / Accepted date	: 06.06.2024
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2024

Atıf / Citation

Delice, H. İ. (2024). Türkçede Etken Çatı. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 8. Cilt, 1. Sayı, 1-8.

TÜRKÇEDE ETKEN ÇATI
Active voice in Turkish
HACI İBRAHİM DELİCE¹

Öz

Türkçenin dilbilgisi alanında "etken çatı" teriminin tartışmalıdır. "Çatı", Türkçe dil bilgisinde çeşitli eklerle kurulan fiilin özne ve nesneye göre değişik görünüşlerde gerçekleşmesini ifade eden bir terim olarak ele alınmaktadır; ancak, "etken çatı" terimi, dilbilgisinde kendine özgü bir kategoriye denk gelmemekte; daha çok kılış fiili terimi ile ifade edilen kategori ile aynılaşmış biçimde ele alınmakta ve gereksiz bir adlandırmaya yol açmaktadır.

Bu çalışmada, çatı teriminin tanımlanmasındaki belirsizlikler ve çelişkiler ele alınacaktır. Etken çatının "etken fiil", "kılış fiili" ve "kılış ismi" gibi terimlerle aynı anlamı ifade ettiği ve bu terimlerin kullanımlarının birbirinden farklı kategori imiş gibi bir izlenim uyandırdığı ortaya konacaktır. Çatı kavramının sadece fiilin değişik biçimleri olarak ele alınmasının doğru olmadığı; cümlenin oluşumunu sağlayan asıl anlam birimciklerinin de göz önünde bulundurulması gerektiği üzerinde durulacaktır. Çatı teriminin eksik ve belirsiz tanımları nedeniyle dilbilgisel açıdan bir karmaşanın ortaya çıkmış olduğu ifade edilecektir. "Etken çatı" teriminin tanım ve ele alınış biçimleri tartışılacak; bu terimin tanım ve kullanımının diğer dilbilgisel kavramlarla karışıklığa neden olduğu işlenecektir. Özellikle, "etken eylem" ve "etken çatı" gibi farklı kavramların birbirine karıştırılmasının doğru bir dil bilimsel analiz yapılmasını zorlaştırdığı ortaya konacaktır.

Bu tespitlerden hareketle de dil bilimindeki terimlerin belirsizliği ve tanımlama zorluklarının giderilebilmesi için terimlerin doğru ve tutarlı bir şekilde kullanılması gerektiğini vurgulanacaktır.

Anahtar Kelimeler: Etken Fiil, Etken Eylem, Etken Çatı, Kılış Fiili

¹ Prof. Dr. Afyon Kocatepe Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Afyonkarahisar / TÜRKİYE. Elmek: hdelice@aku.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0004-7868-2854>

Abstract

The term "active voice" is controversial in the field of Turkish grammar. "Voice" is considered as a term in Turkish grammar that expresses the realization of the verb formed with various suffixes in different aspects depending on the subject and object; however, the term "active voice" does not correspond to a specific category in grammar; rather, it is treated as identical to the category expressed by the verb term, leading to an unnecessary naming.

In this study, the ambiguities and contradictions in the definition of the umbrella term will be discussed. It will be revealed that the active voice expresses the same meaning as terms such as "active verb", "action verb" and "action noun" and that the use of these terms gives the impression that they are different categories. It is not correct to consider the concept of roof only as different forms of the verb; It will be emphasized that the actual semantic units that enable the formation of the sentence should also be taken into consideration. It will be stated that a grammatical confusion has arisen due to incomplete and unclear definitions of the term roof. The definition and handling of the term "active framework" will be discussed; it will be discussed that the definition and use of this term causes confusion with other grammatical concepts. In particular, it will be demonstrated that mixing different concepts such as "active verb" and "active voice" makes it difficult to make an accurate linguistic analysis.

Based on these findings, it will be emphasized that the terms should be used correctly and consistently in order to eliminate the ambiguity and definition difficulties of the terms in linguistics.

Keywords: Active Verb, Active Voice, Active Noun

1. Giriş

Türkçenin dil bilgisi alanında *etken çatı* terimi de pek çok terim gibi maalesef sorunludur. Sorun, aslında bir kategoriye ifade etmemesinden -yani, bir dil bilgisi diziselliğine karşılık gelmemesinden- kaynaklanmaktadır. Böyle olunca, dil bilgisi ile ilgili bir kavrama karşılık gelmediği için de gereksiz bir adlandırmadır. Bu gereksiz isimlendirme sorunun temelinde -kanaatimizce- çatı teriminin anlam alanının net bir şekilde sınırlandırılmamış ve bu terimin anlam birimciklerinin net bir şekilde belirlenmemiş olması yatmaktadır.

Çatı terimi, dil bilgisi terimleri sözlüklerinde eklerle kurulan fiilin özne ve nesneye göre değişik görünüşlerde gerçekleşmesi (Korkmaz, 1992: 102); yapan, etkilenen ve yaptırılan yüklemle arasındaki ilişkilere göre biçimlenmesi veya eklenmesi (Demircan, 2003: 11), öznenin eylemi yapması, etkisinde kalması ya da belli biçimde onunla ilgili olması (Vardar, 2007: 58), özne veya nesne durumuna göre eylemin kök ve gövdesinde meydana getirilen yapı değişikliği (Koç, 1992: 62), eylemlerin özne ve nesne ile arasında çeşitli açılardan ortaya çıkan bağa göre taşıdığı dil bilgisi özelliklerin genel adı (Hengirmen, 1999: 94) gibi çatı kavramının dizisel özelliklerini tam olarak ifade etmeyen belirsiz tanımlarla ele alınmaktadır.

Çatı teriminin tanımlanmasındaki bu belirsizlik de aslında sadece bir ulamın “*Öznesi belli olan ve öznesiyle kesin ilişkisi bulunan fiil: O hızlı yürüdü, ben kaçtım.*” (Korkmaz, 1992: 59) şeklinde tanımlanan “*etken fiil*”; “*Cümlede yüklem gösterdiği işin yapma niteliği taşıdığını, yapanın dışında bir nesneye yöneldiğini gösteren fiil: al-, bil-, getir-, derle-, düşün-, kaz-, yaz-, taşı- vb.*” (Korkmaz, 1992: 102) şeklinde tanımlanan “*kılış fiili*” ve “*Bir durumu, bir oluş ve kılışı isim olarak anlatan ve fiillerden -mA, -MA, -Iş / -Uş, -IcI / -UcU vb. eklerle kurulan isim: oku-mak, oku-ma, oku-y-uş, yazmak, yaz-ma, yaz-ış, bak-ıcı, gel-ici, gid-ici vb.*” (Korkmaz, 1992: 102) şeklinde tanımlanan “*kılış ismi*” olmak üzere ayrı ayrı başlıklar altında ele alınmasına neden olmaktadır. Yani, “etken fiil”, “etken çatı”, “kılış fiili” ve “kılış ismi” terimleri, aynı tanıma denk gelen bir anlam alanına sahip eşanlamlı terimlerdir. Aynı anlam alanına denk düşen bu terimlerin ifade ettiği ulamı da diğerlerine göre daha yaygın kullanılan

kılış fiili terimi yeterli olacaktır ve bunun eşanlamlısı gibi kullanılan *etken fiil*, *etken çatı*, *kılış ismi* terimlerinin kullanımına gerek kalmayacaktır.

Çatı terimini sadece “fiilin değişik biçimleri” olarak düşünmek de bu terimin “cümlelerin oluşumunu sağlamak” olan asıl anlam birimciğinin göz ardı edilmesini ortaya çıkarmaktadır. Böyle olunca da ilk adımın yanlış atılmasıyla başlayan karmaşanın çözümü daha da güç bir hâl almaktadır. Çatı konusunu, “*Fiil cümlelerinin kurucusu olan ve asıl kılış fiillerinden oluşan yüklem tabanında var olan anlamı veya tabanın üzerindeki anlamı çeşitlendiren ekler yoluyla kendini tamamlayan özne, nesne ve dolaylı tümlecin cümleye katılma biçimlerinin oluşturduğu ulam.*” şeklindeki efradını cami, ağyarını mâni bir tanımla yazmaya başlamak, ilk adımın doğru atılması anlamına gelecektir. Böylece, çatı tanımıyla çelişkili bir kurgunun varlığı, doğal olarak anlaşılmalı olacaktır. Ayrıca, kılış fiilinin “Ahmet okuyor.” gibi bir cümlede yüklem olması durumunda “okumak” fiilinin “Neyi okuyor?” sorusundan doğan nesne isteği açıktır ve bu durum, “geçişli” terimi ile ifade edilmiştir. Aynı şekilde, “Ahmet çıktı.” gibi bir kılış fiilinin kurduğu cümlede de “Nereden çıktı?” sorusunun karşılığı olan dolaylı tümleç isteği göz ardı edilmiş olmaktadır. Bunun gibi “Ahmet yola çıkacak.” kılış cümlesinde de “Ne zaman çıkacak?” sorusu zarf tümleci isteğine işaret etmektedir ve bu istemin de dolaylı tümleç istemi gibi dil bilgisi çalışmalarında -maalesef- terim karşılığı yoktur. Yukarıda yapılan tanım, mevcut çatı anlatımlarının eksikliğinden kaynaklanan yanlışlıkları da gidermiş olacaktır.

Yukarıda belirtilen sorunla ilgili olarak Musaoğlu, “*Bunun sonucunda da Türk yazı dilleri ve lehçelerinde fiil çatısı görünüşleri, Türkiye’de yapılan çalışmalarda çoğunlukla İngilizceden (Demircan 2003: 51), diğer Türk Cumhuriyetlerinde yapılan çalışmalarda ise Rusçadan birebir olarak yapılan çevirisel terimlerle adlandırılmıştır. Dolayısıyla, meta lengüistik bağlamda fiil çatısının Türk dil bilimine özgün bir terminolojisi ve dil bilimsel yorumlanması yapılmamıştır.*” tespitini yaptıktan sonra çatı ulamının doğru değerlendirilebilmesi için şöyle bir inceleme tablosu önermektedir: “*Bu bağlamda fiil, çatı ve etkin çatı türü, yukarıda belirtilen kavramın ve onun biçimlenme kategorisinin birer kategorileri olarak aşağıdaki biçimde belirlenebilir: 1. Leksik yapılanma, leksik ve dil bilimsel biçimlenme ve çekimlenme kavramı 1. 1. Biçimlenme üst kategorisi; 1. 1. 1. Fiil alt kategorisi; 1. 1. 1. 1. Fiile bağlı çatı alt kategorisi; 1. 1. 1. 1. 1. Fiilin çatı kategorisi içerisinde yer alan bir alt etkin türü kategorisi vb. 1. 1. 1. 1. 1. 1. R morfemli etkin türü çatı görünümü 1. 1. 1. 1. 1. 2. T morfemli etkin türü çatı görünümü*” (2023: 210-212).

Bu öneri, çatı kavramıyla ilgili pek çok sorunu çözmektedir; ancak, birtakım eksiklikleri de düşündürmektedir. Bu eksikliklerden birincisi, çatı kavramının oluş ve kılış diye ikiye ayrılan ve çatıyla hiçbir ilgisi bulunmayan oluş fiilini çatı ulamının dışında tutmaması; ikincisi, fiilin taban anlamıyla gerçekleşen eksiz çatının varlığını dikkate almaması; üçüncüsü, fiilde var olan taban anlamlarının cümle kurgusuna dair istemlerinin eklerle değiştirildiği ekli çatılarda kullanılan eklerin her hâlükârda çatı işlevleriyle kullanılmış olduğu varsayımıyla bu eklerin farklı bir ulam oluşturabileceğini hesaba katmamış olması; dördüncüsü de çatı işlevli kullanılan eklerden herhangi bir ekten birden fazla çatı işlevi için de kullanılabildiğinin/kullanılabileceğinin dikkate alınmamış olmasıdır.

Bu dört hususun daha iyi anlaşılabilmesi için biraz daha detaylandırılmasında fayda olacaktır.

Bir oluş fiili, cümlelerin kurucusu -yüklem- olduğunda cümle terimiyle isimlendirilen dizgenin oluşabilmesi için yüklem değil cümle kurgusunun istemiyle “nesne” gerekir. Oluş fiilinin yerine bir kılış fiili kullanıldığında ise “özne” zaten cümlelerin asgari zorunlu öge koşulu ile oluş cümlesindeki nesnenin eşdeğeri olarak cümle kurgusunun zorunluluğu olarak var olacaktır ve bu durum çatı ulamının dışında kalmaktadır. Yani, sadece “Sarardı.” demiş olmak, maksadı tam olarak ifade eden bir dizge değildir. “Sarardı” yüklemine sararan şeyin ne olduğunu belirten bir isimle birleşmesi, adına cümle denilen dizgenin oluşması içindir ve çatı

dışında zaten zorunlu bir ögedir. Bu zorunluluğu gidermek için “sarardı” yüklemine yanına “yapraklar” nesnesi eklenir ve artık bir oluş cümlesi ortaya çıkar. Bu tip cümlelerin her hâlükârda nesne ve yüklem olmak üzere iki zorunlu ögesi olmak zorundadır. Bu iki ögenin dışında kullanılan yüklemi tamamlayıcı ögeler de zorunlu değil seçimlidir. Değişik bir ifadeyle, oluş fiillerinin meydana getirdiği oluş cümlelerinde cümle kurgusu için gereken iki öge dışında çatı kavramıyla cümleye zorunlu eklenen herhangi bir öge bulunmamaktadır. Aynı şekilde, sadece “Okuyor” demiş olmak, maksadı yine tam olarak ifade eden bir dizge değildir. “Okuyor” yüklemine okuyanın kim olduğunu belirten bir isimle birleşmesi, adına cümle denilen dizgenin oluşması içindir ve özne bu cümle tipinde çatı teriminin anlam alanı dışında zaten zorunlu bir ögedir. Bu zorunluluğu gidermek için “okuyor” yüklemine yanına “Ali” eklendiğinde artık bir kılış cümlesi ortaya çıkar ve bu tip cümlelerin en temelde özne ve yüklem olmak üzere iki zorunlu ögesi vardır. Bu iki ögenin dışında seçimlik olmayıp çatı bağlamıyla cümlede bulunup bulunmaması, bulunacaksa nasıl ve hangi yapıda bulunması gerektiğini kavradığımız başka zorunlu ögeler de ortaya çıkabilmektedir. Bu nedenle, “Okuyor.” ile yetinmeyip “Ali okuyor.” demiş olmak, cümle kurgusunu ortaya çıkarabilmek için olmazsa olmaz bir durumdur; ancak, işte bu noktadan sonra çatı kavramı devreye girmektedir ve “okumak” fiilinin geçişlilik bağlamının zorunluluğunu karşılayan nesne ögesini gerektirmektedir. Bu çatı istemi yerine getirildiğinde de çekirdek cümle “Ali kitap okuyor.” şekline çatı nedeniyle eksiksiz bir cümle hüviyetine bürünmektedir. Anlamına göre oluş ve kılış fiili olarak sadece iki dizisellikte ele alınması gereken fiiller, çatı ile ilişkilendirildiğinde oluş fiilleri çatısız fiiller -ki, isimlerin kurduğu isim cümleleriyle aynı cümle yapısını kullanır.-; kılış fiilleri de çatılı fiiller diye de tanımlanabilir.

İkinci husus, yüklem olan kılış fiilinin üzerine cümledeki öge istemini değiştirecek bir ek -çatı eki- almaksızın tabanında var olan anlamla cümledeki öge düzlemini belirlediğini de kabul etmek gerekir. Örneğin, okumak fiili yüklem olursa cümlede nesne, çatı zorunluluğu olarak ortaya çıkmaktadır. Çıkmak fiili yüklem olduğunda cümlede dolaylı tümleç zorunluluğu oluşmaktadır. Yola çıkmak fiili yüklem olduğunda ise zarf tümleci çatısız öge bağlamıyla zorunlu öge olmaktadır. Bu durumda, sadece nesne ile ilgili bir ikilik ortaya çıkmaktadır. Bu ikilik de hem tanım hem de eklemlilik farklarıyla birbirinden ayrılabilir. Oluş fiilleri ve yüklemlik yardımcı fiille yüklemleşen isimlerin kurdukları cümlelerde yüklem yanına bulunması mutlaka gereken nesne, çatı ile ilgili bir nesne değil; cümle kurgusuyla ilgili bir nesnedir.

Üçüncü husus, Türkçede bir ek sadece bir ulam veya işlev için kullanılmamaktadır. Birbirinden farklı ulam oluşturmak için kullanılabilir. Örneğin, çatı ekleri arasında listelenen [- (I)t] eki, “Ayşe suyu kayna-T-tı.” Örneğinde olduğu gibi kaynamak oluş fiilinin üzerinde kullanıldığında çatı işlevi yoktur. Bu ekin kullanımı, çatıdan başka bir ulamı oluşturmaktadır. Delice, bu ulamı “görüngü” terimiyle ifade etmektedir ve görüngüyü ekli çatı ulamını gerçekleştiren eklerle oluş fiilinin kılış fiiline ve kılış fiilinin oluş fiiline dönüştürülmesi olarak tanımlamaktadır (Delice, 2021: 174). Yani, fiilin sınıfının değişimini sağlayan kullanımlarının yüklem olan fiilin cümle düzenini belirleme kullanımlarından ayrılması da çelişkileri giderecek bir yaklaşım olacaktır.

Dördüncü husus, çatı ulamını oluşturan bir ekin sadece bir işlevle değil birkaç işlevle kullanılabilir olmasıdır. Bu durumda ekin kendisini terimleştirmek yerine ekin cümlede yerine getirdiği işlevi isimlendirmek gerekir. Örneğin, [- (I)t] eki çatı ulamını oluşturan bir ek olduğunda *boya-t-mak* örneğindeki gibi ettirgenlik kullanımı yanında *ağla-t-mak* örneğindeki gibi oldurganlık işlevi ile de kullanılabilir.

Bütün bu hususlar çatı kavramı bağlamıyla bir araya getirildiğinde Musaoğlunun çatı değerlendirme tablosu geliştirilerek yeniden şöyle tasarlanabilir.

1.1. Fiil

1.1. İçerikleri Bakımından Fiil

1.1. Oluş Fiili

1.2. Kılış Fiili

1.2.1. Kılış Fiilinde Çatı

1.2.1.1. Taban Anlamıyla Oluşan Çatılar

1.2.1.1. Geçişli Çatı

1.2.1.2. Yerseme Çatı

1.2.1.3. Zarfsama Çatı

1.2.1.2. Ek Kullanımıyla Oluşan Çatılar

1.2.1.1. Edilgen Çatı

1.2.1.2. Dönüştürücü Eki

1.2.1.3. Oldurgen Eki

1.2.1.4. Ettirgen Çatı

1.2.1.5. İşteş Çatı

1.3. Görüngü

1.3.1. Oluşlama

1.3.2. Kılışlama

2. Etken Çatı

Etken çatı, dil bilgisi terimleri sözlüklerinde, işin doğrudan doğruya özne tarafından yapıldığını gösteren fiil çatısı (Korkmaz, 1992: 58); öznesi belli olan ve hiçbir yapım eki almamış, kök durumunda olan eylem (Koç, 1992: 110); dil bilimsel öznenin belirtilen işi yaptığını gösteren çatı (Vardar, 2007: 96), yüklemcil ögesi bir etken eylem olan cümle çatısı (Hengirmen, 1999: 164); işi yapan özneyi öne çıkaran ve dil bilimsel öznenin eylemin edeni/kılıcı olduğunu gösteren edilgen karşıtı çatı biçimi (Vardar vd. 2007: 123-124); öznesi yapan işlevli bir yüklem etken, öznesi etkilenen işlevli bir yüklem ise edilgen sayılıyor.” (Demircan, 2003: 13) tanımlarıyla yer almaktadır. Bu tanımlara karşılaştırmalı bir şekilde bakıldığında "özne tarafından yapıldığı" noktasında birleşmekte; ancak, sadece öznesi belli olan, eylem, çatı, edilgen karşıtı gibi özne etrafında ayrıntılara inen küçük farklılıklar görülmektedir.

Dil bilgisi kitaplarına bakıldığında Ergin'in çatı terimini hiç kullanılmaksızın ekli çatıların işlevleri esas alınarak *fiilden fiil yapım eki* altında *dönüştürücülük, pasiflik ve meçhullük* -n- eki ile; *pasiflik* ve *meçhullük* -l- eki ile; *ortaklaşma* ve *oluş* -ş-; *oldurma* ve *yaptırma* -*faktitif*- -r-; -t-; -Dİr-; -Dar-; -Ar-; -gur- ve -z- ekleri ile (2009: 202-214); Banguoğlu'nun *fiilin çatısı* başlığı altında *yalın, olumsuz, edilen, dönüştürücü, karşılıklı ve ettiren görünüş* altbaşlıklarını açarak ve *etken* terimine hiç yer vermeksizin (1974: 411-419); Gencan'ın *fiillerin çatıları* başlığı altında öznelere göre *etken, edilgen, dönüştürücü* ve *işteş fiiller* altbaşlıkları ile verdikten sonra *etken fiili*, “Öznelere yapıcı olan fiiller etken çatılıdır.” tanımıyla (1966: 224-229); Ediskun'un *fiillerin çatısı* başlığı altında *geçişli çatılı, geçişsiz çatılı, etken çatılı, edilgen çatılı, dönüştürücü çatılı, işteş çatılı fiiller* altbaşlığıyla sınıflandırıp *etken çatılı fiilleri* “Özne alan fiiller etken çatılıdır.” tanımıyla (1963: 218-223); Korkmaz'ın *fiil çatısı* başlığı altında fiil-nesne bağlantısı açısından *geçişli* ve *geçişsiz fiiller*; fiil-özne bağlantısı açısından *etken, edilgen, meçhul -öznesiz-, dönüştürücü, işteş, ettirgen çatı* altbaşlıkları ile değerlendirip *etken çatıyı* “Etken

fiiller ile kurulan çatı da etken çatıdır. Şu halde etken çatı yüklem tarafından belirtilen işin özne tarafından doğrudan doğruya yapıldığını gösteren eksiz, yalın çatıdır." tanımıyla (1992: 538- 563); Deny'nin *bina bildiren fiil türetme ekleri* başlığı altında *mutavat ve müşareket, sebeplenme* veya *oldurucu, meçhul, menfi, malum fiil* altbaşlıklarıyla (1941: 343-358) ele aldıkları görülmektedir.

Konuyla ilgili asıl çerçeveyi çizeceği düşünülen bu kaynaklardaki yaklaşımlar değerlendirildiğinde Ergin, Banguoğlu ve Deny'nin etken çatıya hiç yer vermediği; Gencan, Ediskun ve Korkmaz'ın etken çatı başlığı açtığı görülmektedir.

Etken çatı terimini kullanan Gencan, fiiller için bir sınıflandırma yapmamıştır. Etken çatıyı özne ile gerçekleşmesi gereken kılış fiili yerine tasarlamış olmalıdır. Ediskun ise "*Oysaki dilde, bir de, varlıkların yardımını isteyen, onların yardımıyla hareket, oluş, kılış -kısaca eylem- anlatan kelimeler de vardır ki bunlara fiil diyoruz.*" (1963: 170) şeklinde bir fiil sınıflandırması yapar; ama, hareket, oluş ve kılış fiillerini detaylı bir şekilde ele almaz. Etken çatıyı tanımlarken kullandığı "*Özne alan fiiller etken çatılı fiillerdir: Ben kırdım. - Sen kırdın. - Nuri kırdı. - Nuriler geldi. - Güneş doğdu. - Rüzgar esiyor. -Yapraklar sarardı ...*" (1963: 220) cümlelerinden ve etken çatı için verdiği örneklerden anlaşıldığına göre etken çatıyı bütün fiiller için kullanmış gibi görünmektedir; çünkü, mevcut dil bilgisi anlayışına göre *doğmak, esmek, sararmak* gibi oluş fiillerinde eylemin üzerinde kendiliğinden gerçekleşen nesnelere de özne kabul edilmektedir. Korkmaz, içerikleri bakımından fiilleri oluş, kılış ve durum bildiren fiiller olarak üçe ayırır ve oluş fiilini olma bildiren geçişsiz fiil; kılış fiilini yapanın dışında bir de nesneye yönelen geçişli fiil; durum fiilini ise oluş ve kılış göstermeyen sadece bir durum ve takınılan tavrı gösteren genellikle geçişsiz fiil (1992: 530- 533) olarak tanımlar. Dolayısıyla, etken fiil için yaptığı "*Etken fiiller ile kurulan çatı da etken çatıdır. Şu halde etken çatı yüklem tarafından belirtilen işin özne tarafından doğrudan doğruya yapıldığını gösteren eksiz, yalın çatıdır.*" tanımıyla (1992: 545) bu sınıflandırma denkleştirildiğinde etken çatı ile bir fiil türü olan kılış fiilinin aynı anlamı ifade ettiği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Gerek tanım gerekse inceleme açısından eldeki veriler değerlendirildiğinde "etken çatı"nın "özne" kavramı etrafında anlam alanının sınırlarının çizilmeye gayret edildiği görülmektedir. Etken çatının varlığı özneye bağlandığında isim cümleleri de dahil olmak üzere cümle kuran bütün yüklem yapıları etken çatılı olarak düşünülecektir; çünkü, geleneksel cümle bilgisi çalışmalarında her cümlenin öznesi bulunmaktadır. Örneğin, "Ağacın yaprakları yeşildir." cümlesinin çözümlemesinde *ağacın yaprakları* özne kabul edildiğine göre tanım ve bu çatıyı ele alma biçimlerinden hareket edildiğinde "yeşildir" yüklemi de çatı kavramı bakımından değerlendirmeye tabi tutulabilecek ve "etken" çatı olarak gösterilebilecektir; ki, isimlerin doğal olarak çatı ile bir ilgisi yoktur.

Aslında olmayan bir kategori oluşturulmaya çalışıldığı için tanım ve değerlendirme biçimleri başka kategori üzerinden yapılmaktadır. Bu da aslında iki farklı kategorinin birbirine karışmasına neden olmakta ve her iki kategorinin anlam alanlarının doğru bir şekilde çizilememesine neden olmaktadır. Örneğin, *yüklemcil ögesi bir etken eylem olan cümlelerin çatısı* (Hengirmen, 1999: 164) tanımı gibi "etken eylem" ile "etken çatı"yı birleştirmektedir. Oysa, etken veya kılış eylemleri çatı bağlamında oluşan bir kategori ismi değildir; fiillerin içerdiği anlam sınıfını oluş veya kılış fiili gibi birbirinden ayıran ve çatı ile asla ilgisi olmayan bir kategoridir. Etken fiil veya kılış fiili, cümlelerin yüklemi yapıldığında özneyi zorunlu olarak isteyecektir; çünkü, yüklem tek başına bir cümle teşkil edemez. Çatı da sadece yüklemle belirlenecek bir kategori değildir. Çatı, kılış fiillerinin yüklem olduğu cümlelerde fiilin kapsadığı anlama dayalı oluşturuluyor ise özne ve yüklem birlikte; kılış fiillerinin yüklem olduğu cümlelerde fiilin üzerine getirilen bir ekle oluşturuluyor ise yüklem tek başına cümledeki öge dizimiyle ilgili istemidir. Yani, etken fiil, çatı kurgusu için değil; cümle kurgusu için gereken bir ögeyi ortaya çıkarması bakımından çatıdan ayrılır. Örneğin, "Okuyor." bir kılış fiilidir ve *okumak* fiili tek başına bir cümle değildir; bunun kılıcı olan özneye işaret eden 3. kişi kavramı ile cümleleşmektedir. Bu tür çekimli fiilde kişi eki ile

yüklenen özne zamirle değil de isimle karşılanırsa cümle “Ahmet okuyor.” yapısını oluşturur. “Ahmet okuyor.” dendiikten sonra özne ve yüklem birlikte “kitap” diziselliğinden bir nesneyi çatı bağlamında istemektedir. Yine, *kırıldı* kılış fiili, *odunlar* nesnesiyle kullanıldığında “Odunlar kırıldı.” Yapısında oluşan cümlede kırma eylemini yapan “oduncu” öznesi [- (D)I] eki ile cümle dışına çatı gereği atılmıştır. Dolayısıyla, birbirinden çok farklı olan etken çatı kategorisinin varlığı ile kılış fiili kategorisinin varlığı aynı verilerle anlatılmaya çalışılmaktadır; ki, bu da büyük bir çelişki oluşturmaktadır.

3. Sonuç

Türkçede etken çatı yoktur; varlığını kabul edenler gerek tanım gerek inceleme durumunda kılış fiili etrafında bir anlam alanı çizmektedirler. Dolayısıyla, “etken çatı” kategorisinin kabul edilmesinin dil bilgisi çalışmalarına hiçbir katkısı olmadığı gibi kılış fiili kategorisinin de net bir şekilde anlaşılmasına engel olmaktadır.

Kaynaklar

- Bangoğlu, T. (1974). *Türkçenin Grameri*. İstanbul: Baha Yayınları.
- Bilgegil, K. (1984). *Türkçe Dilbilgisi*. İstanbul: Dergah Yayınları, 3. Baskı.
- Büyükkantarcıoğlu, N. (2004). Türk Dilinde Çatı. *Türkbilig*(8).
- Delice, H. İ. (2021). *Prof. Dr. Saadettin Özcelik Armağanı*. Boz, E., Karademir, F. (Ed.). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Deny, J. (1941). *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*. Elöve, A. U. (Çev.), İstanbul: Maarif Matbaası.
- Demircan, Ö. (2003). *Türk Dilinde Çatı*. İstanbul: Papatya Yayıncılık.
- Dilaçar A. (1971), Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı, Belleten*, 1971'den Ayrışım.
- Ediskun, H. (1963). *Yeni Türk Dilbilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi Yayınları.
- Ergin, M. (2009). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Gencan, T. N. (1966). *Dilbilgisi*. Ankara: TDK Yayınları.
- Hengirmen, M. (1999). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. Ankara: Engin Yayınları.
- Koç, N. (1992). *Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Kitabevi.
- Korkmaz, Z. (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Musaoğlu, M. (2008). “Türkçede Çatı”. *Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun Armağanı*. Arıkoğlu, E. (Ed.). Ankara: Akçağ Yayınları.
- Vardar, B. vd. (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Yılmaz, E. (2003). Türkiye Türkçesinde İkili Çatı Sorunu ve Bunun Öğretimi ile İlgili Meseleler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, 49 (2001), 250-289.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Üniversitesi Etik Kurulu'nun tarih sayı ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

<https://doi.org/10.30563/turklad.1475594>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 29.04.2024
Kabul Tarihi / Accepted date	: 04.06.2024
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2024

Atıf / Citation

Argunşah, M. ve Ölçü Dinçer, Z. (2024). Tarihî Metinlerde Nezaket Çalışmaları: Hamzanâme Örneğinde Etkileşim Temelli Bir Yaklaşım. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 8. Cilt, 1. Sayı, 9-20.

TARİHÎ METİNLERDE NEZAKET ÇALIŞMALARI: HAMZANÂME ÖRNEĞİNDE ETKİLEŞİM TEMELLİ BİR YAKLAŞIM¹

(*Im*)politeness research on historical texts: an interaction-based approach on the samples derived

MUSTAFA ARGUNŞAH² - ZEYNEP ÖLÇÜ DİNÇER³

Öz

Nezaket araştırmaları sadece çağdaş dillerde kullanılan kibarlık ve kabalık yöntemleri ile sınırlı kalmayıp tarihî metinlerden elde edilen veriler üzerine yapılan incelemeler ile daha da zenginleşmeye başlayan bir çalışma alanıdır. Farklı dillerin geçmiş dönemleri hakkında yapılan araştırmalar dilbilgisel nezaket olgusunun gelişimi ile ilgili değerli bilgiler sunmaktadır. Başta Eski Uygur Türkçesi dönemi olmak üzere, Türkçenin farklı dönemleri hakkında yapılan çalışmalar da gün geçtikçe artmaktadır. Nezaket ifade etme biçimlerinin konuşma dilinde nasıl kullanıldığını anlamak için söz sırasını dikkate alan etkileşim temelli analizlerin yapılması çağdaş diller kadar tarihî metinlerden elde edilen veriler için de büyük önem arz etmektedir. Ancak video veya ses kaydı yoluyla elde edilen veri tabanlarının bulunmayışı, tarihî metinlerde etkileşim temelli nezaket çalışmaları için kendine özgü bir yöntemle duyulan gereksinimi artırmaktadır. Bu çalışma, bahsedilen gereksinime yanıt olarak tarihî metinlerden elde edilen diyaloglarda etkileşim temelli nezaket incelemesi çalışmaları için örnek bir araştırma süreci ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu süreç Bağlam-Diyalog-Etkileşim Analizi üçlemesi olarak adlandırılan ön analiz üzerine nezaket analizinin uygulanması olarak özetlenebilir. Üçleme nezaket araştırmaları ile sınırlı olmayıp benzer diğer edimbilim konularını araştırmak için de kullanılabilir niteliktedir. Makalede Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait Hamzanâme adlı eserden elde edilen bazı örnek analizler sunulacaktır.

¹ Bu çalışma ERÜ Sosyal Bilimler Enstitüsünde Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH danışmanlığında Zeynep ÖLÇÜ DİNÇER tarafından hazırlanan “Eski Anadolu Türkçesinde Nezaket (Hamzanameler Örneği)” adlı doktora tez çalışmasının malzemesinden istifade edilerek hazırlanmıştır. Doktora tez çalışması TÜBİTAK 2214-A Yurt Dışı Doktora Sırası Araştırma Burs Programı kapsamında desteklenmiştir.

² Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. El-mek: mustafargunshah@gmail.com

³ ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4439-1341>

³ Doç. Dr., Hakkâri Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yabancı Diller Bölümü. El-mek: zeynepdincer@hakkari.edu.tr

³ ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3680-3986>

Anahtar Kelimeler: Tarihi Metinlerde Nezaket, Etkileşim Temelli Analiz, Hamzanâme

Abstract

(Im)politeness research is a field of study that is not limited to politeness and impoliteness methods used in contemporary languages but is also becoming enriched with studies on the data obtained from historical texts. Research on the earlier periods of different languages provides valuable information about the development the phenomenon of linguistic politeness. Studies on different periods of Turkic, especially the Old Uyghur Turkic period, are gradually increasing. Conducting interaction-based analyzes that consider the turn structure to understand how forms of politeness are used in spoken language is of great importance for data obtained from historical texts as well as contemporary languages. However, the lack of databases created by using video or audio recordings alleviates the need for a unique method for interaction-based politeness studies in historical texts. In response to the mentioned need, this study aims to present a sample research process for interaction-based politeness analysis in dialogues obtained from historical texts. This process can be summarized as the application of (im)politeness analysis upon the preliminary analysis called the Context-Dialogue-Interaction Analysis trilogy. The trilogy is not limited to politeness research but can also be used to investigate other similar phenomena in pragmatics. In the article, some sample analyzes obtained from the work called Hamzanâmeler, belonging to the Old Anatolian Turkish period, will be presented.

Keywords: Politeness in Historical Texts, Interaction-Based Analysis, Hamzanâme

1. Giriş

Dil ve nezaket ilişkisi 1980’li yılların sonlarına doğru Brown ve Levinson’un (1987) kapsamlı çalışmasıyla beraber araştırmacıların dikkatini çekmeye başlamıştır. Bu çalışmada yazarlar İngilizce, Tamil ve Tzeltal dillerinden elde edilen örnekleri inceleyerek ve gerektiğinde Japonca, Lehçe ve Türkçe gibi farklı diller hakkında yapılan çalışmalara atıfta bulunarak evrensel bir nezaket örüntüsü ortaya koymayı amaçlar. Brown ve Levinson (1987) tarafından yapılan nezaket tanımı rasyonel bir bireyin karşıdaki kişinin *yüzünü* korumak ve karşılıklı uyumu devam ettirmek için bazı ifadeleri ve dil yapılarını kullanması şeklinde özetlenebilir. Nezaket kuramını anlamak için *yüz* olgusunu anlamak büyük önem arz etmektedir, çünkü Brown ve Levinson’ dan günümüze kadar birçok araştırmacı bu kavramı farklı biçimlerde ele alarak kibarlık ve kabalık olgusunu tanımlamaya çalışmıştır. Nezaket çalışmalarına yön veren *yüz* olgusu Erving Goffman (1967) tarafından “belirli bir iletişim durumuna mahsus olarak kişinin, diğerlerinin kendisinde olduğunu varsaydığı özellikler aracılığı ile, kendisi için talep ettiği olumlu toplumsal değer” (s.5) olarak ifade edilir. Kişinin diğerleri tarafından kabul görme ve takdir edilme isteği *olumlu yüz*, başkalarının müdahalesine maruz kalmama ve rahatsız edilmeme talebi ise *olumsuz yüz* olarak tanımlanır (Brown ve Levinson, 1987). Buna göre bireyin karşıdakinin olumlu yüzünü beslemek için yaptığı dil kullanımları olumlu, olumsuz yüzünü dikkate alarak gerçekleştirdiği dil kullanımları ise olumsuz nezaket olarak adlandırılmıştır (Brown ve Levinson, 1987). Kültürel olarak farklılık göstermekle birlikte bazı söz edimleri doğaları gereği karşıdaki kişinin hareket alanını kısıtlar veya onu bir şey yapmaya zorlar. Örneğin birisinden bir işi yapmasını rica ettiğimizde onu kendi seçimi dışında bir eylemde bulunmaya zorlamış ve böylece soyut bir baskı kurmuş oluruz. Böyle edimlerde karşıdakinin *yüzü* tehlikeye gireceği için Brown ve Levinson bunlara “Yüz Tehdit Eden Edimler” (YTEE) adını verir. İşte bu noktada rasyonel bir birey karşıdakinin yüzünü korumak için bazı dilsel yöntemler kullanacaktır. Bu yöntemlerin seçiminde ise sosyal mesafe (distance), güç ilişkisi (power) ve istenen eylemin oluşturacağı yük oranı (rank) büyük rol oynamaktadır (Brown ve Levinson, 1987, s. 15).

Brown ve Levinson'un (1987) çalışması farklı açılardan eleştirilse de bugüne kadar ortaya konan birçok yeni yaklaşım üzerinde etkisi halen devam etmektedir. Nezaket çalışmalarında kuram ve yöntem bakımından gözlemlenen değişimler artzamanlı olarak üç aşamaya ayrılmaktadır (Culpeper ve Hardaker, 2017, s. 207-208). Bu aşamalar 1980'lerden 2000'li yıllara kadar klasik edimbilimsel yaklaşımlar üzerine yapılandırılan ve daha çok kibarlık bakış açısının hâkim olduğu tanımlara yer veren birinci dalga, 2000'li yılların başında post-modern bakış açısından beslenen, söylem odaklı, kibarlık ve kabalık olgularını birlikte ele alan ikinci dalga, ilerleyen yıllarda birinci ve ikinci dalganın birleşiminden yola çıkan ve Spencer-Oatey'in (2002) ilişki yaklaşımı (relational approach), Terkourafi'nin (2005) çerçeve (frame) bağlamında nezaket incelemeleri ve Arundale (1999) Haugh (2007) gibi araştırmacıların etkileşimsel yaklaşımından etkilenen üçüncü dalga çalışmalar olarak nitelendirilmektedir.

Tarihî nezaket çalışmaları çağdaş dillerde yapılan araştırmalara göre yeni oluşmakta olan bir alandır. Türkçenin tarihî dönemlerinde nezaket kullanımı hakkında yapılan incelemelerin sayısı gün geçtikçe artmaktadır. Çince ve Türkçe karşılaştırmalı bir araştırmada Ruhi ve Kádár (2011) nezaketi etkileyen *yüz* kavramının 19. ve 20. yüzyıl romanlarında nasıl tanımlandığını anlamaya çalışır. Bu çalışma nezaket olgusunun kişiler tarafından nasıl algılandığını inceleyen Nezaket1 çalışmalarına (Eelen, 2001, s. 30) örnek teşkil etmektedir. Yapılan diğer araştırmaların büyük çoğunluğu nezaketi dilbilimsel bir kullanım olarak tanımlamayı hedefleyen Nezaket2 (age.: 30) çalışmaları grubundandır. Örneğin, Alan (2021) Doğu Sahası tarihî yazı dillerinde kullanılan söz varlığını nezaket bakımından ele alır. Yine Tolkun (2015) Doğu Türkçesinde geçmişten bugüne nezaket ve saygı ifadelerini inceleyerek artzamanlı bir bakış açısı sunar. Yaylagül (2005) 8. ve 11. yüzyıl arasında Eski Türkçe dönemine ait bazı örneklerle Türkçede nezaket için kullanılan dilsel ifadeleri tarihî bir bakış açısı ile tartışır. Ağca (2020) Eski Uygurca metinlere odaklanarak üçüncü kişi iyelik eklerinin ve diğer bazı dilbilgisel yapıların saygı ifade etmek için nasıl kullanıldığını inceler. Son olarak, Işık (2022) Eski Uygurca Dönemi eserlerinden oluşturduğu geniş bir korpus üzerinde çalışarak nezaket için kullanılan dil yapıları ve sözcük varlığını inceler. Bu çalışmalarda genel olarak nezaket odaklı kuramsal tartışmalara göre bazı biçim ve söz varlıkları belirlenmekte ve bu ifadelerin metinler içinde nasıl kullanıldığı örneklendirilmektedir. İncelenen eserlerin büyük bir kısmında eserin konusu gereği ifadelerin doğaüstü/dinî karakterler veya liderler ile olan iletişim sürecinde kullanılıyor olması gündelik konuşmaları yansıtan örnekleri doğal olarak sınırlandırmaktadır.

Bu çalışma yazarların tarihî metinlerde kibarlık ve kabalık kullanımlarını incelerken karşılaştığı yöntem problemlerine çözüm araması sonucu ortaya çıkmıştır. Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait Hamzanâmeler adlı eserde geçen diyalogları üçüncü dalga nezaket araştırmaları yaklaşımı ışığında etkileşim temelli bir bakış açısı ile incelemek isteyen yazarlar bu amaca hizmet edecek bir yöntem geliştirmiştir. İlerleyen başlıklar altında aşama aşama bu yöntemi tanıtmayı ve örneklendirmeyi hedeflemektedir. Böylece ortaya konan yöntemin benzer çalışmalar için bir tür yol gösterici olması ve diğer araştırmacıların yapacağı düzenlemelerle daha da güçlendirilmesi amaçlanmaktadır. Her ne kadar bu yöntem nezaket odaklı bir çalışma üzerinde geliştirilmiş olsa da diyaloglar üzerine gerçekleştirilecek diğer edimbilimsel araştırmalarda da kullanılabilir bir niteliktedir. Bu makale boyunca nezaket kavramı İngilizcedeki "(im)politeness" kavramına karşılık olarak hem kibarlık hem de kabalık olgularını içinde barındıracak şekilde kullanılmıştır.

2. Tarihî Diyaloglarda Edimbilimsel İncelemeler: Sorunlar ve Çözümler

Genel olarak tarihî edimbilim araştırmalarında önceden belirlenen bir dil ögesinden yola çıkarak veri tabanı içinde bu ögenin nasıl kullanıldığını inceleyen tümünden gelim yöntemi veya veriden yola çıkarak elde edilen bir olguyu anlamaya çalışan tüme varım yöntemi kullanılmaktadır (Jucker ve Taatvitsainen, 2013, s. 43). İlkinde araştırmacının neyi aradığı başından itibaren net bir biçimde bilinirken ikincisinde keşfedici bir süreç söz konusudur. Araştırmacının amacına hizmet edecek şekilde ve belirli bir mantık çerçevesinde seçildiği sürece her iki yaklaşım da

tarihî metinlerde nezaket araştırmalarında kullanılabilir. Konu ile bağlantılı bir diğer nokta ise analiz edilecek birimlerin (units) belirlenmesidir ki bu birimler çok kısa söylem parçaları olabileceği gibi oldukça uzun söylemlerden de oluşabilir (Baider vd., 2020, s. 264). Bir başka deyişle belirli bir edimsel belirleyici (pragmatic marker) seçilerek onun üzerinde çalışılabileceği gibi söylem analizi yöntemi ile de analiz gerçekleştirilebilir. Baider ve diğerleri “tarihî edimbilim çalışmalarında nezaket algısı ve değerlendirmesi hakkında deneysel verilerin olmayışı” nedeni ile daha detaylı bir görüş sağlayabilmesi nedeni ile söylem analizinin kullanılmasını önerir, çünkü bu yöntem hem “sosyal bağlamın yeniden oluşturulmasını” hem de “dilbilimsel yöntemlerin detaylı bir biçimde” incelenmesini sağlar (2020, s. 266). Bu konuyu biraz daha açık bir biçimde ifade etmek gerekirse edimbilim çalışmalarında araştırmacı bazı bağlamsal ve kültürel bilgilerden beslenerek veriyi yordamaya ve anlamlandırmaya çalışır. Çağdaş dillerde bu sürecin sağlanmasını doğrudan konuşanlardan elde edeceği değerlendirmelere başvurarak gerçekleştirebilir. Ancak tarihî metinler hakkında yapılan çalışmalarda konuşan görüşü elde etmek mümkün değildir. Bu nedenle araştırmacı detaylı bir söylem analizi kullanarak hem sosyal bağlamı analizin içine katar hem de dil kullanımları hakkında daha güvenilir tespitler yapabilir.

Diyaloglar üzerine yapılacak çalışmalarda ise durum daha da karmaşık bir hâl alır. Arundale (1999) ve Haugh (2007) gibi araştırmacıların çalışmalarından yola çıkarak genel bir bakış açısı sunmak gerekirse normal bir konuşmada her söz değişimi bir önceki söz değişiminden etkilenir ve kendinden sonraki söz sırasında yapılacak seçimleri de etkiler. Hatta beklenen akışı bozmak, örneğin soruya verilecek cevabı anında vermek yerine birkaç söz sırası sonrasına ertelemek bile bu süreçte etkin bir rol oynar. Bu nedenle incelemeler her bir söz sırasında söylenenler ve söz sırası akışı dikkate alınarak yapılmalıdır. Ayrıca konuşma esnasında konuşanların karşılıklı rolleri sabit değildir. Başka bir ifade ile konuşanlar kendilerine yeni bir pozisyon seçebilirler veya karşdakini bir pozisyona doğru yönlendirilebilirler. Örneğin, aynı üniversitede akademisyen olan iki yakın arkadaş konuşma boyunca akademik rolleri ile söze başlayarak arkadaş rolleri ile konuşmaya devam edebilirler. Bu gibi rol değişimleri seçilecek ifadeleri de doğal olarak etkileyecektir. Tüm bunlar etkileşimin doğal akışında devingen bir süreç içinde şekillenir. Son olarak konuşma esnasında çokkiplik (multimodality) adı verilen beden dili veya gülme gibi söz dışı davranışların da etkili olduğu her zaman hesaba katılmalıdır. Çağdaş dillerde titizlikle kaydedilen konuşma verileri araştırmaya uygun bir sistemde çevriyazıya dönüştürülerek çok detaylı incelemeler gerçekleştirilebilir. Ancak tarihî metinlerde hem böyle bir veriye ulaşmak hem de bu yöntemlerle analiz etmek mümkün değildir. Bu durum uzunca bir süre tarihî metinlerde edimbilimsel araştırmalara karşı bir önyargı oluşturmuştur. Neyse ki bu önyargılar günümüzde gittikçe azalmaktadır (Taativitsainen ve Jucker, 2010, s. 4). Bu noktada önemli olan uygun veri ve analiz süreçlerini seçmemizi sağlayacak yöntem çalışmalarını çoğaltmak ve zenginleştirmektir.

2.1. Tarihî Diyaloglarda Veri Seçimi

Jucker (2018: 26) gerçek konuşmaların aksine kurgu metinlerden elde edilen diyaloglarda karakterlerin deneyimlerinin tüm detayları ile aktarıldığını ve bu durumun analiz sürecinde kullanılabilecek değerli bir bağlam sağladığını belirtir. Bir başka ifade ile gerçek konuşma kayıtlarında konuşanın ruh durumu, öncesinde düşündükleri, konuştuğu kişi ile olan ilişki geçmişi gibi detayları bilemeyiz. Ancak kurgu bir metinde karakterler tüm zihinsel, duygusal ve sosyal özellikleri ve deneyimleriyle beraber incelenebilir durumdadırlar. Bu durumda tarihî metinlerde gerçeği yansıtan diyaloglar bulabileceğimiz doğru kaynakların seçilmesi oldukça güvenilir bulgulara erişmemizi sağlayacaktır. Jucker ve Taativitsainen (2013, s. 23-24) konuşma dili verilerini bulabileceğimiz tarihî metinleri üç gruba ayırır. Birincisi raporlar, protokoller veya günlükler gibi metinlerden oluşan geriye dönük yazılardır. İkinci grupta yer alan metinler kurgu eserlerden oluşmaktadır. Son olarak dil öğretiminde kullanılan kitaplar ve karşılıklı konuşmaları anlatan eserlerin yer aldığı ileriye dönük yazılardan konuşma verileri elde edilebilir.

Kurgu eserler içinde en etkili grup tiyatro eserleridir, çünkü bu eserlerde karakter geçmiş, karakterler arası güç ilişkileri gibi konularda detaylı bilgi elde edilebildiği için nezaket gibi edimbilimsel konuları incelemek daha kolaydır (Jucker ve Taatvitsainen, 2013, s. 24). Öner'in (2019) yakın dönem Türk tiyatro eserlerinden oluşturduğu veri tabanı üzerinden gerçekleştirdiği nezaket incelemesi bunun en güzel örneklerindedir. Ancak tiyatro türünde Türkçe eserlerin oldukça geç dönemlerde ortaya çıkmış olması tarihî metinlerde bu seçeneğin kullanım alanını oldukça daraltmaktadır. Bu noktada araştırmacının incelemeyi amaçladığı tarihî dönemde kullanılan konuşma dilini en iyi yansıtabilecek eser veya eserlerin peşine düşmesi gerekmektedir. Örnek vermek gerekirse, araştırmacılar kendi çalışmalarında Eski Anadolu Türkçesinde diyaloglarda kullanılan nezaket yöntemleri üzerine bir çalışma düzenlemek istemişlerdir. Nezaket çalışmalarında sosyal mesafe, güç ilişkisi ve istenen eylemin yük oranı çok etkilidir. Bu nedenle seçilecek eserde farklı sosyal mesafelerde ve farklı güç ilişkisi içindeki kişiler arasında geçen ve rica, öneri gibi karşıdakini belirli bir yük altına sokabilecek yöneltici edimsözlerin (directives) bulunduğu diyalogların yeterince bulunması gerekmektedir. Ayrıca konuşma dilinde en gerçekçi konuşmaların gündelik yaşamda karşılaşılabilecek karakterler arasında olması gerektiği için bu konuşmaların ilahî (örn., peygamberler), doğaüstü (örn., periler) veya kişileştirilmiş hayvan/bitki karakterler (örn. Şahmaran) arasında geçmemesi gerekmektedir. Bu gibi karakterler ile gündelik konuşmalarda karşılaşılamayacağı için ilişki türü veya hiyerarşik konumlandırma gibi değişkenleri bu karakterler üzerinden tanımlamak da gerçekçi ve sağlıklı olmayacaktır.

Bu çerçevede araştırmacılar 14-15. yüzyıllar arasında şair Ahmedî'nin kardeşi olarak bilinen Hamzavî tarafından yazıldığı öngörülen ve 19. yüzyılda bile kahvehanelerde, resmî kurumlarda, evlerde, hastahanelerde ve dükkânlarda (Yelten, 2013, s. 159) kısacası çok çeşitli sosyoekonomik grupların bulunabileceği ortamlarda okunduğu belirtilen Eski Anadolu Türkçesi dönemi eserlerinden Hamzanâmeler adlı yaklaşık 70 cildi bulunan eseri seçmişlerdir. Araştırmacılar için eserin farklı sosyal gruplar arasında beğeni ile okunmuş ve dinlenmiş olması, kullanılan dilin de çeşitli sosyal sınıflardan bireyler tarafından anlaşılacak şekilde gündelik dili yansıtabildiği anlamına gelmektedir. Ayrıca geniş hacimli bir eser olması sebebi ile istendiğinde daha fazla örnek tespit etme olanağı sunmaktadır.

Üzerinde çalışılabilecek eser belirlendikten sonra ikinci aşama diyalogların istenilen ölçüde olup olmadığına karar vermektir. Öncelikle olay örgüsü ve karakter değişikliklerini yansıtması için eserin ilk ve son ciltlerinden dört tanesi incelenmiş ve farklı ilişki türlerinden yöneltici edimsöz barındıran diyalogları bulundurma durumlarına göre değerlendirilmiştir. Ayrıca bu eserlerden 500 adet yöneltici diyalog seçilerek konuşma verisi olarak incelenebilir durumda olup olmadıkları değerlendirilmiştir. Burada dikkat edilen en önemli husus konuşmada söz sıralarının net bir biçimde belirtilip belirtilmediğidir. Öyküleme biçiminde aktarılan eserlerde tiyatro eserlerinde olduğu gibi söz başlangıcı ve bitişi her zaman belirgin bir biçimde verilmemiş olabilir. Yapılan incelemeler sonucunda eserde geçen diyalogların büyük oranda tiyatro eserlerinde olduğu gibi söz sırasını yansıtacak şekilde aktarıldığı gözlemlenmiştir.

Eser seçiminden her anlamda emin olduktan sonraki aşama hangi cilt veya ciltlerin incelemeye dâhil edileceğine karar verilmesidir. Genelleme yapmayı hedefleyen ve çoğunlukla belirli bir biçim üzerinde çalışılan nicel araştırmalarda veri tabanının çok geniş tutulması gerekir. Ancak detaylı analizler gerektiren nitel araştırmalarda keşfedilecek konuyu yansıtacak ve geneli temsil edebilecek sayıda veri yeterlidir. Daha fazla veri ile yapılacak nitel analizler detayların atlanmasına sebep olabileceği için güvenilirliği düşürebilir. Bu nedenle araştırmacılar etkileşim analizi yapılacak 90 ila 100 diyalog belirlemeyi hedeflemişlerdir.

Yapılan çalışmada İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi Türkçe Yazmalar bölümünde yer alan Hicri 1268 Recep ayında istinsah edilmiş olan ve Mustafa Aksoy (2009) tarafından Latin alfabesine aktarılan 1132 numaralı Hamzanâme nüshası ele alınmıştır. Bu nüsha birinci cilt olduğu için Hamza'nın ve arkadaşlarının okul ve aile hayatından ilk gençlik yıllarına kadar geçen dönemi anlatılmaktadır. Ayrıca bu ciltte saraydan dükkâna farklı kurumsal

ortamlarda ve yakın ilişkilerin yer aldığı farklı bağlamlarda geçen diyalog örnekleri bulunmaktadır. Eserde yöneltici edimsöz kullanılan 101 diyalog tespit edilmiştir. Bu diyalogların kurumsal ve yakın ilişki türlerinin her ikisini de incelemeye olanak sağlayacak şekilde yeterli ve dengeli bir dağılıma sahip olduğu görülmüştür (Yakın İlişkiler=44; Kurumsal İlişkiler=57).

2.2 Seçilen Diyalogların Nezaket Analizi İçin Hazırlanması: Bağlam-Diyalog-Etkileşim Üçlemesi

Üzerinde çalışılacak diyaloglar seçildikten sonra bunların nezaket analizi için hazırlanması gerekmektedir. Bu ön çalışma Bağlam-Diyalog-Etkileşim üçlemesi olarak adlandırılmıştır. Bu bölüm yalnızca nezaket çalışmalarında değil tarihî diyaloglarda edimbilim incelemesi yapmayı hedefleyen diğer araştırmalarda da etkili bir biçimde kullanılabilir.

Nezaket çalışmalarında bağlamın önemi çok büyüktür. Kibarlık ve kabalık ile dil öğeleri arasında doğrudan bir ilişki bulunmamaktadır. Ayrıca aynı sözcük farklı bağlamlarda farklı anlamlar ifade edebilir (Jucker ve Taatvitsainen, 2013, s. 34-35). Örneğin, normal şartlarda kabalık olarak algılanabilecek bir lakap veya küfür bazı bağlamlarda kişilerarası yakınlık bildirerek kibarlık etkisi yaratabilir. Bu nedenle her bir diyalog için konuşanların kişiler arası ilişki yakınlığı ve ilişki geçmişi, diyalogun öncesinde konuşulanlar ve yaşananlar ve karakterlerin duygu durumları gibi o anki konuşmayı etkileyebilecek her türlü bağlamsal bilgi tanımlanır. Daha sonra incelenecek diyalog örneği anlatı formundan çıkartılarak konuşma sürecini yansıtacak şekilde biçimlendirilir. Bu aşamada söz sırası tasarımı ve varsa çokkiplik kullanımlarını aktarırken ana metni bozmayacak bir sistem gerekmektedir. Bunun için konuşma çözümlemesi yönteminde kullanılan sistemlerden (örn, Girgin, vd. ; Sert, vd., 2015) esinlenerek tarihî metinde kullanılabilir bir format belirlenmiştir. Önce her bir söz sırası söz akışına göre numaralandırılmış ve söz sırasını alan kişinin adı belirtilmiştir. Söz sırasında diyaloga dâhil olan ifadeler siyah ve Courier New konuşma dışı bölümler koyu gri Times New Roman ile ve daha küçük bir puntoda yazılmıştır. Üçüncü ve son aşamada bağlam özellikleri dikkate alınarak söz sırası akışına göre etkileşim analizi gerçekleştirilmektedir. Bu bölümde çokkiplik, diyalog akışı, sanatlı anlatımlar, kelime seçimi, söz dizimi, tercih edilen ekler gibi konuşmayı etkileyen tüm öğeler dikkate alınarak etkileşim detaylı bir biçimde analiz edilir. Aşağıda verilen Şekil 1’de Hamzanâmeler adlı eserde yer alan yakın ilişkiler grubundan bir diyalogun Bağlam-Diyalog-Etkileşim Analizi paylaşılmıştır.

Şekil 1. Konuşmanın bağlam-diyalog-etkileşim analizi üçlemesi ile nezaket analizine hazırlanması

Anne/baba ve çocuk 10: Büzürcmihr-annesi	
Bağlam: Büzürcmihr annesi ile yaşayan 10 yaşında yetim bir çocuktur. Her ne kadar dedeleri eğitilmiş ve itibarlı kişiler olsa da hamallık yapan babası akıllı ve becerikli birisi değildir. Babası kötü bir vezir tarafından maddî çıkarlar nedeni ile öldürülür. Büzürcmihr mektepte o kadar başarılıdır ki tüm derslerini tamamlamış ve öğrencilerin baş kalfası olmaya hak kazanmıştır. Bir gün öğretmeni içinden çıkamadığı bir soru için kendisinden yardım diler ve dedelerinden kalma (Camasb Hekim) kitaplar var ise getirmesini ister. Büzürcmihr bu kitapların kendilerinde olmadığını, babasının bu kitapları ne yaptığını bilmediğini söylese de öğretmenin ısrarı üzerine bu kitapların kendilerinde olup olmadığını annesine sormak için eve gider. Büzürcmihr ve annesi arasındaki ilişki iyi eğitilmiş ve sorumluluk sahibi bir çocuk ve dul bir anne arasındaki yakın ilişki olarak nitelendirilebilir. Aşağıdaki alıntı bu bağlamda gerçekleşen bir etkileşimdir.	
Büzürcmihr:	Ey vâlide, dedem Câmasb Hakîm'den bizlere hiçbir kitâb kalmadı mı?
	Dedikde vâlidesi âh edüp
Annesi:	Hay gözüm nûrı, ol vakti ve ol günleri Hudbana gösterdi mi, sen benden kitâb su'âl

	edüb istersin
	Dedi, Büzürcmihr eytdi
Büzürcmihr:	Nola ey vâlide, var ise söyle, beni mahzûn etme, şâd et
	Dedikde vâlidesi şâd olup
Annesi:	Vardır gözüm nûrı
	Deyüp tîz bir mum yakup dolap gibi bir mahal var, anın dibine gelüp bir küçük kapu var, kapuyu açup eytdi
Annesi:	Gözüm nûrı, işte gir bu kapudan, içeride deden Câmasb Hakîm'in türbesini ziyâret eyle. İstedigin kitâb andadır. Alasın.

Etkileşim analizi: Konuşmanın 1. söz sırasında Büzürcmihr annesine kendilerinde dedesinden kalan herhangi bir kitap olup olmadığını sormaktadır. Soruya başlarken seslenme ve akrabalık bildiren hitap kullanılmıştır (Ey vâlide). Sorunun en az olasılığa vurgu yapacak şekilde yumuşatıcı (hiçbir) kullanılarak ve olumsuz soru kalıbı (kalmadı mı) ile sorulduğu görülmektedir. Bu soru aynı zamanda daha sonraki söz sıralarında yapılacak olan rica için zemin hazırlayan öncül bir kullanımdır. 2. Söz sırasında annesi sorunun cevabını doğrudan vermek yerine bu soruyu duyduğu için sevincini dile getirmektedir. Böylece beklendik cevabı geciktirir. Öncelikle söze bir ünlem ile başlamış (Hay), sonrasında oğluna ne kadar değer verdiğini gösteren bir hitap kullanmıştır (gözüm nûrı). Ardından şaşkınlığını ve memnuniyetini gösterecek bir biçimde retorik bir soru ile cevap verir (ol vakti ve ol günleri Hudâ bana gösterdi mi). Bu soruda ilahî öğeler güçlendirici olarak kullanılmaktadır (Hudâ... gösterdi). Tüm bu dilsel öğeler olumlu duyguları tetikleyici niteliktedir ve cevabın olumlu olduğu sezdiriminde bulunmaktadır. Bunun üzerine 3. söz sırasında Büzürcmihr annesinin yönelttiği retorik soruyu cevaplayarak (Nola) ve seslenmeyi takip eden akrabalık bildiren hitap (ey vâlide) kullanarak söze başlar ve ardından rica edimsözünde bulunur. Temel rica edimsözüne kitabın varlığına dair olasılık/koşul ifade ederek başlar (var ise), sonra ana ricayı yapar (söyle) ve zıtlık bildiren kelimeleri ricayı güçlendirici ifadeler olarak kullanarak (mahzûn etme, şâd et) söz sırasını tamamlar. Annesi 4. söz sırasında önce açıkça ricaya yanıt verir (Vardır), ardından değer verdiğini gösteren bir hitap kullanır (gözüm nûrı). Burada annesinin oğlunu kitabı alabileceği yere götürmesi ricanın yerine getirilme sürecinin davranışsal boyutudur. Kapıya vardığında oğluna değer verdiğini gösteren iyelik eki barındıran hitabı tekrar ederek başlar (gözüm nûrı), ne yapması gerektiğini emir kipinde anlatır (gir...ziyâret eyle) ve sözlerini istek kipi ile bitirir (Alasın).

2.3. Hazırlanan Diyalogların Nezaket Analizi

Bağlam-Diyalog-Etkileşim Analizi üçlemesi sonucunda araştırmacı diyalogu daha net bir biçimde görebilmektedir. Bundan sonraki aşama diğer nitel çalışmalardaki analiz süreçleri ile benzer özellikler taşımaktadır. Genel olarak kodlama süreçleri belirli bir kod sistemi oluşturmakla başlar. Bu aşamada alanyazında daha önce yapılmış çalışmalardan, kuramsal altyapıdan ve verinin kendisinden yola çıkarak bir kod havuzu oluşturulur. Bu ilk taslak oldukça kapsamlıdır. Daha sonra elde edilen kodlar küçük bir veri grubu üzerinde denenir. Bazı kodlar birleştirilebilir, yeniden ifade edilebilir, sistemden çıkarılabilir veya yeni kodlar eklenebilir. Kod oluşturma aşamalarında yeterli alan bilgisine sahip olan başka bir uzmanın görüşünü almak çalışmayı güçlendirecektir. Kod sistemini gözden geçirme işlemi tüm veriyi kodlamaya devam ederken de kısmen sürebilir. Bu kodlar daha sonra anlamlı bir bütünlük oluşturacak biçimde gruplandırılır. Bu gruplar gerekirse alt gruplara da ayrılabilir. Son olarak gruplar bir tema veya kavram altında toplanır. Ayrıca gerektiğinde kod oluşturma yöntemleri hakkında kaynaklara başvurmak (örn. Saldaña, 2009) araştırmacının daha kolay yol bulmasını sağlayacaktır. Bu süreçler manuel olarak yapılabileceği gibi nitel veri analizi (NVA) (Qualitative Data Analysis/QDA) programları da tercih edilebilir. Nitel veri analizi programları kolay kod sistemi oluşturma, kod ve kodlama değişikliklerini kontrollü bir biçimde gerçekleştirebilme, bazı temel nicel analizleri yapabilme, bulguları farklı biçimlerde görselleştirebilme, eşdizim tabloları

oluşturma gibi birçok olanak sunmaları bakımından hem analiz sürecinin güvenilirliğini artırmakta hem de süreci hızlandırarak araştırmacıya zaman kazandırmaktadır.

Araştırmacıların kendi çalışmasında nezaket kuramının alt bileşenlerinden olan kibarlık ve kabalık üzerine yapılan çalışmalardan yola çıkarak nezaket yöntemleri kod havuzu oluşturulmuş, ayrıca veriden yola çıkarak bazı eklemeler yapılmıştır. Daha sonra havuzdaki kodlar belirli bir grup diyalog üzerinde denenmiş, gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra kod sistemi ana hatları ile oluşturulmuştur. İlerleyen aşamada Bağlam-Diyalog-Etkileşim Analizi verisinden faydalanarak her bir diyalogda tespit edilen nezaket yöntemleri ve bu yöntemlerin hangi dil verileri üzerinden belirlendiği Microsoft Word belgesi üzerinde belirtilmiştir. Bu aşamada yakın ilişkiler grubundaki tüm diyalogların analizleri tamamlandıktan sonra iki alan uzmanına gönderilerek onların da görüşleri alınmıştır. Uzman önerilerine dayanarak kodlamalarda bazı güncellemeler gerçekleştirilmiştir. Verinin diğer yarısı bu aşamadan sonra benzer biçimde analiz edilmiştir. Şekil 2’de nezaket yöntemleri ve dil verilerinin analiz edildiği belge örneği sunulmuştur.

Şekil 2: Bağlam-diyalog-etkileşim analizi üçlemesine dayanarak yapılan nezaket analizi

Nezaket analizi: Bu etkileşimde dört kibarlık yöntemi kullanıldığı görülmektedir. Bu yöntemlerin dil öğeleri ile nasıl ifade edildiği aşağıda tartışılmıştır.

1. Birlikteliği vurgulanma:

a. Kişilerarası ilişkide birliktelik: 1. ve 3. söz sıralarında Büzürmihr’in annesine akrabalık bildiren seslenme ve hitap (Ey vâlide) kullanması annesinin de ona içinde iyelik eki barındıran ve karşıdakine değer verdiğini gösteren bir kalıp hitap ile seslenmesi (gözüm nûrı) konuşanların birlikteliği vurguladıklarını göstermektedir.

b. Duyguda birliktelik: Büzürmihr 3. söz sırasında aslında retorik bir amaçla sorulduğu açıkça belli olan bir soruya (ol vakti ve ol günleri Hudâ bana gösterdi mi) cevap vererek (nola) annesinin duygularını paylaştığını göstermiştir.

2. Karşıdakinin yükünü hafifletme:

Olmana ihtimaline veya olasılığa odaklanma: 1. söz sırasında Büzürmihr’in en düşük olasılığa odaklanması (hiçbir) ve olumsuz soru sorması (kalmadı mı) dinleyici üzerindeki yükü azaltmaya yarayan kibarlık yöntemlerindedir. Sonrasında gelen ana rica cümlesinde dilek şart kipi (var ise) kullanan Büzürmihr artık kitapların varlığından neredeyse emin iken yine de şart ifadesi kurarak ihtimale odaklanmış, böylece dinleyici üzerindeki yükü azaltarak kibarlık göstermiştir.

3. Kendini muhtaç gösterme: Ricasının yerine getirileceği 2. söz sırasından itibaren belli iken yine de zıtlık barındıran sözcükler seçerek bu eylemin kendisi için ne kadar önemli olduğunu ifade eden Büzürmihr (beni mahzûn etme şâd et) kendisinin karşıdakine muhtaç olduğunu göstererek onu yüceltmekte, böylece kibarlıkla bulunmaktadır.

4. Kendinden istenen işe gönüllü olma: Konuşmanın etkileşimsel akışına bakıldığında annesinin 1. söz sırasındaki soruya cevap vermek yerine bu cevabı ertelediği (witholding) görülmektedir. Bu erteleme sürecince 1. söz sırasındaki soru edimsözünü ilahî öğelere gönderim yaparak övmesi (ol vakti ve ol günleri Hudâ bana gösterdi mi) Büzürmihr’in olası ricasının annesi için bir ricadan çok beklenen bir hayal olduğunun altını çizmektedir. Bu tutumla annesi kendinden istenecek olan eyleme gönüllü olduğunu bildirecek ifadeyi rica formundan uzaklaştırmış ve kibarlık göstermiştir.

Son olarak elde edilen kodlar alanyazındaki kuramsal bilgiler ışığında anlamlı gruplar içine yerleştirilmiş ve bu gruplar kavramsal olarak birleştirilmiştir. Aşağıda Şekil 3’te kod birimlerinin kavram altında birleşmesine bir örnek sunulmuştur.

Şekil 3. Kod birimlerinin kavram altında birleşmesi

1. Kodlar →	2. Alt Grup →	3. Grup →	4. Kavram
İyiliğini isteme	Dinleyen	Poz-kibarlık	Kibarlık
Yüreklendirme/güdüleme	Odaklı	Yöntemleri	Yöntemleri
Duygu/isteklerini önemseme	Yöntemler		
Güvenme			

Övme

Düşüncelerini dikkate alma

Endişelenme

Nezaket yöntemleri ve birlikte kullanılan dil öğelerinin sıklığı, kavramlar altında sistematik bir biçimde gruplandırılması ve gerekli görülen durumlarda eş dizim tablolarının oluşturulması gibi işlemlerin gerçekleştirilmesi için Microsoft Word belgelerinde yapılan tespitler MAXQDA 2020 programına aktarılmıştır. Şekil 4'te -nlz eki için oluşturulan eşdizim tablosundan bir kesit sunulmuştur. Bu örnekte araştırmacılar çokluk 2. kişi ekinin nezaket için nasıl kullanıldığını detaylı bir biçimde görmek istemişlerdir. Bu noktada nitel veri analizi programı incelenmek istenen ekin saniyeler içinde etiketlenmesini, sıklık değerleri ve hangi etkileşim türlerinde kullanıldığına dair bilgilerin hızlıca derlenmesini ve dahası eşdizim tablosu oluşturularak gerektiğinde bu tabloda merak edilen alıntının tamamına erişilmesini sağlayarak araştırmacının işini oldukça kolaylaştırmaktadır.

Şekil 4: Nitel veri analizi programı eşdizim tablosu kesiti

İLİŞKİ TÜRÜ	ALT GRUP	DİYALOG NO	EŞDİZİM
Kurumsal İlişkiler	vezir-kadı ve diğer kişiler	1	Ergis niçün piyade gidersi niz ? Benim has rahşlarımndan
Kurumsal İlişkiler	vezir-kadı ve diğer kişiler	16	nesne yok ve lakin kademi niz mübarek imiş. Hatunum hamile
Kurumsal İlişkiler	vezir-kadı ve diğer kişiler	19	hur-ı afaktır. Bilürsi niz Amr Madi gibi zati beslemi
Kurumsal İlişkiler	hükümdar ve diğer kişiler	6	Evvela bir şey ki eli niz ile yakarsınız sonra
Kurumsal İlişkiler	hükümdar ve diğer kişiler	10	vâkıyanızı bile idi niz tabiri kolay idi ve lakin
Kurumsal İlişkiler	hükümdar ve diğer kişiler	12	hımara binerim diyor emri niz nedir Dedikde Keykubat eytdi
Kurumsal İlişkiler	hükümdar ve diğer kişiler	16	Şahım, eger gam elemi niz benden ötürü ise elindeyim
Kurumsal İlişkiler	hükümdar ve diğer kişiler	17	işidüp elbetde üzeri niz e gelüp intikam kasd ederler
Kurumsal İlişkiler	hükümdar ve diğer kişiler	19	Eytdi Büzürümihir: Ömrü niz tavel olsun. Beli öyle gerekdir

3. Geçerlilik ve Güvenilirlik

Tüm araştırmalarda olduğu gibi geçerlilik ve güvenilirliğin artırılması nitel çalışmalar için de büyük önem taşır. Kısaca açıklamak gerekirse, geçerlilik inandırıcılık ve aktarılabilirlik güvenilirlik ise tutarlılık ve doğrulanabilirlik (Arslan, 2022) açısından araştırmayı desteklemek için yapılan çalışmalardır. Geçerlilik ve güvenilirliği artırmak için uygulanabilecek yöntemler nitel araştırma yöntemleri kitaplarında detaylı bir biçimde paylaşılmaktadır (örn., Yıldırım ve Şimşek, 2021). Araştırmanın ve analiz yönteminin doğasına ve ilkelerine göre çok farklı yöntemler kullanılarak çalışmanın geçerlilik ve güvenilirliği güçlendirilebilir. Örneğin konuşma çözümlemesi yöntemi ile yapılan çalışmalarda geçerlilik ve güvenilirliği sağlamak için araştırmacıların bir araya geldiği oturumlar düzenlenir. Bu oturumlara katılan araştırmacılar çalışmanın konusu veya araştırmacının düşüncelerinden habersiz herhangi bir yönlendirmeye maruz kalmadan çevriyazısı yapılmış veri kesiti üzerinde görüşlerini aktarırlar (Girgin vd., 2020). Başka nitel araştırmalarda ise kodlayıcılar arası güvenilirlik hesaplamaları yapılarak sayısal veriler ışığında güvenilirlik katsayısı hesaplanabilir (O'Connor ve Joffe, 2020).

Bağlamdan büyük oranda etkilenen nezaket olgusunu incelerken yapılan analizlerin öznellikten uzaklaştırılması için çok çaba göstermek gerekmektedir. Hamzanâmeler hakkında yapılan çalışmada araştırmacılar farklı yöntemler ile geçerlilik ve güvenilirliği artırmaya çalışmışlardır. Öncelikle veri tekrar tekrar okunarak aşinalık kazanılmıştır. İlk kodlar belirli bir veri üzerinde denenerek kodların pilot çalışması gerçekleştirilmiş, böylece olası sorunlar önceden tespit edilmeye çalışılmıştır. Veriler araştırmacı tarafından analiz edildikten bir ay sonra analizler tekrar incelenmiştir. Belirli bir zaman aralığından sonra analizlerin aynı araştırmacı tarafından tekrar incelenmesi kodlayıcı-ıçi (intra-coder) güvenilirliği artırmaktadır. Daha sonra analizlerin yarısı iki farklı alan uzmanına gönderilerek onların analizler hakkındaki düşünceleri alınmıştır. Tarihî diyaloglarda nezaket analizi çalışan bir uzman bulmak neredeyse imkânsız olduğundan uzmanlar analizleri anlayacak şekilde çalışmalar yapan yakın alanlardaki kişilerden seçilmiştir. Buna göre Türkiye Türkçesinde karşılıklı konuşmalarda nezaket çalışan

bir dilbilimci ile Türkoloji ve dilbilim ortak alanında çalışmalar yapan bir Türkolog tarafından uzman incelemeleri gerçekleştirilmiştir. Sonunda elde edilen geribildirimlere göre analizler yeniden gözden geçirilmiştir. Araştırmacının kendisinin de konuşma çözümlemesi konusunda deneyimli olması ve bu konuda bilgilerini bir uzman bakış açısı ile yansıtabilecek yeterlikte olması da olası hata oranını azaltarak geçerlilik ve güvenilirliği artırmıştır.

4. Sonuç

Yeni gelişmekte olan çalışma alanlarında konular kadar araştırma yöntemleri de keşfetmeye açıktır. Süreç içinde ortaya çıkan ihtiyaçlar doğrultusunda geliştirilen bu yöntemler zaman içinde gerekli düzeltmeler yapılarak daha etkili bir biçime ulaşır. Bu makalede yazarlar tarafından oluşturulan ve tarihî metinlerde diyaloglar üzerine yapılacak nezaket çalışmalarında uygulanabilecek etkileşim tabanlı bir araştırma yöntemi örneklerle birlikte sunulmaya çalışılmıştır. Burada paylaşılan Bağlam-Diyalog-Etkileşim Analizi üçlemesi sadece nezaket araştırmalarında değil, diğer tarihî edimbilim çalışmalarında da uygulanabilir niteliktedir.

Bu makalenin en temel amacı tarihî diyalog çalışmalarında karşılaşılan sorunlara alanyazından elde edilen bilgiler ışığında çözüm önerileri sunmaktır. Özellikle veri tabanının belirlenmesi ve diyalogların etkileşimin detaylarını görecektir şekilde incelenmesi aşamasında sağlıklı bir araştırma gerçekleştirmek için alınabilecek olası tedbirler hakkında farkındalık yaratmayı hedeflemektedir. Bunun yanı sıra nitel veri analizi programlarının benzer çalışmalara sağlayabileceği katkılara da dikkat çekilmiştir. Bu programlar tarihî edimbilim çalışmalarında yapılan analizlerin hızlanması ve olası hata payının azaltılması konusunda oldukça etkili bir seçenek olarak değerlendirilebilir.

Konuşma dili hakkında bize geçmişten bilgiler sunan tarihî diyalog analizlerinin yaygınlaşması ve bu analizlerde etkileşimin devingen yapısının dikkate alınması konusunda hassasiyetin artması oldukça önemlidir. Bu çalışma sadece yazarların kendi araştırması esnasında edindiği deneyim ve gözlemleri ile sınırlıdır. Geliştirilen yöntem ilerleyen dönemlerde yapılacak benzer çalışmaların sunacağı yeni bakış açıları sayesinde daha da iyi bir noktaya taşınacaktır.

Kaynaklar

Ağca, F. (2020). Eski Uygurcada Üçüncü Kişi İyelik Eki ve Dil Bilgisel Saygı Yapıları. *Semih Tezcan Kitabı* (Edt. Emine Yılmaz; Nuran Tezcan; Nurettin Demir). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 107-126.

Aksoy, M. (2009). *Hamzanâme-I-*. İstanbul: Kriter Yayınevi.

Alan, S. (2021). *Doğu Sahası Tarihî Türk Yazı Dillerinde Nezaket ve Saygı Bildiren Söz Varlığı*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Kocaeli: Kocaeli Üniversitesi.

Arslan, E. (2022). Nitel Araştırmalarda Geçerlilik ve Güvenilirlik, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 51(1), 395-407.

Arundale, R. (1999). An Alternative Model and Ideology Of Communication for an Alternative to Politeness Theory. *Pragmatics*, 9/1: 119–154.

Baider, F. H. ve Cilaru, G. ve Claudel, C. (2020). Researching Politeness: From the ‘Classical’ Approach to Discourse Analysis ... and Back”. *Corpus Pragmatics*, 4: 259–272 .

Brown, P. ve Levinson, S. (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage*. Cambridge University Press.

Culperer, J. ve Hardaker C. (2017). Impoliteness. *The Palgrave Handbook of Linguistic (Im)politeness* (Edt. Jonathan Culpeper; Michael Haugh ve Dániel Z. Kádár). Londra: Palgrave Macmillan, 199-227.

- Eelen, G. (2001). *A Critique of Politeness Theories*. Manchester: St. Jerome Publishing.
- Erving, G. (1967). On face-work. *Interaction ritual* (Edt. Erving Goffman). New York: Pantheon, 5-45.
- Girgin, U., Acar, Y., Akbaş, E., Yavuz, E., Altan, A. E., Boran, M., Ölçü Dinçer, Z., Lafcı Tor, D, Morali, G. (2020). Konuşma Çözümlemesi Yöntemi: Veri Toplama ve Çözümleme Süreçlerinde Geçerlik, Güvenirlik ve Etik. *Hacettepe University Journal of Education*. Advance online publication. <https://doi.org/10.16986/HUJE.2020063458>
- Haugh, M. (2007). The Co-Constitution of Politeness Implicature in Conversation. *Journal of Pragmatics*, 39/1: 84-110.
- Işık, U. (2022). *Eski Uygur Türkçesinde Nezaket İfadeleri*. Doktora Tezi. Eskişehir: Osman Gazi Üniversitesi.
- Jucker, A. (2018). Data in Pragmatic Research. *Methods in Pragmatics* (Edt. Andreas H. Jucker; Klaus P. Schneider; Wolfram Bublitz). Boston: De Gruyter Mouton, 3-37.
- Jucker, A. H. ve Taavitsainen, I. (2013). *English Historical Pragmatics*. Edinburgh University Press.
- O'connor, C. ve Joffe, H. (2020). Intercoder Reliability in Qualitative Research: Debates and Practical Guidelines. *International Journal of Qualitative Methods*, 19:1-13.
- Ruhi, Ş. ve Kádár, D. (2011). 'Face' Across Historical Cultures A Comparative Study of Turkish and Chinese. *Journal of Historical Pragmatics*, 12: 25-48.
- Saldaña, J. (2009). *The Coding Manual For Qualitative Researchers*. Sage Publications Ltd.
- Sert, O. vd. (2015). Konuşma Çözümlemesi Yöntemi. *Mersin Üniversitesi Dil ve Edebiyat Dergisi*, 12(2), 1-43.
- Spencer-Oatey, H. (2002). Managing Rapport in Talk: Using Rapport Sensitive Incidents To Explore The Motivational Concerns Underlying The Management Of Relations. *Journal of Pragmatics*, 34/5: 529-545.
- Şimşek, H. ve Yıldırım, A. (2021). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Şeçkin Yayıncılık.
- Taavitsainen, I. ve Jucker, A. H. (2010). Trends and developments in historical pragmatics. *Historical Pragmatics* (Edt. Andreas H. Jucker; Irma Taavitsainen). Berlin: De Gruyter, 3-33.
- Terkorafi, M. (2005). Beyond the Micro-level in Politeness Research. *Journal of Politeness Research*, 1/2: 237-262.
- Tolkun, S. (2015). Doğu Türkçesi Metinlerinde Başlangıcından Günümüze Saygı ve Nezaket İfadesi Sorunu. *Dil Araştırmaları*, 9/17: 135-157.
- Yaylagül, Ö. (2005). Eski Türkçede Nezaket İfadeleri. *Millî Folklor*, 17/68: 151-165.
- Yelten, M. (2013). Hamza-Nâme'nin Yeni Ciltleri ve Okunma Mekânları. *Journal of Turkish Studies*, 8/9: 151-165.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Üniversitesi Etik Kurulu'nun tarih sayı ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1474321>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu məkələ təənmıştir

Məkalə Bilgisi / Article information

Məkalə Türü / Article types	: Araşdırma Məkaləsi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 26.04.2024
Kəbul Tarihi / Accepted date	: 07.06.2024
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2024

Atıf / Citation

Şerifova, S. (2024). Sürəyya Ağaoğlunun “Bir Ömür Belə Keçdi: Səssiz Gəmini Gözlərkən” Əsərində Fakt və Sənədin İki Müstəqil Hadisə Kimi Təzahürü. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKİAD)*. 8. Cilt, 1. Sayı, 21-34.

**SÜRƏYYA AĞAOĞLUNUN “BİR ÖMÜR BELƏ KEÇDİ: SƏSSİZ GƏMİNİ
GÖZLƏRKƏN” ƏSƏRİNDƏ FAKT VƏ SƏNƏDİN İKİ MÜSTƏQİL HADİSƏ KİMİ
TƏZAHÜRÜ**

Manifestation of fact and document as two independent events in sureyya agaoglu's work “one life has passed just like this”

SALİDE ŞERİFOVA ¹

Xülasə

“Bir ömür belə keçdi: səssiz gəmini gözlərkən” adlı əsər Sürəyya Ağaoğlunun ikinci memuar əsəridir. İlk qadın hüquq müdafiəçisi Sürəyya Ağaoğlunun həyatına aid faktlar əsasında yaradıcı surətdə qələmə almış olduğu “Bir ömür belə keçdi: səssiz gəmini gözlərkən” adlı əsərində fakt və sənədin iki müstəqil hadisə kimi təzahür etməsi maraqlı kəsb edir. Yazıcının yalnız öz həyatının müəyyən qismini deyil, həm də digər tarixi şəxslərin həyatlarını işıqlandırmaya nail olmuşdur. Tarixi şəxsiyyətlər içərisində diqqəti cəlb edən şəxslərdən biri məhz müəllifin atası - Əhməd bəy Ağaoğlu haqqında olan hadisələrin real faktlar əsasında nəql edilməsidir.

Sürəyya Ağaoğlunun əsərində reallıqdan gələn fakt ədəbi yaradıcılıq üçün katalizator qismində çıxış edir. Yazıcı avtorefleksiyanı əsərin janrının konkretləşməsinə təkan verir. Çünki subyektin, yəni yazıcının reallıqlar haqqındakı şəxsi düşüncələrinin, fəaliyyətinin dərkini rəicətli nəsr qəlibinə sala bilməsi əsərin janrına diqqəti yönəldir. Sürəyya Ağaoğlunun “Bir ömür belə keçdi: səssiz gəmini gözlərkən” əsəri memuar janrında qələmə alınmış əsər kimi dəyərlidir.

Sürəyya Ağaoğlu həyat tarixçəsi əsasında qurulan süjet xəttindən əlavə, uşaqlıq və gənclik dövrlərindən götürülmüş hadisələri əlavə etmişdir. Müəllifin kamil obrazı ilə yanaşı, xalqın qan yaddaşında əvəzsiz xidmətləri olmuş tarixi şəxsiyyətlərin (Atatürk, Əhməd bəy Ağaoğlu, Səməd Ağaoğlu və s.) obrazları maraqlı əhatədədir. Müəllif əsərdə Türk dünyasının qan yaddaşında həm bədii fəhm sahibi olan siyasi xadim ola bilməsini, həm də xalqın ən çətin

¹ Prof. Dr., Azərbaycan Ulusal Bilimlər Akademisi Nizami Genjavi Edebiyat Enstitüsü, Azərbaycan Edebiyatı Bağımsızlıq Dönəmi Anabilim Dalı. El-mek: ssharifova@rambler.ru

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8788-6366>

məqamlarında qadınların, uşaqların hamisi olan bir vəkil olmasını təsdiq edir. Müəllif qələmə aldığı əsərdə müəllif “Mən”in itirilməməsinə nail olmuş, yaddaqalan obrazını yarada bilmişdir.

Anahtar Kelimələr: Sürəyya Ağaoğlu, Müəllif, Memuar Janrı, Obraz, Tarixi Şəxsiyyətlər

Abstract

Sureyya Agaoglu, one of the most important figures in the history of Turkey, wrote a work entitled “One Life Has Passed Just Like This” is the author's second memoir. It is interesting that the first female human rights defender Sureyya Agaoglu's work “One Life Has Passed Just Like This” written creatively based on the facts of her life, shows the fact and the document as two independent events. She managed to illuminate not only a certain part of the writer's own life, but also the lives of other historical figures. Among the historical personalities, one of the people who attract attention is the narration of the events about the author's father - Ahmet bey Agaoglu, based on real facts.

In Sureyya Agaoglu's work, the fact from reality acts as a catalyst for literary creativity. The author's self-reflection encourages the concretization of the genre of the work. Because the ability of the subject, i.e. the writer, to put the understanding of her personal thoughts about the realities, as well as his activity, into the form of a rich prose, draws attention to the genre of the work. The work written by Sureyya Agaoglu called “One Life Has Passed Just Like This” is valuable as a work written in the genre of memoirs.

In addition to the plot line based on Sureyya Agaoglu's life history, she added many incidents taken from his childhood and youth. In addition to the perfect image of the author, the images of historical figures (Ataturk, Ahmet Bey Agaoglu, Samad Agaoglu, etc.) whose services have been invaluable in the blood memory of the people are of interest. Sureyya Agaoglu, with his work “One Life Has Passed Just Like This”, who was able to become a political figure with a unique artistic understanding in the blood memory of the Turkish world, who was able to become the protector of women and children in the most difficult moments of his people was able to confirm that she had a lawyer. Sureyya Agaoglu managed not to lose author “I” in this work presented to the readers and created a memorable image as an author.

Keywords: Sureyya Agaoglu, Writer, The Genre of Memoirs, Image, The Historical Personalities

1. Giriş

Türkiyə tarixinin önəmli simalarından olan Sürəyya Ağaoğlunun (1903-1989) müəllifi olduğu “Bir ömür belə keçdi: səssiz gəmini gözlərkən” (“Bir Ömür Böyle Geçti: Sessiz Gemiyi Beklerken”, 1975) adlı əsər yazarın ikinci memuar əsəridir. Azərbaycan milli düşüncəsinin banilərindən olan Əhməd bəy Ağaoğlunun (1869-1939) qızı olan yazar xatirələrini əks etdirən “Londonda gördüklərim” adlı ilk əsərin də müəllifidir.

Türkiyənin ilk qadın hüquq müdafiəçisi olmuş Sürəyya Ağaoğlunun həyatına aid faktlar əsasında yaradıcı surətdə qələmə aldığı “Bir ömür belə keçdi: səssiz gəmini gözlərkən” adlı əsərdə fakt və sənədin iki müstəqil hadisə kimi təzahür etməsi maraq kəsb edir. Yazıçı bədii istedadının gücü sayəsində yalnız öz həyatının müəyyən qismini deyil, həm də digər tarixi şəxslərin həyatlarını işıqlandırır. Tarixi şəxsiyyətlərin təqdim edilməsində diqqəti cəlb edən məqam məhz müəllifin öz atası – Əhməd bəy Ağaoğlu ilə əlaqəli hadisələri real faktlar əsasında nəql etməsidir.

Türkiyənin ilk qadın hüquqşünası Sürəyya Ağaoğlu əsərin “Başlarkən” bölümündə qələmə aldığı əsərin bir mənəvi borc olmasını vurğulayır: “Uzun illərdən bəri, Türkiyədə gedən

siyasi proseslərin (Osmanlı dövlətinin süqutu, qurtuluş savaşı və cümhuriyyətin yaranmasının) şahidi kimi prinsipləri uğrunda bir çox sahədə mübarizə aparmış bir Türk qadını olaraq yazacağım çox şeyin olduğuna inanırdım. Bunu özümə bir borc olaraq düşünürdüm" (Ağaoğlu 2017:8).

2. Əsərin Memuar Ədəbiyyat Nümunəsi Olması

Sürəyya Ağaoğlunun əsərində reallıqdan gələn fakt ədəbi yaradıcılıq üçün katalizator qismində çıxış edir. Yazıçı avtorefleksiyası əsərin janrının konkretləşməsinə təkan verir. Çünki subyektin, yəni yazıçının özünün reallıqlar haqqındakı şəxsi düşüncələrinin, həmçinin fəaliyyətinin dərkini ricətli nəsr qəlibinə sala bilməsi əsərin janrına diqqəti yönəldir. Əsəri Azərbaycan dilinə uyğunlaşdırmış və ona ön söz yazmış Cavid Məmmədli memuarın əsas məziyyətlərinə toxunaraq qeyd edir ki, "Sürəyya Ağaoğlunun özünün də qeyd etdiyi kimi "Bir ömür belə keçdi" adlı bu xatirə kitabını böyük dostu lord Kinrossun məsləhəti ilə qələmə almışdır. Kitabda Sürəyya xanım özünün keşməkeşli lakin şərəfli həyatının bütün dövrlərini əhatə edəcək ən maraqlı hadisələri oxucu ilə bölüşməyə çalışmışdır (Sürəyya xanım alman hüquqşünas Verner Taşenbreker ilə olan səkkiz illik (1952-60) ailə həyatı barədə geniş yazmamağı uyğun bilmişdir). Türkiyədə gedən proseslərə, baş verən hadisələrə, müxtəlif yüksək vəzifəli şəxslərin bu ailəyə olan münasibətinə toxunmuşdur. Eləcə də, keçən əsrin 60-cı illərində cərəyan etmiş, lakin bu gün də qardaş Türkiyədə öz aktuallığını qoruyan bəzi mühüm tarixi hadisələrdə özünün və ailəsinin hansı mövqedə və fikirdə olmasını qələmə almışdır" (Məmmədli 2017:6).

Sürəyya Ağaoğlunun qələmə aldığı "Bir ömür belə keçdi: səssiz gəmini gözlərkən" adlı əsər memuar janrında qələmə alınmış əsər kimi dəyərlidir. Əsərin süjet xəttində Sürəyya Ağaoğlunun ömür yolunun bir hissəsi obrazlı şəkildə əksini tapır. Əsərdə müəllif həyatından bəhs etməklə yanaşı, yaşadığı dövr və bu dövrdə yaşayıb-yaratmış tarixi şəxslərin mühiti barədə faktlar təqdim etməsi xüsusi dəyər kəsb edir. "Bir ömür belə keçdi: səssiz gəmini gözlərkən" əsərində bir çox hadisələr Türkiyə siyasi mühitini təsvir etməklə, o dövrdə fəaliyyət göstərmiş tarixi şəxslərin, xüsusilə də yazıçının atasının, ailə üzvlərinin xatırlanması əsərə əlvanlıq qatır. Əsərin "Son olaraq" başlıqlı bölümündə müəllifin bu əsəri 1975-ci ilin yanvarında İstanbulda qələmə almasının, yaşadıklarını və şahidi olduqlarını refleksiya etməyə qadir olmasının şahidi oluruq. Müəllif qeyd edir ki, "Xatirələrim əlbəttə bunlardan ibarət deyil. Bəzilərini yalnız özümə saxladım, bəzilərini də demək istəmədim" (Ağaoğlu 2017:199). Sürəyya Ağaoğlunun bu fikirləri ABŞ yazıçısı Mark Tvenin dediklərini təsdiqləyir: "Elə bir şey ola bilməz ki, insan özü haqqındakı həqiqətləri danışsın və ya bu həqiqətlərin oxucuya qədər gedib çatmasına imkan versin" (Lejyon 2000).

Müəllif ideyasının məhsulu olan əsərdə tarixi və sənədli faktların bilavasitə ədəbi kontekstdə və açıq məzmununda təqdimi diqqətdən yayınmır. Bu baxımdan, real hadisələrin narrativləşməsini həyata keçirən əsərin janrının avtobioqrafik, memuar və ya xatirə olması haqqında sual yaranır.

Xatirə nümunələri memuarlardan fərqli olaraq, yazıçının gündəlik qeydləri və ya müəyyən hadisə haqqında xatirələri əsasında qələmə alınması ilə diqqəti cəlb edir. Bəllidir ki, avtobioqrafiya müəllif tərəfindən həyatının təsvir edilməsidir. Bu zaman müəllif yalnız hafizəsinə deyil, mətbu mənbə və arxiv sənədlərinə də əsaslanır. Sürəyya Ağaoğlunun bu əsərində mətbu mənbə və arxiv sənədlərinə əsaslanmamasının da şahidi oluruq. Yazıçı qələmə aldığı əsərində memuar ədəbiyyatında olduğu kimi dəqiqlik, tarixi həqiqətin gözlənilməsi, təfərrüatın dəqiqliyi, sənədlilik əsas səciyyəvi amil kimi çıxış edir.

Sürəyya Ağaoğlu həyat tarixçəsi əsasında qurulan süjet xəttindən əlavə, bir çox hadisələr, xüsusilə də uşaqlıq və gənclik dövrlərindən götürülmüş hadisələri əlavə etmişdir.

Sürəyya Ağaoğlunun bu əsərində diqqəti cəlb edən məqam müəllifin həm özünün, həm də Səməd Ağaoğlunun məhkəmə proseslərində etdikləri çıxışların mətnlərinin ya tam, ya da

qismən təqdim edilməsidir. “Vətən Cəbhəsi işi”nin məhkəmə prosesində söylədiyi nitqi əsərə salması əsərin janr xüsusiyyətinə təsir edir. Sürəyya Ağaoğlunun bu məhkəmə prosesindəki çıxışının əsərdə tam şəkildə təqdim edilməsi əsərdə maraq doğurur: “Müdafiəmə başlamaqla, Baş prokurorun, hüquq anlayışına uymayan, ədalət hisslərimə yaxın gəlməyən iki davranışına fikrimi bildirmək istəyirəm. Müqəssir kim olursa olsun, təqsiri nə qədər ağır olursa olsun, haqqında hökm verilənə qədər onu məsum olaraq qəbul etməyə və heysiyyətinə hörmət göstərməyə məcburuq...” (Ağaoğlu 2017:160).

Romanda “Səməd Ağaoğlunun özünümüdafiə çıxışından parçalar” başlığı altında Səməd Ağaoğlunun çıxışlarının təqdimi də maraq doğurur: “Hörmətli hakimlər!

27 may hadisələrindən xeyli əvvəl qəbul edilmiş Konstitutsiyanın pozulması, ölkədə diktaturanın qurulması haqqında Böyük Millət Məclisi kürsüsündən tutmuş ta kənd çayxanalarına qədər hər yerdə istər gizli, istərsə də açıq ortaya atılan atmacalarda, edilən qeybətlərdə, salınan hay-küylərdən bu istintaqın nəticəsində və hətta ittihamnamənin kökündə qalan nədir? Prokurorunda dediyi kimi, heç bir dövlətdə analoqu olmayan bir diktatura rejimi! Ordu, SS və qaraköynəkli bölmələr tərəfindən mühafizə olunmayan bir diktatura rejimi! Məmurların, hakimlərin, müxbirlərin, ziyalıların və tələbələrin hər zaman, hər vasitə ilə asan şəkildə etirazını bildirdiyi bir diktatura rejimi! Həyata keçirdiyi islahatların işə yaramadığı bir diktatura rejimi! ...” (Ağaoğlu 2017:163-164)

Müəllifin “Mənim müdafiə çıxışından parçalar” başlıklı yazıları da əsərə əlavə edilmiş materaillar kimi diqqəti cəlb edir: “Burada gedən mühakimə on ilin mühakiməsi deyil. Bu, Şərqi əzəli dərdi olan kinin, hərəsiyin, qışqanlığın mühakiməsidir... Ürək istər ki, verəcəyiniz qərar bir əxlaq dərsi olsun, Şərqi əzəli dərdi olan bu xəstəliyə dəva olsun” (Ağaoğlu 2017:168).

Sürəyya Ağaoğlunun “Bir ömür belə keçdi: səssiz gəmini gözlərkən” əsərində məhz müəllifin gördüyü, şahidi olduğu, iştirak etdiyi hadisələrə, müxtəlif tarixi şəxslərə özünəməxsus, daha doğrusu fərdi yanaşması özünü göstərir. Müəllif bu zaman memuarlara xas xüsusiyyət kimi qələmə aldığı hadisə və insanların təsvirində bədii uydurmaya və ya xəyala yol vermir. Müəllifin bu əsərində dövr üçün səciyyəvi hadisələr obrazlı şəkildə təsvir edilir. Müəllif hafizəsində saxlanan fakt və ayrı-ayrı şəxslərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirməsi baxımından çox vaxt vahid süjet xəttinə, mükəmməl kompozisiyaya malik olmayan xatirələrdən fərqli olaraq, faktiki həyat materialları və sənədlilik əsasında, müəllifin iştirak etdiyi, şəxsən şahidi olduğu hadisələr mükəmməl kompozisiya təşkil edərək, vahid süjet xəttinə malik olur.

3. Əsərdə Obrazlar Qaləriyası

Əsər zəngin obrazlar qaləriyası ilə diqqətdən yayınmır. Müəllifin kamil obrazı ilə yanaşı, xalqın qan yaddaşında əvəzsiz xidmətləri ilə yer tutmuş tarixi şəxsiyyətlərin (Atatürk, Əhməd bəy Ağaoğlu, Səməd Ağaoğlu və s.) obrazları maraq əhatəsindədir.

Sürəyya Ağaoğlu özünün obrazını bu əsərdə “İnqilabın simvoluyam” kimi ifadə edərək yaradır. Özünü inqilab simvolu kimi təqdim etməsi ilə biz, onun apardığı siyasi fəaliyyətini də göz önündə canlandırırıq. Bu məqam Sürəyya Ağaoğlunun 1952-ci ildə Pakistan Qadınlar Birliyinin təşkil etdiyi konfransda iştirak edərkən başıörtülü şəkil çəkdirməsi məqamına toxunması epizodunun təqdimində özünü göstərir: “Pakistanın xilaskarı və yaradıcısı Cinnahın qəbrini ziyarət etdik. Qəbri üstündə çəkilən şəkillərimiz türk qəzetlərində çıxanda bu ziyarəti başörtüsü ilə etdiyimiz üçün bizi tənqid edən yazıları qaydanda gördüm və sərt bir cavab yazaraq:

– Baş örtülü görünmənin inqilab əleyhdarlığı olaraq başa düşüldüyünü təəssüf hissi ilə oxudum. İnqilab belinə qədər açılmaq və ya baş örtmək deyil, bir şüur məsələsidir. Bir məmləkətin adət-ənənələrinə əməl edərək baş örtməklə inqilaba qarşı çıxılmaz. İnqilabı öyrənməyə ehtiyacım yoxdur. Çünki mən inqilabın simvoluyam – dedim” (Ağaoğlu 2017:124-125).

Müəllifin əsərdə özünün obrazını yarada bilməsi təqdirəlayiqdir. Sürəyya Ağaoğlu bu əsərində də, tədqiqatçıların vurğuladığı kimi "siyasətə atıldıktan sonra kadınların siyasətdə daha çox yer alması gerektiğinin önəminə dair düşüncələrini daha çox dile getirir" (Uslu 2022:1076).

Əsərdə müəllif tərəfindən tarixi şəxslərin ədəbi portretlərinin yaratmasının da şahidi oluruq. Ədəbi portret bir ədibin (şairin, yazıçının, alimin, sənətkarın və b.) digər ədib haqqında xatirələri əsasında, həyatdan köçmüş şəxsiyyətlərin sənədləri əsasında, yəni məktublar, müasirlərinin məlumatları və s. əsasında yaradılmış sənədli-bioqrafik ədəbi obrazdır. Ədəbi portret memuar – avtobiografik ədəbiyyatın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi özünü göstərməkdədir. Bədiiləşmiş həqiqət olan ədəbi portret bədii düşüncənin vacib faktoru kimi müəllifin təqdim etdiyi şəxslərin özünün obrazını yaratmaqla bərabər, təqdim etdiyi şəxsin mühitini, o dövrdə baş verən siyasi olay və hadisələrə də nəzər salıb qiymətləndirməsini zərurətə çevirir.

Faktoqrafiklikdən uzaq olmağa müvəffəq olmuş əsərdə tarixi şəxslərin ya geniş, ya da müxtəssər şəkildə xatırlanmasını müşahidə edirik. Məsələn, Sürəyya Ağaoğlu həm bir müəllif kimi, həm də bir övlad kimi atasının hansı tarixi şəxslərlə dostluq etməsini, və ya da ünsiyyətdə olmasını açıqlayır: "... Ziya Göyaltı, Yusif Akçura, Hüseynzadə Əli bəy, Cəlal Sahir, Həmdullah Süphi, Fuad Köprülü, Abdullah Cövdət, göz həkimi Əsəd Paşa, Həlim Sabit, Ömər Naci kimi yazıçı və türkçülər, Ənvər və Tələt Paşalar, digər tərəfdən Seyid Tahir Əfəndi, Əbdürrəşid Əfəndi kimi din adamları tez-tez evimizə gəlirdilər" (Ağaoğlu 2017:14).

Yaşadıqları evlərin həmin insanların görüş məkanı olması ilə yanaşı, özünün də həmin görüş və yığıncaqlarda iştirak etməsini vurğulayan Sürəyya Ağaoğlu Türk Ocağı, Türk Yurdu kimi birliklərin fəaliyyətində Əhməd bəy Ağaoğlunun xüsusi xidməti olmasını xatırlatmaqla, ədibin tarixi səhnədə rol oynaya bilən bir obrazını da yaradır: "Uşaqlığımın ən uzaq çağlarından bəri evimizdəki yığıncaqlar sayəsində dövrün siyasi və ideoloji cərəyanlarının içində idik. Zamanın tanınmış şəxsiyyətləri, qələm sahibləri evimizdə yığırdılar. Atam uşaqlığımızdan bəri bizimlə fəxr edər, bütün qonaqlara tanıtırdı, bir müddət söhbətlərini dinləməyimizə icazə verirdi. Türk Ocağının, Türk Yurdunun fəaliyyətləri, dövrün siyasi və ideoloji prosesləri evimizdə yaşanırdı" (Ağaoğlu 2017:14).

Memuar əsərin "Ailəm və təhsil illərim" adlı bölümündə yazıçı atası Əhməd bəy Ağaoğlunun və anası Sitarə xanımın obrazlarını yaradır. Müəllif Əhməd bəy Ağaoğlunun Qarabağ əsilzadələrindən olmasını təqdim edir. Müəllifin anasının atasının Qarabağın əsilzadələrindən, atasının isə Qarabağ bəylərindən olmasını vurğulaması həm də bu tarixi məkanın xalqımızın qədim tarixi məkanları olmasını təsdiq edir: "Anam Sitarə xanım, Qarabağın əsilzadələrindən Əbdürrəhman Vəzirovun qızıdır. Atam Əhməd bəy isə yenə Qarabağ bəylərindən torpaq sahibi Həsən Ağayevin oğludur" (Ağaoğlu 2017). Əhməd bəy Ağaoğlunun qızı kimi müəllif böyük rəğbət hissi ilə atasının tarixi şəxsiyyət kimi formalaşması məqamını əsər boyu təbliğ edir.

Əsərdə Əhməd bəy Ağaoğlunun təhsil illərinin geniş şəkildə işıqlandırılması məqamı maraqlıdır. Belə ki, Sürəyya Ağaoğlu atasının təhsil illərinə toxunmaqla oxucuya Əhməd bəy Ağaoğlunun harada təhsil alması, yazıçı və tarixçi Renanın tələbəsi olması haqqında tam təəvvür yaradır. Atasının Parisdə təhsil almasına toxunan Sürəyya Ağaoğlu onun məhz yazıçı və tarixçi Renanın tələbəsi olması amilinə də aydınlıq gətirir: "Atam (Əhməd bəy Ağaoğlu-S.Ş.) Azərbaycanda başlamış olduğu təhsil həyatına Fransada davam etmişdir. Parisdə "Kollec de Frans"da tanınmış yazıçı və tarixçi Renanın tələbəsi olmuşdur". Sürəyya Ağaoğlu Renanın Əhməd bəy Ağaoğluna göstərdiyi qayğına xəsislik etmədən təsvir edir. Bununla biz, həm Əhməd bəy Ağaoğlunun elmi fəaliyyətə necə başlamasının, həm də Renanın fədakarlığının şahidi oluruq: "Renan atamı o dövrün tanınmış yazıçılarından madam Adamlə tanış etmiş və "Revyü de Dö Mond" jurnalında yazılarını çap etmişdir. "Şiə məzhəbinin mənşələri" mövzusunda tədqiqat əsəri ilə lord Karzonun da iştirak etdiyi Londonda keçirilən seminara göndərmişdi. İran şahı bu tədqiqat əsərinə görə atama, bu gün hələ də ailənin uğur üzüyü hesab etdiyimiz firuzəyi qaşlı bir üzük hədiyyə etmişdi. Atam o illərdə Zərdüştü müəllimi Darmistradt

ilə farscadan tərcümə etmişdilər. Sonralar Darmistradt bunu öz kitabında xatırlayırdı” (Ağaoğlu 2017:9).

Əsərdə yazıçının atasının Fransada təhsil aldığı üçün “firəng Əhməd” kimi tanınması məqamına da aydınlıq gətirməsi diqqəti özünə cəlb edir: “Bütün bu təəssürlərlə Qarabağa “firəng Əhməd” olaraq qayıtmış və mühitinə özünü, öyrəndiklərini tanıtmışdır” (Ağaoğlu 2017).

Sürəyya Ağaoğlu atasının ölümündən sonra onun bir tarixi şəxs kimi irsinə olan biganəliyə etinadsız qalmamış, memuarında açıqlamağa cəhd etmişdir. Tarixi şəxslərə biganəliyin ümumiləşdirilmiş ifadəsi olaraq müəllifin bu etirazının memuarda incə detalları ilə əks etdirilməsi məqamı acı reallığın ifadəsidir: “Ölümündən sonra haqqında fəvqəladə yazılar yazıldı. Amma təəssüf ki, yüksək vəzifəli şəxslərdən heç səs çıxmadı” (Ağaoğlu 2017).

Sürəyya Ağaoğlu atası Əhməd bəy Ağaoğlu kimi anasının da tam obrazını qısa epizodlarla əsərdə təqdim edir. Müəllifin təqdim etdiyi müxtəlif qısa epizodlarda anasının türk qadınlarına məxsus dəyanət və sədaqəti özündə əxz etdirən mükəmməl bir qadın olması canlandırılır: “Ailəmizdə hamımıza çox təsir edən bir müvazinət vardı: anam demək olar ki, sakit, yumşaq, səbrli, atam isə müntəzəm olaraq hər şeyə görə tez hirsələnən insanlar idi. Atam süfrədə duzqabının yerinin dəyişdirilməsinə belə razı olmazdı. Hirsələnən vaxt anam o anda heç cavab verməzdi” (Ağaoğlu 2017:17). Sürəyya Ağaoğlu anasının portretini oxucunun gözü önündə canlandırır: “Cılız bir qadın olan anamız təhsilimizi davam etdirmək, evi dolandırmaq, xəstələri müalicə etmək üçün nələr çəkdi. Amma heç qorxmadı, xalçalar, daş-qaşlar satdı” (Ağaoğlu 2017:19).

Sürəyya Ağaoğlu memuar əsərində təqdim etdiyi tarixi şəxsiyyətlərdən biri də Türkiyə Respublikasının qurucusu və ilk prezidenti, dövlət xadimi, marşal Atatürkdür. Müəllif 1919-cu ildə başlayan Türkiyə İstiqlaliyyət müharibəsinin öndəri Atatürkün obrazını canlandıraraq xalqın yaddaşında əks olunmuş obrazını xatırladır. Biz müəllifin Atatürkə olan sevgisinin məhz ümumxalq sevgisi olmasını əks etdirməsi ilə üzləşirik: “O yay Atatürkü ilk dəfə olaraq Ehsan bəyin bağında gördüm. Bütün türklər kimi mən də ona qiyabən səcdə edirdim. Atatürkə baxanda onun günəş qədər parlaq saçlarını, şəxsiyyətindən fısqıran enerjini də görür və atamın da təlqin ilə zəfərin mütləq qazanılacağına inanırdım” (Ağaoğlu 2017:37).

Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, progressiv və dünyəvi olan milli dövlət yaratmaq üçün siyasi, iqtisadi və mədəni sahələrdə islahatlar həyata keçirmiş Atatürkün obrazı əsərdə kifayət qədər yer almaqdadır. Niyə kifayət qədər? Çünki Sürəyya Ağaoğlu təsvir etdiyi hadisələrin bir qisminə Atatürkün dolğun obrazını yaradır. Bu həm müəllifin özünün əsərdə təsvir etdiyi hadisələrdə, həm də əsərdəki obrazların düşüncələrində, fikirlərində əksini tapır. Məsələn, Atatürkün ölüm xəbərinə üzülən Əhməd bəy Ağaoğlunun kədər dolu cümlələrində də Atatürkün keçirdiyi həyat yolu göz önündə canlanır: “...Evdə anamın ölümündəki kimi bir matəm havası əsirdi. Atam yazı masasına söykənib hönkür-hönkür ağlayırdı:

– O bir vulkan idi, bəzən alov püskürürdü. Mənə də püskürdü, amma gözəl bir alovdu”.

Qeyd etmək lazımdır ki, Əhməd bəy Ağaoğlunun Atatürkə sadıq qalması əsər boyu təbliğ edilməkdədir. Məsələn, Atatürkün ölümündən sonra İsmət İnönünün yeni prezident seçilməsi, Atatürkə yaxın olduğu bilinən şəxsləri işdən azad etdirməsi, pula öz şəklini həkk etdirməsi, bir növ illərlə “ikinci adam” olmağın acığını çıxması, o illərin intiqamını alması faktına toxunan müəllif atasının bu dövrdəki fəaliyyətinə nəzər salan epizodlarda Əhməd bəy Ağaoğlunun Atatürkün ən yaxın silahdaşları olan Fələh Rıfıqı Atay kimi “Dövrü-İsmət gəldi” deyə yazılar çap etdirməməsi, Kazım Qarabəkir kimi xatirələrində Atatürkün əleyhinə yazılar yazmamasına toxunmasına, atasının qələmə aldığı məqalə ilə Atatürkə sadıq qalmasını əks etdirməyə nail olur: “Napoleon öldükdən sonra heç bir fransız onun əleyhinə yazı yazmağı ağılına belə gətirməmişdi” (Ağaoğlu 2017:80-81).

Əsərdə müəllif məhz millətin tarixi yaddaşında yer tutmuş Atatürkün dedikləri kəlmələrlə də onun mənəvi aləmini açıqlayır. Məsələn, Atatürkün "Övlad sahibi olmaq dünyada ən böyük nemətdir" fikirləri bu tarixi şəxsiyyətin ailə dəyərlərinə dəyər verməsini, övlad anlayışının ailə dəyərlərinə və insanların xoşbəxtliyinə təsir edə bilməsi haqqında düşüncələrini əks etdirir.

Sürəyya Ağaoğlu Atatürkün islahatçı kimi obrazını da yaradır. Onun apardığı siyasətin islahatlarla bağlı olmasına toxunur: "Əslində Atatürkdən əvvəl Türkiyədə bir çox islahatın heç olmasa ziyalılar arasında başlıca xəttləri göstərilmişdi. Tənzimat dövründən etibarən ziyalı təbəqəsi qərb dünyasından elm, sosial, iqtisadi sahələrdə bir çox təsisatı araşdırmış və ölkəmizdə yaratmağa səy göstərmişdi. Türk Ocaqlarında görülən işlər bunların gözəl bir örnəyi idi. Bundan başqa məsələn, Hüseyn Cahid "Tanin" qəzetinin adını latın hərfləri ilə çap etdirmiş, qızlara universitetin bəzi fakültələrinin qapıları açılmışdı. İstanbul, İzmir kimi şəhərlərdə çarşab yerini manto və ya pelerinə vermişdi. Amma əsaslı və böyük miqyasda islahatları Atatürk millətin sevgisinə güvənərək, millət hazır olmadığı halda, vaxtından əvvəl həyata keçirdi" (Ağaoğlu 2017:81).

Əsərdə müəllif ehtiramını özündə əks etdirən türk yazıçısı, siyasətçi, alim, müəllim, "Atəşdən köynək", "Sinəkli baqqal", "Tatarcıq", "Zeynonun oğlu" kimi romanlar müəllifi Xalidə Onbaşı olaraq da tanınan Xalidə Ədib Adıvarın obrazı da dolğun təqdim edilir. Xalidə Ədib haqqında müəyyən məlumatların təqdimatında ədib haqqında zəngin məlumat əksini tapır: "Xalidə xanımı yeddi yaşından bəri tanıyırdım; kiçik oğlu "Toqo" ilə bir yerdə oxumuşduq. Türk Ocağının yığıncaqlarında tez-tez görüşür və iştirak edərdik" (Ağaoğlu 2017).

Maraqlı məqam isə Sürəyya Ağaoğlunun Xalidə Ədibin bir yazıçı olmaqdan çox, əsərlərinin prototipi olması məqamına aydınlıq gətirməsidir. Bu da, əsərdə yazıçının dolğun obrazının canlandırılmasına təkan verir: "Bir gün Xalidə xanımı görməyə getdim. Onu iri toppuz şəklində yığılmış saçları ilə masaüstü lampanın kölgəsində oturan yerdə gördüm. Nədənsə, birdən "Xəndan" romanını xatırladım:

– Xalidə xanım, "Xəndan" romanınızdakı Xəndan sizsiniz? – dedim. Güldü.

– Sus, ay canım – dedi" (Ağaoğlu 2017).

Müəllif əsərdə qısa şəkildə də olsa Xalidə Adıvarın həyatını canlandırır: "Yol boyunca mənə həyatının mühüm səhifələrini danışdı: Saleh Zəki bəyə olan sevgisi, evlənmələri, boşanmaları, oğlunun xəstəliyi səbəbilə uzun müddətdən sonra onu yenidən gördüyü an keçirdiyi hissləri, Adnan bəyə olan hörməti, dostluğu və sairə" (Ağaoğlu 2017:116). Sürəyya Ağaoğlu Xalidə Adıvarın fikirləri ilə onun həyat yoluna qısa şəkildə nəzər salır, bununla da yazıçıya aid şəxsi məlumatları oxucusuna ötürür.

Sürəyya Ağaoğlunun əsərdə Xalidə Ədib, Həmdullah Sübhi kimi tarixi şəxslərin yeni məfkurə oyanışındakı xidmətlərini təqdim etməsi maraq doğurur. Xalqın işğal qüvvələrinə qarşı etiraz səsinə yüksəltməsinə Xalidə Ədibin, Həmdullah Sübhinin simasında təqdim edir: "Coşğun bir dalğalanma idi o mitinq... Xalidə Ədib xanımın çıxışı, məscidlərdən yüksələn səslər, o insan dənizinin həyəcanı... O gün işğal qüvvələri bu xalqa ən kiçik bir şey belə edə bilmədilər. Bir başqa gün də Fateh bələdiyyə binasının eyvanından çıxış edən Xalidə Ədib, Həmdullah Sübhi və coşğun mitinq iştirakçıları hələ də xatirimdədir" (Ağaoğlu 2017:21).

Əsərdə bir çox Azərbaycan və Türk mütəfəkkir ədiblərin obrazlarının təqdimi ilə üzləşirik. Əsərdə Hürri Fikirləri Yayma Cəmiyyətinin qurucularından olan Əhməd Əmin Yalmanı, cəmiyyətin fəal üzvlərindən olan Sədr Əli Fuad Başgil, Əhməd Əmin, Ənvər Atakan kimi hüriyyətsizliyə qarşı mübarizə aparan vətən aşıqlarının da xatırlanması tarixi şəxsiyyətlərə olan ehtiramı əks etdirir. Azərbaycan mütəfəkkir yazıçısı, publisist Əlibəy Hüseynzadənin əsərdə xatırlanması diqqətdən yayınmır: "Ailəm Ankarada olduğu üçün təhsil həyatımın son illəri Tezər ilə məni qonaq edən Hüseynzadə Əli bəyin evində keçdi" (Ağaoğlu 2017).

Sürəyya Ağaoğlu tərəfindən Yusif Akçuranın təsvir edilməsi də tarixi şəxsiyyətlərə aid ən incə detalları diqqətimizə çatdırır: “Bağ içindəki qonşumuz Yusif Akçura atamın ən yaxşı dostlarından idi. İdeoloji mübarizədə bir yerdə iştirak etmiş, Türk Ocağında eyni amal uğrunda çalışaraq mədəni həyatımıza töhfələr vermişdilər. Yusif Akçura çox zəkali, mədəni və utancaq bir adam idi. Atam müxtəlif mövzularda tənqidi fikirlər söylərkən o sükutla dinləyər, heç əskik etmədiyi siqaretini ağızından ayırmadan:

– Ey əfəndi, sənmi qaldın dəhrə verəcək nizami-intizam – deyərdi” (Ağaoğlu 2017:41).

Əsərdə görkəmli hind siyasi xadimi Cəvahirəl Nehru, Amerika siyasətçisi Vendel Uilkin, İngiltərə xarici işlər naziri Bevinin və b. tarixi şəxslərin epizodik obrazlarında onların tarixi arenada tutduqları mövqeləri də aydınlaşır. Məsələn, tarixi şəxsiyyətlərdən bəhs edilməsi zamanı hind siyasi xadimi, Tərəfsizlər hərəkatının liderlərindən olmuş, Hindistanın müstəqilliyi uğrunda hərəkatın və Hindistan Milli Konqresinin rəhbərlərindən biri, Hindistan Respublikasının ilk baş naziri (1947–1964) Cəvahirəl Nehrunun təqdim edilməsində bunun şahidi olur: “Nehru bizi evinə dəvət etdi. Arvadı öldükdən sonra yanından ayırmadığı qızı İndira Qandi ilə birlikdə yaşayırdı. Bizə özünün yazdığı bir kitabı hədiyyə etdi, birlikdə şəkillər çəkirdik və müxtəlif mövzularda söhbət etdik”. Əsərdə maraqlı məqam Cəvahirəl Nehrunun siyasi proseslərə aydınlıq gətirən fikirlərinin səsləndirilməsidir: “Kommunist deyil, kommunizmi önləmək üçün sosial ədalətçiyik” (Ağaoğlu 2017:126).

Əsərdə Amerika siyasətçisi Vendell Uilki və onun qələmə aldığı “Tək dünya” əsərinin xatırlanması da tarixi şəxsiyyətlərin anılması kimi maraq kəsb edir. Yazar Vendel Uilkinin Türkiyəyə gəlməsi məqamına da aydınlıq gətirir: “1943-cü ildə ABŞ hökuməti adından dünya turuna çıxan Vendel Uilki Türkiyəyə də gəldi.İrəlində bu səyahətlə bağlı olaraq nəşr etdirdiyi “Tək dünya” kitabında məndən “ilk türk qadın vəkili” deyə yazdı və “orta yaşlı bir xanım” təbiri işlətdi” (Ağaoğlu 2017:97).

Əsərdə maraqlı məqamlardan biri də, tarixi şəxslərin təqdimatı zamanı Sürəyya Ağaoğlunun həmin tarixi şəxslər və şəxsiyyətlərin kim olmasına aydınlıq gətirməsidir. Məsələn, İngiltərə xarici işlər naziri Bevinin xatırlanmasında bu məqamla üzləşirik: “İki gün sonra bir görüş təşkil edildi və mister Bevin məni qəbul etdi. Uzun müddətdən bəri ingilis xarici işlər naziri qadın qonaq qəbul etməmişdi. Bu baxımdan ingilis dostlarım bunu böyük uğur sayırdılar. Mister Bevin məni böyük nəzakətlə qarşıladı” (Ağaoğlu 2017:100).

Əsərdə Türk qadınlarının obrazlarının təqdimatı zamanı biz onların cəsur, öz seçimlərində sərbəst ola bilmələri kimi təqdim edilməsinin şahidi olur. Müəllif onların cəsarətlərini əsərdə əks etdirməsi türk qadınlarına verilən dəyər kimi qəbul edilməlidir. Cəmiyyətdə öz sözü, öz seçimi olan qadınların ümumilləşdirilmiş obrazı kimi Rəşidə xanım təqdim edilir. Türk qadınlarının baş örtüklərini açmalarına səsləyiş zamanı başını açmayan Cəlal Bayarın həyat yoldaşı Rəşidə xanımın etiraz səsi yüksəltməsi məhz hər bir qadının öz seçimində sərbəst olmasına işarədir. Bu qadının hətta Atatürkə başının örtülü qalması istəyini bildirməsi də türk qadınının cəsarətini əks etdirir: “Qadınların baş örtüsü yeni götürülmüşdü. Ziyafətə Cəlal Bayarın həyat yoldaşı başı türbanlı gəlir.

Hər kəsdə çaşqınlıq yaranır. Atatürk ona:

– Xanım əfəndi, nə üçün başınız bağlıdır? – sualını verəndə o:

– İcazə verin bəzi şəxslərin başı örtülü qalsın – cavabını vermək cəsarətini göstərir. Bax, Rəşidə xanım o dövrdə hətta Atatürkə belə cavab verə biləcək qədər cəsur bir insan idi” (Ağaoğlu 2017).

Vəkil Rəcai bəyin bacısı rumelli Xalidə xanımın da cəsarətli cavabı qadınlarımızın sözündən dönmədiyini, özlərinə inamı əks etdirən obraz kimi diqqəti cəlb edir. Məsələn, Sürəyya Ağaoğlu Xalidə xanımın simasında ona ünvanlanan “Cümhuriyyət nədir?” sualının

cavablandırmasında qadınların cəsarətini açıqlayır. Müəllifin əsərdə qələmə aldığı epizodda bunun şahidi oluruq: "Bir gün Tezər:

- Cümhuriyyət nədir? – deyər soruşmuşdu.
- Hürriyyətdə bir hürriyyət gəldi ki, indi başına "cüm" qoydular, bax odur – demişdir.

Atatürk bunu eşidibmiş. Bir gün Keçiören kafesinə dostları ilə gəlmişdi. Xalidə xanımı və qonum-qonşusunu çağırtdırmiş, həmin sualı vermişdir. Xalidə xanım eyni cavabı vermiş və rumeli şivəsi ilə əlavə etmişdir:

- Hürriyyətə "cüm" qoydun, qovdun padşahı, gəldin oturdun yerinə.

Əlbəttə, bu cavaba Atatürkün qəhqəhə ilə güldüyünü əlavə etməyə ehtiyac yoxdur" (Ağaoğlu 2017:51-52).

Qadın cəsarətini biz müəllifin özünün obrazında da tez-tez üzləşirik. Belə ki, müəllif onu "ingilis adamı" adlandırılmasına etiraz etməsi ilə özünün bir türk olmasını təsdiq edir. Bu zamanəsi üçün cəsarət tələb edirdi ki, hər bir qadın buna qadir deyildi. Biz Sürəyyə Ağaoğlunun onu belə adlandıran şəxsə verdiyi cavabda bir daha şahidinə çevrilirik: "Biz cənab Əhməd Ağaoğlunun qızının bir ingilis adamı olduğuna heç bir zaman inana bilmərik. Amma bu sözləri təəssüf ki, məsləkdaşlarınız deyir, – deyərək bu xəbəri yayanın Baha Arıkan olduğunu əlavə etdi. Baş nazir Saracoğluna vəziyyəti danışdım, o da Baha Arıkanı çağırtdıraraq acıqlanmışdı. Baha bəy məni tapıb, o sözləri zarafat olaraq dediyini bildirdi. Mən də:

– İnsan zarafatı etməzsəniz, bax belə baş nazirdən azar eşidərsiniz, – deyərək məsələni bağladım" (Ağaoğlu 2017:88). Sürəyyə Ağaoğlunun belə cavab verməsi türk qadınlarının cəsarətini, hazırcavablığını əks etdirir.

Obyektiv gerçəkliyi əks etdirən əsərdə yalnız Türk dünyasının tarixi şəxsləri haqqında deyil, dünyanın bir çox xalqlarının tarixi şəxslərinin epizodik şəkildə də olsa obrazlarının təqdiminin şahidinə çevrilirik.

4. Əsərin Problematikası

Sürəyyə Ağaoğlunun "Bir ömür belə keçdi: səssiz gəmini gözlərkən" əsərinin problematikası yalnız müəllifin özünün həyatı ilə bağlı olan şəxsi məqamları deyil, cəmiyyəti düşündürən aktual problemləri də açıqlayır. Əsərin problematikasında milli kimlik və mənlik, türkçülüyn təbliğ edilməsi, dini məsələlərə münasibət, cəmiyyətdə baş verən naqisliklər, qadın sədaqəti, ermənilərin mənfur əməlləri və s. kimi aktual məsələlər yer almaqdadır.

Müəllif fərdi subyektivizmlə obyektiv tarixilik prinsiplərini uyarlaşdırma bildiyi əsərində tarixi yaddaşı, milli mədəniyyəti, doğma dili, dini, milli ideya və düşüncəni və s. özündə ehtiva edən milli kimlik (identiklik) məsələsinə toxunmuş, onun qüsurlu məqamlarına insanların diqqətini yönəltmişdir.

Qərrib ölkədə həmvətənlilərinin milli kimliyi təbliğ etməmələrini, milli kimliyin "axsamasını" ürək sızıltısı ilə göstərməyə nail olmuş yazar qeyd edir ki, "Özlərinə "misirli" deyən kral sarayının bir çox xanımın türkəsilli olduğunu öyrəndim. Küçəyə çıxanda yaşmaqdan istifadə edirdilər. Babaları Osmanlı sədrəzəmlərindən olsada, anaları Misir şahzadələri olduğu üçün adlarını yazmaq istəmədiyim bəzi xanımları da yaşmaqlı gördüm. Hər nədənsə bizdən ayrılan ölkələrdə yeri gələndə əsilləri türk olduğu üçün fəxr edənələr, yeri gələndə özlərini tamamilən yad göstərirdilər. Buna Misirdə çox şahid oldum" (Ağaoğlu 2017:95). Müəllif konkret faktlarla, əsərdə milli kimlik məsələsinin inikası baxımından, onun hansı səviyyədə olmasını açıqlamağa nail olur. Müəllif ürək ağrısı ilə həmvətənlilərinin özlərini milli birlik məfhumundan uzaq durmalarını məhz milli kimliyin deqradasiyaya uğraması kimi göstərməyə nail olur. Çünki milli kimlik hər hansı bir şəxsin özünü hər hansı bir milli birliyə xas cəhətləri qəbul və dərk etməsi ilə əlaqəlidir.

Milli kimlik məsələsinin qabardılması müəllifin 1946-cı ildə ABŞ-da keçirilən Qadınlar Birliyi Konqresində iştirak etmək üçün ABŞ səfərində də özünü qabarıq şəkildə göstərir. Türk olmasını, Atatürkün müasir Türkiyənin tanıtım simvoluna çevrilməsini göstərən müəllif əsərdə bu epizodu belə təqdim edir: “Bu səfərdə yemək masasında birlikdə olduğumuz bir neçə cənubi amerikalı haralı olduğumu soruşdu, “türkəm” deyincə:

– Yəni Hindistandansınız, eləmi? – cavabını verdilər.

Türk olduğumu başa salmaq üçün:

– Atatürkü tanıyırsınız? – sualını verdim. Tanıdıklarını deyəndə onun ölkəsindən olduğumu başa salaraq türklüyümü onlara izah edə bildim” (Ağaoğlu 2017:104).

Maraqlı məqamlardan biri də, məhz milli kimlik baxımından şifahi ədəbiyyata əsaslanması özünü göstərməkdədir. Türk şifahi ədəbiyyatında özünəməxsus yeri olan Türkiyədə Osmanlı zamanından gələn təsvirlərlə pərdədə oynadılan kölgə oyunu olan, tam adı “Qaragöz və Hacivat” olan “Qaragöz” tamaşasının yunanlara aid olmasını təbliğ edən əcnəbilərə vermiş olduğu cavabda da əksini tapır. Əsərdə bu epizoda diqqətlə nəzər saldıqda, ilk növbədə diqqəti cəlb edən amil budur. Sürəyya Ağaoğlu ilə ingilis arasındakı dialoqda bu amil açıq şəkildə əksini tapır: “Adalarda yunan tamaşasını göstərmək üçün bizi açıq hava teatrına aparanda qarşımıza “Qaragöz” tamaşası çıxdı. Böyük yunan dostu olan bir ingilis çıxış edərək, Qaragözün yunan olduğunu isbat etməyə çalışdı. Təəssüf ki, biz belə dostlar qazanıb Qaragözün türk olduğunu isbat edə bilmirik.

Tamaşa qurtaranda bu ingilise yaxınlaşıb:

– Siz qarşınızda Qaragözün türk olduğunu bilən türklərin varlığını unudursunuz – dedim” (Ağaoğlu 2017:139).

Yazıcının milli kimliyin və mənləyin təbliği sahəsində gördüyü əməllərdən biri də soyadının işlənməsi məqamına münasibətinin əks etdirilməsində özünü göstərir. Əsərdə Sürəyya Ağaoğlu onların soyadının “Ağayev” adlandırılmasına hiddətini bildirməsi bu məqama diqqəti yönəldir: “O çağlarda məni üsyana sövq edən bir başqa səbəb də ətrafımdakıların əsəbləşərkən mənə: “Ağayev” deyə xitab etmələri idi. Rusiyada Ağayev olan soyadını atam I Dünya Hərbindən sonra Ağaoğluna dəyişmişdi. Ancaq hələ də davam edən bu cür münasibət ilə bizə təzyiq etmək istəyənlər “Ağayev” deyərək ailəmizin Rusiyadan gəldiyini xatırladırlar. Necə ki, Tezər, CXP-nin mətbu orqanı olan “Ulus” qəzetinin Səməd üçün atamı nəzərdə tutan “Ağayevin oğlu” təbirini işlətdiyinə görə CXP Qars deputatı ikən partiyadan istefa vermişdi” (Ağaoğlu 2017:25).

Milli kimliyin təbliği müəllifin məhz Trablüsqərbidə olarkən gördüyü münasibətdə, tarixi faktlara aydınlıq gətirməsində də açıqlanır: “Ərəb dünyasından türklərə sadıq qalan yeganə ölkə olaraq mən Trablüsqərbi gördüm. Bizi olduqca çox sevirdilər. Qəzetlər bizdən “Əlhəmdülillah türklər” deyə yazdı. Məşhur ailələrin çoxunda qadınlar türk idi. Görüşdüyümüz şəxslər “Lozanna sazişinə qədər biz özümüzü sizdən qopmuş saymırdıq, bizi o saziş ayırdı” deyirdilər” (Ağaoğlu 2017:113). Müəllif bu epizodla Lozanna sazişindən sonra Türk dünyasına dəyən zərbələrə diqqəti yönəldir.

Sürəyya Ağaoğlu bu əsərində dini məsələlərə geniş yer ayırmağa, daha çox isə nöqsanlı məqamlara işıq salmağa cəhd edir. Müəllif qısa epizodlarda mənfur əməllərdən cəmiyyətin qopmasını, həmin məqamların təkrarlanmasına imkan verməyəcəklərinə inamı da əks etdirir: “...Əmin Əfəndi bizə mövzusu evlənmə və boşanma olan dərslər də keçirdi. Qadına da “mülki-müta” deyirdi. Bax, bizim dövrümüzdə qadın bir mal idi. Amma biz əlbəttə bunu qəbul etmirdik. İçimizdən bəzi qızlar:

– Xoca əfəndi, cəhənnəmdə nə cür odun yandırılır? – sualını belə vermişdilər. Aldıqları cavab da:

– Sizin kimi odunlar – olmuşdu.

Bax, belə bir dövrdən bu günə gəldik. Təəssüf ki, bizi həmin dövrə qaytarmağa çalışanlar son zamanlar çox oldu. Amma təbii ki, o günlərdə belə bizim kimi şagirdlər olduğuna görə altmış il sonra bu fikirlərin xortlamasına heç kim müsaidə etməz" (Ağaoğlu 2017).

Sürəyyə Ağaoğlu əsərin problematikasında cəmiyyətdə baş verən nöqsanlara, özbaşınalılara biganə qala bilməmişdir. O, həm bir vətəndaş kimi, həm də bir ədalət, hüquq müdafiəçisi kimi cəmiyyətdəki naqislikləri açıqlamağa cəh edir: "... Zaman hər cür düşüncə tərzini alt-üst etdi. Hürriyyət, vətən hürriyyəti olmaqdan çıxdı. Vətən, ailə anlayışları elə dəyişdi ki, ailə sevgisi demək olar unuduldu. Bir-birinə bağlı ailələr örnək olaraq barmaqda göstərilirdi. Əlbəttə, böyük şəhərlərdə sənayeləşmə, iqtisadi ehtiyaclar da bu vəziyyəti yaradan səbəblərdən idi. Nəticə olaraq, irəliləyiş dediyimiz avtomatlaşma hər halda hisslərə hakim olurdu. Mən ki, hər cür fikrə hörmət edən bir insanam. Zaman zaman sağların da, solların da nə olduğu bilinməyən düşüncələrinə üsyan edirəm. Təəssüf ki, bütün dünyada olduğu kimi Türkiyədə də doğru yol göstərən qıtlığı var" (Ağaoğlu 2017:16).

Əsərdə cəmiyyətdə baş verən naqislik kimi cəmiyyətin erməni yaraqlılarına qarşı mübarizə aparmış insanlara biganəliyin, onlara qarşı ədalətsiz hökm çıxarmaları faktların təqdim edilməsi diqqətdən yayınmır. Sürəyyə Ağaoğlu bu məqamı ürək ağrısı ilə qələmə almaqla yanaşı, tarixi yaddaşa bağışlanmaz ləkə olan məqam kimi əks etdirir. 1919-cu ildə "Bəkirağa Bölüyü"ndə Əhməd bəy Ağaoğlu ilə yanaşı çarpayıda yatan Boğazlıyan Qəzasının rəisi Kamal bəyin edam edilməsi faktının qabardılması əfv edilməz bir addım olmasının göstəricisidir: "...Bəyazid meydanında Kamal bəyin asılmış olduğunu dəhşətlə qarşılıdıq. Kürd Mustafa Paşanın sədrlik etdiyi məhkəmə heyəti tərəfindən erməni qırğınına görə edama məhkum edilmişdi" (Ağaoğlu 2017).

Cəmil Səid Barlasın, Əhməd Əmin Yalmanın, 27 may 1960-cı il dövlət çevrilişindən sonra orduda aparılan siyasətə etirazlarına görə Milli Birlik Komitəsindən ixrac edilən 14 zabıtdən biri olan, yəni "Ondördlər" hesab edilən Orxan Ərkanlının, Milli təhsil naziri olmuş Atif Bəndərlinin və b. ziyalı türk övladlarının həbs edilmələrini, Türkiyənin xarici işlər naziri olmuş, 27 may 1960-cı ildə dövlət çevrilişi nəticəsində həbs olunmuş Fətin Rüşdünün, TBMM-yə 4 dəfə deputat seçilmiş, A.Menderes hökumətində maliyyə naziri olmuş, 27 may 1960-cı il dövlət çevrilişindən sonra həbs edilmiş Həsən Polatkanın, 20 may 1963-cü ildə dövlət çevrilişinə cəhd etdiklərinə görə albay Tələt Aydınırımın və minbaşı Fəthi Gürcanın və b. dar ağacında edam edilmələrini vurğulaması o dövr siyasi mənzərəsinə bir işıq salır.

Cəmiyyətdə baş verən nöqsanlı hadisələrə nəzər salan Sürəyyə Ağaoğlu maraqlı məqamlara toxunur, bir çox məhkəmə işlərinin adlarını çəkməklə də baş verən tarixi preseslərə diqqətləri yönəldir: "İt işi" ilə başlayan məhkəmə prosesləri "Körpə işi" və "Barbara işi" ilə davam etdi. Bu məhkəmə işlərində mən iştirak etmədim. Sonra "Vətən Cəbhəsi işi" başladı" (Ağaoğlu 2017:160).

Sürəyyə Ağaoğlu cəmiyyətdə baş verən nöqsanlardan biri kimi siyasi görüşlərinə görə həbs edilən insanların ailəsindən, doğmalarından uzaq düşmələrinə səbəb olmalarını məhz cəmiyyətin biganəliyi kimi açıqlayır. Müəllif bu məqamı öz ailəsinin simasında təqdim edir: "...gəmi yavaş-yavaş gözümlərimin önündə hərəkət etdi, uzaqlaşdı. Hara aparıldığını bilmədiyimiz atamızdan günlərlə xəbər gözlədik. Nəhayət, Malta adasının Polverista qalasından evimizi sevincə qarq edən ilk məktub gəldi. O andan etibarən, iki il yarım günlərimiz məktub və yol gözləməklə keçdi. Gültəkin evdəki bütün kağızlara "ata" deyirdi. Atam evə qayıdanda:

– Bu əmi mənim atam deyil, mənim atam budur – deyərək onun şəklini göstərmişdi" (Ağaoğlu 2017:19).

Azərbaycan daxili işlər nazirlərindən Behbudxan Cavanşiri "Pera Palas" oteli qarşısında qətlə yetirmiş qatil Torlaqyana bəraət verilməsinin əsərdə təsviri cəmiyyətdəki biganəliyi əks etdirir. Baş verən hadisələrə ikili standart yanaşmanın bütün dövrlərdə özünü büruzə verməsinin

şahidinə çevrilirik. Qatilin sərbəst buraxılmasına yardım edən qüvvələr cəmiyyətdəki ədalətin pozulmasına səbəb olan yardımçı qüvvələr kimi qabardılır: “Nəhayət məhkəmə qurtardı. Cılız adam tir-tir titrəyirdi. Prokuror qatil üçün ölüm cəzası istədi. Bu tələb bizi belə təəccübləndirdi. Bu gənc zabıtdən bu cəsərəti gözləmirdik. Prokuror 24 saat içində Türkiyədən uzaqlaşmağa məcbur edildi. Yerinə gələn yeni prokuror məhkumun bəraitini istədi; əlbəttə ki, qatil bəraət etdirildi və həmin gecə buradakı ermənilər tərəfindən vəkili ilə birlikdə Amerikaya qaçırıldı” (Ağaoğlu 2017:33).

Müəllif cılız, qorxağa bənzəyən belə bir məxluqun – erməninin Behbudxan Cavanşir kimi tarixi şəxsiyyəti qətlə yetirməsinə şübhə ilə yanaşması da əsərdə yer alır: “Qatilin istintaqını Rikatson-Hatt aparırdı. Heydər bəy ilə o zaman ingilis komandanının qərargahı olan “Kroker” otelinə getdik. Otelin zirzəmisindəki saxlanma otağından həbs olunmuş qatili yuxarı çıxartdıqlarında təəccübləndim: cılız, tir-tir titrəyən bir qorxaqa bənzəyən bu adam dağ kimi Behbudxanı necə vurmuşdu?” (Ağaoğlu 2017).

Əsərin problematikasında diqqəti çəkən mövzulardan biri də türk xalqının ziyalı oğullarının ermənilər tərəfindən qara siyahıya salınmasına toxunulmasıdır. Əhməd bəy Ağaoğlu, Behbudxan Cavanşir və digər bu kimi şəxslərin ermənilərin qara siyahısında olmasının əsərdə qeyd edilməsi, ermənilərin türk xalqlarına, onların övladlarına qarşı apardıqları gizli, mənfur əməlləri əks etdirir. Bunun müəllif uydurması olmamasının ermənilərin özləri tərəfindən vurğulanması Sürəyya Ağaoğlu tərəfindən qeyd edilir: “Atam Maltadan qayıtdıqdan sonra erməni dostlarından bir professor bizə gələrək atamın ermənilərin qara siyahısında olduğunu, atamı sevən bir dost olaraq onu xəbərdar etməyi özünə borc bildiyini və buna görə tez hərəkət etməsini istədi”. Və ya “Azərbaycan daxili işlər nazirlərindən Behbudxan Cavanşirin də ermənilərin qara siyahısında olduğu xəbərini almışdıq” (Ağaoğlu 2017:32).

Sürəyya Ağaoğlu cəmiyyətdə baş verən naqislikləri insanların günahsız yerə edam edilməsində əks etdirir. Müəllif İstiqlal Məhkəməsi zamanı edam edilənlərə insanların biganəliyini “xalq psixologiyası”nın deformasiyaya uğraması ilə əlaqələndirir. Yazıçı belə hadisələrə insanların biganə qalmalarının səbəbi kimi həm də adətəkar olmalarını göstərir: “Bir gün səhər Tezər ilə Ulus meydanından keçirdik. Hündür bir yerə çıxmış bir yığın ağ köynəkli adam gördük. Uzaqdan rəngsaz zənn etdik. Yaxınlaşanda sıra ilə asılmış adamlar olduğunu dəhşət içində qarşılıdıq: Bunlar İstiqlal Məhkəməsi qurbanları idi. O qədər heyrlənmişdik ki, hər ikimiz də ögüməyə başladıq. Ancaq bu mənzərə gün keçdikcə Ankaranın normal görüntüsü oldu. Bir müddət sonra bu meydanın qarşısındakı yeməxana və kafedə hamı yeyib-içirdi. Xalq psixologiyası hər şeyə öyrəşir” (Ağaoğlu 2017).

Əsərdə Əhməd bəy Ağaolunun vurğuladığı kimi “Şərqdə məzlum iqtidara gələndə məzlumluğunun intiqamını alır” prinsipi ilə hərəkət etdən İstiqlal Məhkəməsinin sədri Əli Çətinqayanın şapka qanununa qarşı çıxanları edam cəzasına məhkum etməsi cəmiyyətdəki naqisliyin göstəricisidir: “...Bir müddət sonra şapka inqilabı oldu və həmin Əli Çətinqaya İstiqlal Məhkəməsi sədri olaraq şapka qanununa qarşı çıxanları edam cəzasına məhkum etməyə başladı” (Ağaoğlu 2017).

Yassıada prosesi zamanı baş verən ədalətsizliyin yalnız cəmiyyətə deyil, xalqın tarixi yaddaşına vurulan zərbə kimi də dəyərləndirmək gərəkdir ki, bu məqam da əsərdə əksini tapır: “Atatürkün hüquqa olan hörməti sayəsində normal məhkəmələr bu cür qanunsuz hərəkətlərin mühakiməsinə qarışdırılmadı. Bu işi hüquq ilə heç əlaqəsi olmayan və məhkəmə heyəti üzvlərinin hüquqşünas olmadığı İstiqlal Məhkəmələri vasitəsi ilə etdirdi. Təəssüf ki, Yassıada prosesi bunun tam əksi oldu, hüquq zülmə alət edildi” (Ağaoğlu 2017:55).

Sürəyya Ağaoğlu cəmiyyətdə baş verən naqislikləri dövlət quluqçularının bürokratiyasında, özbaşnalığında, rüşvətçorluğunda da açıqlaya bilir: “Bir gün “Gislavet” şirkətinin vəkili olaraq şirkətin sərmayə artırma işləri üçün Ankaraya getdim. Ticarət nazirini görməyim lazım idi. Nazir Cəlal Sirən iş adamları ilə görüşməyi çox sevməzdi. Şirkət xarici sərmayəli olduğu üçün mənimlə də görüşmək istəmədi” və ya “Bir iş üçün bir dövlət məmuru məndən rüşvət istədi. Əlaqədar nazirə dedim.

– Mən eşitməmiş olum, siz işinizi davam edin – dedi. Bunlar məni çox işdən soyudan hadisələr idi” (Ağaoğlu 2017:82).

Sürəyya Ağaoğlu cəmiyyətin nöqsanlarından biri kimi də aparılan müharibənin olmasını vurğulayır. Müharibənin insan talelərinə vurduğu mənəvi zərbələrlə yanaşı şəhərlərə də zərbə vura bilməsinə aydınlıq gətirir. Bir çox şəhərlərin, Marsel, London və s. kimi şəhərlərin müharibənin şiddətlərinə məruz qalmasına biganə qalmır. Bu məqamı əsərində qısa epizodlarda açmağa nail olur: “Səhər yeddidə Marselə gəldiyimizdə müharibənin ilk xarabalığı ilə qarşılaşdım. ...Fransız məsul şəxslərinin üzündən iztirab oxunurdu.

Londona çatdığımızda oranın da bombardman xatirələri ilə dolu gördüm” və ya “Ştuttqart çox faciəli bir vəziyyətdə idi. Şəhərin yarısı bombardmanlarla dağılmışdı, küçələr qolsuz-ayaqsız müharibə qurbanları ilə dolu idi” (Ağaoğlu 2017:103).

Müəllif müharibələrin törətdiyi ağır fəsadları İstanbulun keçdiyi tarixi yolun müəyyən məqamlarına işıq salmasında əks etdirir. Tarixin çətin sınaqları ilə üz-üzə qalmış İstanbul tarixi prosesdə üzləşdiyi çətinliklər, işğal altında qalması məqamının çətinliyinə aydınlıq gətirən müəllif bunu belə təqdim etmişdir: “Bu çətin illərimizdə İstanbul da işğal altında idi. Fransız, ingilis və yunan bayraqları ilə doldurulmuş küçələrdə işğal ordularının əsgərləri özbaşınalıq edirdilər”. Yerli əhalinin bu işğala olan nifrət və qəzəbi müəllifin özünün simasında açıqlanır. Müəllif İstanbulda yaşayan bir şəxs kimi, bu şəhərin işğal edilənlərə olan nifrət və qəzəbini gizlədə bilməməsini tam şəkildə əks etdirir: “...Xanım Bemon məni yanına çəkdi:

– Nə üçün bizə nifrət edirsiniz, qızım – dedi.

Höknür-höknür ağlayaraq:

– Burada sizin nə işiniz var? Atamı Maltaya sürgün etdiniz, vətənimizi işğal etdiniz. Nifrətimə daha başqa səbəb lazımdır?” (Ağaoğlu 2017:20).

Doğma torpaqların zəbt edilməsinin ağrı-acısı, onları zəbt edilənlərə nifrət əsərdə özünü tez-tez göstərir: “Litsey şagirdləri, düşmənlə əməkdaşlıq edilənlərə dəhşətli kin bəsləyirdilər. İngilis tərəfdarı və “İstanbul” qəzetinin sahibi Molla Səidin qəzet redaksiyasının önündə edilən nümayiş və daşlanmaya bizim litsey şagirdləri də qoşuldular” (Ağaoğlu 2017:23).

Əsərdə milli kimlik, dini məsələlərə münasibət və cəmiyyətdə baş verən özbaşınalıqların, naqisliklərin təqdimi ilə yanaşı qadınlara olan qayğı, onların hüququ, ən əsası isə sədaqət rəmzi olmaları əksini tapmaqdadır. Əsərdə müəllif qadınların həyat yoldaşlarına sədaqətli olmalarını anası Sitarə xanımın simasında təqdim etməyə nail olur. Anasını ərinə sədaqətli bir qadın olması məqamını Əhməd bəy Ağaoğlunun mühacirət həyatına başlaması zamanı onun yanında olmaq istəyində əksini tapır: “İllər keçdikdən sonra atamın sənədlərini saf-çürük etdiyim zaman, anamın atamın bu məktubuna cavabını tapdım. Çox şirin və qəti bir ifadə ilə:

– Sən haradasansa mən oradayam. Uşaqları gətirirəm – deyir.

Anam ömrüboyu daima atamın yanında oldu, onun siyasi fəaliyyətini dəstəklədi” (Ağaoğlu 2017:11).

Sürəyya Ağaoğlu qadınların cəsur olmalarını memuarında tez-tez əks etdirir. Bu yalnız ona doğma və yaxın qadınların simasında deyil, həm də rastlaşdığı türk qadınlarının əməllərini açıqlamasında əksini tapır: “...Bir gecə qaranlıqda öküz arabası səsi eşitdik. Yaxınlaşanda cəbhəyə silah daşıyan, biri yaşlı, biri gənc iki qadın gördük” (Ağaoğlu 2017:35).

Sürəyya Ağaoğlu qələmə aldığı əsərin problematikasında qadın sədaqəti ilə yanaşı, türk qadınlarının tanıtılmasını təbliğ edir. Özü türk qadınlarının tanıtılması yolunda addımlar atılmasının təbliğatçısı kimi çıxış edir. Məsələn, əsərdə hələ 1948-ci ildə amerikalıların məşhur “Missuri” zirehli gəmisinin İstanbula gəlməsi, həmin gəminin admiralının müəllifə dediyi “İndiyə qədər burada təşkil olunan yığıncaqlarda heç sizin kimi mədəni bir türk qadınına rast gəlməmişdim. Mənim türk qadını haqqında fikrimi dəyişdirdiniz” fikrindən sonra həyata keçirməyə cəhd etdiyi hərəkətlər bunu əks etdirir. Müəllif türk qadınının mənəvi keyfiyyətləri

ilə dünyaya tanındılmasının tərəfdarı kimi çıxış edir: “Bu sözdən sonra “Cümhuriyyət” qəzetində vali Lütfü Kırdara açıq məktub yazaraq belə tədbirlərə ancaq kübar xanımların deyil, dəyərli, savadlı, peşə sahibi olan türk qadınlarının da dəvət edilərək xaricilərə tanındılmasının ölkə üçün müsbət təbliğat vasitəsi olacağı fikrini irəli sürdüm” (Ağaoğlu 2017:112). Sürəyya Ağaoğlunun türk qadınlarının belə tanındılmasına cəhdlərinin Türk yazıçısı və jurnalisti Va-Nunun (Əhməd Vala Nurəddin) tərəfindən düzgün anlaşılmaması, ona etiraz edilməsi də vurğulanır. O dövr cəmiyyətində qadına lazım olan münasibətin göstərilmədiyinə işarə edir.

5. Sonuç

Sürəyya Ağaoğlu “Bir ömür belə keçdi: səssiz gəmini gözlərkən” (“Bir Ömür Böyle Geçti: Sessiz Gemiye Beklerken”) əsəri ilə Türk dünyasının qan yaddaşında özünəməxsus bədi fəhm sahibi olan siyasi xadim ola bilməsini, xalqının ən çətin məqamlarında qadınların, uşaqların hamisinə çevrilməyi bacaran bir vəkil olmasını təsdiq edə bildi. Sürəyya Ağaoğlu oxuculara təqdim etdiyi bu əsərində özünün müəllif “Mən”in itirilməməsinə nail ola bilmiş, bir müəllif kimi yaddaqalan obrazını yaratmışdır.

Kaynaklar

Ağaoğlu, S. (2017). *Bir Ömür Belə Keçdi: Səssiz Gəmini Gözlərkən*. Bakı: Nəşriyyat, Heroqlif.

Lejyon, F. (2000). *V zashitu avtobiografii // Inostrannaya literatura №4* (Лежён, Ф. В защиту автобиографии. Эссе разных лет. Перевод и вступление Бориса Дубина (Опубликовано в журнале Иностранная литература, №4, 2000)). 29 Mayıs 2024 tarihinde <https://magazines.gorky.media/inostran/2000/4/v-zashhitu-avtobiografii.html> adresinden erişildi.

Məmmədli, C. (2017). *Ön Söz // Sürəyya Ağaoğlu. Bir Ömür Belə Keçdi: Səssiz Gəmini Gözlərkən*. Bakı: Nəşriyyat, Heroqlif.

Uslu, D. (2022). Türkiye'nin ilk kadın avukatı Süreyya Ağaoğlu'nun kadın ve çocuklarla ilgili faaliyetleri. *Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, 7, 2, 1064 - 1089. (29 Mayıs 2024) <https://doi.org/10.24186/vakanuvis.1162273>

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Üniversitesi Etik Kurulu'nun tarih sayı ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1480976>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 09.05.2024
Kabul Tarihi / Accepted date	: 07.06.2024
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2024

Atıf / Citation

Süleymanova, L. (2024). Güney Azərbaycan Folklorunda Sayaçı Sözləri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 8. Cilt, 1. Sayı, 35-45.

GÜNEY AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA SAYAÇI SÖZLƏRİ
Sayachi words in southern Azerbaijan folklore
LƏMAN SÜLEYMANOVA¹

Xülasə

Sayaçı sözlər Azərbaycan folklorunun önəmli mətnlərindəndir. İstər Azərbaycanda, istərsə də İranda yaşayan Azərbaycan türklərində geniş yayılan sayaçı sözləri digər folklor nümunələri ilə müqayisədə az toplanılmış, eləcə də az tədqiq olunmuşdur. XX əsrin əvvəllərində bu folklor mətnləri ilə, xüsusilə də saya sözünün anlamı ilə bağlı müəyyən qədər araşdırmalar aparılsa da, sonrakı dövrlərdə bu örnəklər diqqətdən kənar qalmışdır. Hər hansı folklor janrının ətraflı şəkildə tədqiqi üçün ilk növbədə folklor mətnlərini toplamaq lazımdır ki, təhlil etməyə material olsun.

Onu qeyd etmək ki, sayaçı sözləri tərəkəmə həyatı ilə bağlı yaranmış folklor mətnləridir. Tərəkəmə həyatının zamanla sıradan çıxması bu mətnlərin də dövriyyədən çıxmasına səbəb olmuşdur. Bu mətnlər öncə tərəkəmə həyatı ilə bağlı yaransa da, sonradan oturaq həyata da nüfuz etmişdir. Təəssüf ki, zamanında yaxşı qeydə alınmadığı üçün indi əlimizdə kifayət qədər materialımız yoxdur.

Sevindirici haldır ki, son dövrlərdə Güney Azərbaycandan toplanıb nəşr olunmuş folklor kitablarında sayalarla bağlı örnəklərə də rast gəlirik. Güney Azərbaycanda tərəkəmə həyatı hələ tam sıradan çıxmaddığı üçün sayaçı sözləri də unudulmamışdır. Sayalarla bağlı Azərbaycan folkloruna yeni nümunələrin daxil olması olduqca təqdirəlayiq haldır və bu həmin mətnlərin tədqiq olunması zərurətini yaradır. Düşünürük ki, bu yazı sayalarla bağlı yaranmış boşluğu az da olsa, doldurmağa kömək edəcəkdir.

Sayaçı mərasimləri digər mərasimlərimiz kimi bayatı poetik qəlibinin aktivləşdiyi mərasimlərdən biridir. Ona görə də sayaçı sözlərinin formasına baxdığımızda onların da bir qisminin bayatı formasında olduğunu görürük. Bayatının kontekst və funksiyasının araşdırılmasında bu mərasimin də dərinədən öyrənilməsinə ehtiyac vardır. Saya mərasiminin və

¹ Doç.Dr. AMEA Folklor İnstitutu Türk xalqları folkloru şöbəsi. Bakı/Azərbaycan

El-mek: leman.suleymanova.2018@mail.ru

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1224-0039>

sayaçı sözlərinin öyrənilməsi bu mərasimdə oxunan nəğmələrin formasını da aydınlaşdırmaq zərurətini yaradır.

Anahtar Kelimələr: Sayaçı Sözlər, Güney Azərbaycan, Bayatı, Folklor, Tərəkəmə

Abstract

Sayachi words (these poems are songs related to sheep farming) is one of the important texts of Azerbaijan folklore. Although it is widespread both on this side of Araz and on the other side, it has been less collected and less studied compared to other examples of folklore. At the beginning of the 20th century, some research was conducted with these folklore texts, especially the meaning of the sayachi words, but in later times, these examples were neglected. It should also be noted that sayachi words have been little studied and little collected. Perhaps this is one of the reasons why this field is left out of research. For a detailed study of any folklore genre, folklore texts are first needed to provide material for analysis.

Sayachi words are folklore texts related to the nomadic life. The failure of the nomadic life over time these texts to go out of circulation. Unfortunately, because it was not well recorded in time, we do not have enough material now.

It is gratifying that in recent times, we also find examples of sayachi words in folklore collections collected and published from Southern Azerbaijan. Sayachi poems have not been forgotten, as the nomadic life has not yet completely disappeared in South Azerbaijan. The inclusion of new examples in Azerbaijan folklore is highly commendable, and this creates the need to study those texts. We think that this article will help to fill the gap that has arisen regarding sayachi examples.

Sayachi ceremonies, like our other ceremonies, are one of the ceremonies in which the bayati poetic mold is activated. Therefore, when we look at the form of sayachi words, we see that some of them are in the bayati form. An in-depth study of this ceremony will help to explore the context and function of bayati. The study of the sayachi ceremony and the sayachi words also creates the need to clarify the form of the songs sung in this ceremony.

Keywords: Sayachi Words, South Azerbaijan, Bayati, Folklore, Nomadic

1. Giriş

Sayaçı sözləri Azərbaycan folklorunun klassik janrlarından biridir. Saya mərasimi (Bəzi bölgələrimizdə, məsələn, Azərbaycanın şimal bölgəsində yerləşən Balakən, Zaqatala rayonlarında və s. bu mərasim döl mərasimi adlanır.) ilə birbaşa bağlı olan bu janr həmin mərasimin sıradan çıxması ilə bəzən öz aktivliyini qoruyub saxlaya bilməmiş, zaman keçdikcə söyləyici repertuarından çıxmağa başlamışdır. Söyləyicilər arasında indi bu mətnlərə çox az sayda rast gəlinir. Qeyd etdiyimiz mətnlər də yarımqıç halda, mərasimlərlə əlaqəsini itirmiş vəziyyətdədir. Odur ki, bu mətnlərdən çox az informasiya almaq mümkündür. Həmin mətnlər Azərbaycan folkloru antologiyası və Azərbaycan folklorundan örnəklər seriyasından çıxmış toplulara səpələnmiş haldadır.

Ancaq Güney Azərbaycandan toplanmış sayaçı sözlərinə baxdığımızda orada durumun bizə nisbətən fərqli olduğunu müşahidə edirik. Oradan toplanıb nəşr olunmuş toplulara əsasən deyə bilərik ki, həmin nəşrlərdəki sayaçı sözləri daha mükəmməl vəziyyətdədir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin toplularda nəşr olunmuş sayaçı sözlərinin, təəssüf ki, ancaq sözlü hissəsi verilmiş, onların mərasimlərlə bağlı hissəsi verilməmişdir. Güney Azərbaycanda professional qaydada, sistemli şəkildə toplanmaların mövcud olmaması, heç şübhəsiz ki, həm sayaçı sözlərinin, həm də digər mətnlərin nisbətən yetərsiz şəkildə çapına yol açır. Etnoqrafik bilgilərin verilməməsi həmin mətnlərin kontekstinin itirilməsinə gətirib çıxarır. Güney

Azərbaycandan toplanılmış materialların əldə olunması, tərtibi və çapı özü də bugünkü reallıqlarda böyük qəhrəmanlıqdır və bu işdə zəhməti olan hər kəsi təqdir etmək lazımdır.

2. Səya ilə bağlı tədqiqatlar

Azərbaycan folklorunda səyaçı sözlərlə bağlı xeyli araşdırmalar aparılmış, müxtəlif tədqiqatçılar bu barədə sanballı fikirlər söyləmişlər. Bu araşdırmalarda daha çox səya sözünün anlamından bəhs olunmuşdur. Səya sözünü izah edərkən daha çox həmin sözün dilimizdə hansı mənalarda işlənməsi, ifadənin mənə çalarları kimi məsələlərə diqqət yetirilmiş, həmçinin yeri gəldikcə səyaçı mərasimlərindən və səyaçılardan danışılmış, səyaçı mətnlərinə müraciətlər edilmişdir.

Səyaçı sözləri və bunun hansı anlamda işləndiyi haqqında Azərbaycan folklorşünaslığında xeyli yazılmışdır. Müxtəlif alimlər birbaşa və dolaylı yolla bu məsələyə fikir bildirmişlər. Görkəmli alim Mirəli Seyidov “Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən” adlı kitabında Oğuzun oğlanlarına niyə qoyunu onqon verməsindən bəhs edərkən qoyunçuluğun oğuzların iqtisadi həyatında mühüm rol oynamasından danışır və yazır: “Ola bilsin ki, Azərbaycanda çox yayılmış səyaçı sözləri (qoyun-quzu haqqında mahnı) əski çağlarda qoyun toteminin şərəfinə keçirilən mərasim-ayində – oyunda oxunan mahnılar imiş” (Seyidov, 1989: 139-140).

Azərbaycan folklorunun toplanılmasında xüsusi xidmətləri olan folklorşünas alim Əhliman Axundovun səyaçı mərasiminin necə keçirilməsi ilə bağlı verdiyi bilgilər bu gün də dəyərini qoruyub saxlamışdır: “Səyaçı sözləri əsasən, qoyun qırımı dövründə, qoyunların balalayıb qurtardığı günlərdə qoyunçular tərəfindən keçirilən mərasimdə oxunur. Mərasim açıq havada, göy çəməndə keçirilir” (Azərbaycan folkloru antologiyası, 1968: 248).

Səyaçı sözləri ilə bağlı Azərbaycan folklorunda vaxtilə xeyli mətn çap edilmişdir. Bunların bir qismi qədim türk mifoloji inancları ilə bağlıdır. Aşağıdakı nümunəyə baxaq:

“Salaməleyk, say bəylər,

Bir-birindən yey bəylər!

Səya gəldi, gördünüz,

Salam verdi, aldınız.

Alnı təpəl quzunu,

Səyaçıya verdiniz” (Azərbaycan folkloru antologiyası, 1968: 15-16).

Bu örnəyi tədqiqata cəlb edən Mirəli Seyidov yazır: “Zaman keçdikcə səyaçı sözləri öz oyun-ayin səciyyəsinə az-çox itirsə də, müəyyən qədər saxlamışdır. Xalq arasında indi də oxunan səyaçı sözlərində onun əski çağla ilişgəliyi, oyun-mərasim səciyyəsi özünü göstərir. Gətirilən örnəkdən aydın olur ki, sayaya alnı təpəl quzunu pay verirlər. Səya ilə ilişgəli xalq arasında deyimlərdən aydınlaşır ki, o vaxtilə onqon, bəlkə də tanrı olmuşdur” (Seyidov, 1989: 140). M.Seyidovun fikrinə onu əlavə etmək istəyirik ki, salam hörmətli şəxslərə verilir. Mətnin elə ilk misralarındaca “say bəylər”, “Bir-birindən yey bəylər!” ifadələri də işlədilir ki, bunlar da dediyimizi isbat edir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, hörmətli şəxslərə, yaxud da tanrıya, ilaha salam verilməsi ilə bağlı Azərbaycan folklorunda digər mətnlərlə də rastlaşmaq mümkündür. Qax rayonunun Sarıbaş, İlisu və Cəlayır kəndlərindən qeydə aldığımız “Tunqay Məlik” adı ilə oxunan bayatı mətnlərində də Tunqay Məliyə salam verilməsi halı ilə qarşılaşırıq (Azərbaycan bayatıları, 2022: 249). Həmçinin Zaqataladan topladığımız damburun müşayiəti ilə oxunan “Salam Məlik” adlı ifadə da salam verilməsini müşahidə edirik. (Vaqifqızı (Süleymanova), 2020: 216-217). Bunları söyləməklə onu xatırlatmaq istəyirik ki, Azərbaycan folklorunda hər hansı onqona, ilaha salam vermək məsələsi təsadüfi sayılmayıb, silsiləvilik təşkil edir.

“Siz sayadan qorxmusuz,
Səfa yurda qonmusuz.
Səfa olsun yurdunuz,
Ulamasın qurdunuz.
Ac getsin avanınız” (Azərbaycan folkloru antologiyası, 1968: 15).

Bu nümunədə işlədilən “Siz sayadan qorxmusuz” mısrası da sayanın ilah olması faktını doğrulayır. Adi adamdan niyə qorxulsun ki? Deməli, burada sadə adamdan yox, hansısa ilahi gücdən söhbət gedir.

3. Bayatı formalı sayaçı sözləri

Bayatı mətnlərinə baxdığımızda görürük ki, onların mühüm hissəsi müxtəlif mərasimlərimizdən qopub gəlir. Bu mətnlərin əksəriyyəti vaxtilə mərasimlərin tərkib hissəsi olmuş, sonralar həmin mərasimlər dövriyyədən çıxdığı üçün bayatılar müstəqil şəkildə mövcudluğunu qorumuşdur. Bayatının söyləndiyi mərasimlərdən biri də saya mərasimləridir. Sayaçı sözlərini araşdırdıqda onların önəmli bir qisminin bayatı formalı olduğunu görürük.

Bu formada yaranan sayaçı sözlərinin bir qismi məzmunca daha çox sayaçıların pay istəməsinə yönəlib. Həmin bayatılarda ev sahibləri sayaçının payını verməyə təşviq edilir:

“Ver sayaçının payın.
Üstündən yetir çayın.
Bayram günü bağışla,
Qışdan qalan un tayın” (Güney Azərbaycan folkloru, 2020: 86).

“Qışdan qalan qovurma,
Qonşulara sovurma.
Gəlin, əti yandırıb
Quyulara doldurma”(Güney Azərbaycan folkloru, 2020: 86).

“Bu təkə, arıq təkə,
Dabanı cırıq təkə.
Təkəmə bir pay gətir,
Tüklərini say, gətir” (Güney Azərbaycan folkloru, 2020: 87).

O, sayaçıya yaxşı pay verənləri təqdir, verməyənləri isə tənqid edir:

“Bu gəlin Urmuludur,
Pinti, boğaz quludur.
Təkəm onnan küsübdür,
Dili tikan koludur”(Güney Azərbaycan folkloru, 2020: 86).

Sayaçı sözlər arasında maraqlı bayatı formalarına da rast gəlirik. Biz adətən bayatını kitablardan yeddi hecalı oxumağa vərdiş etmişik. Söyləyicilərlə söhbətlərimiz zamanı müəyyən mısralarında heca sayı pozulmuş bayatılarla kifayət qədər rastlaşmışıq, amma bütün mısralarda

heca sayı eyni qədər “qüsurlu” olan mətnlərlə qarşılaşmaq nisbətən az rast gəlinən haldır. Aşağıdakı nümunədə qafiyələnmə bayatı qafiyələnməsidir, amma heca sayı bütün misralarda yeddi yox, səkkizdir:

“Telinə gül bağlar təkəm,

Buynuzların yağlar təkəm.

Qırnas olan arvadların,

Çölməyinə qığlar təkəm” (Güney Azərbaycan folkloru, 2020: 94).

Buradan belə çıxır ki, mətnin forması bütün hallarda mütləq deyil, bəzən nisbi xarakter daşıyır. Biz dəfələrlə qafiyələnməsi və heca sayı bayatı tələblərini pozan mətnlərlə qarşılaşmışıq, amma onları naqis mətn hesab etdiyimizdən toplulara daxil etməmişik. Deməli, bu məsələni yenidən düşünməyə ehtiyac vardır.

Səyaçı sözlərinin bir qismi isə sicilləmə formasındadır. Səyaçı sözlərinin nəğmə hissəsi sicilləmə formasında, sözlü hissəsi isə daha çox bayatı formasında olur. Səyaçıların sayə mərasimində avazla oxuduqları nəğmələrin hamısı sicilləmə formasında olub. Düzdür, biz həmin mətnlərin nəğmə formasında necə oxunmasını görməmişik. Amma sicilləmə formasında deyilən digər mətnlərə baxaraq onların ifa tərzini təsəvvür etmək mümkündür.

4. Güney Azərbaycan folklorunda səyaçı sözlər

Güney Azərbaycan folklorundan nəşr edilmiş toplulara baxdığımızda bu mətnlərin hələ də bizimlə müqayisədə xeyli aktiv olmasını müşahidə edirik. Bunu həm oradan toplanıb çap olunmuş mətnlərdə, həm də onların konteksti ilə bağlı verilmiş məlumatlarda görürük. Ancaq təəssüf ki, bu mətnlərin hamısında deyil, az bir hissəsində səyaçı mərasimi ilə bağlı detallara rast gəlirik. Bu detallar bizə həmin mərasimin keçirilməsi ilə bağlı müəyyən qədər məlumat versə də, tam fikir söyləmək mümkün deyil.

Güneydən toplanmış folklor materiallarından ibarət toplulardan yalnız birində - IV cildə verilmiş “Sayə mərasimi və səyaçılar” (Güney Azərbaycan folkloru, 2015:354-357) adlı başlıqda sayə mərasiminin özü haqqında səthi də olsa, bilgi verilmişdir. Burada sayə mərasiminin keçirilməsi haqqında ətraflı məlumat ala bilməsək də, müəyyən qədər informasiya vardır. Kitabda səyaçı sözlərini mərasimin əvvəlində oxunan nəğmələr, səyaçılara qoyun və pay verməyə təşviq etmək üçün oxunan nəğmələr, səyaçıların hər qapıdan pay alıb çıxanda və gedə-gedə yolda oxuduqları nəğmələr, səyaçıların paylarını aldıqdan sonra mərasimi bitirmək üçün oxunan mahnılar kimi qruplaşdırırlar ki, bu, ən azından səyaçı sözlərinin mərasimin hansı hissələrində oxunması haqqında məlumat verir.

Digər cildlərə salınmış səyaçı mətnlərinə baxanda görürük ki, bu mətnlərin çoxu Azərbaycandakı mətnlərdən elə də fərqlənmir. Amma aralarında çox orijinal nümunələrlə də qarşılaşmaq mümkündür:

“Bu gəlin oğlan doğsun,

Yüz əlli, doxsan doğsun.

Adların Əli qoysun.

Əli sənə yardımdı,

Səyaçıya yardımdı” (Güney Azərbaycan folkloru, 2020: 86).

Həzrət Əli burada səyaçılara yardım edən şəxs kimi çıxış edir. Bu mənada onu səyaçıların hamısı hesab etmək olar. Belə də düşünmək olar ki, islamın türklər arasında möhkəmlənməsi ilə səyaçıların hamisinin adı unudulmuş, onun funksiyası isə Əlinin üzərinə köçürülmüşdür.

Sayaçı sözlərinin bir qismini universal mətnlər hesab etmək olar. Novruz bayramında oynanılan “Kosa-kosa”da deyilən aşağıdakı mətnə Güneydən toplanmış sayaçı sözlərinin içərisində rast gəlirik:

“Bu təkəm oyun eylər,
Qurd ilə qoyun eylər.
Yığar Gilan düyüsün,
Çəpişin toyun eylər” (Güney Azərbaycan folkloru, 2020: 87).

Azərbaycan folklorunda elə mətnlərə rast gəlirik ki, bunlar mübarək mahiyyət daşıyır. Bir sıra mərasimlərdə həmin mətnlər xeyir-dua kimi qarşımıza çıxır. Adətən, toy mərasimində eşitməyə vərmiş etdiyimiz aşağıdakı mətnə sayaçı sözlərinin arasında da rast gəlirik:

“Gəlin, gəlin, qız gəlin,
Əli-ayağı düz, gəlin.
İnciləri düz, gəlin.
Yeddi oğlan istərəm,
Bircə dənə qız, gəlin” (Güney Azərbaycan folkloru, 2020: 89).

Mətnlərin bir qismində isə qoyunlara xeyir-dua edilir. Bunları da mübarək mahiyyətli mətnlər hesab etmək olar. Mübarəklik, demək olar ki, bütün mərasimlərimizdə deyilən mətnlərdə müşahidə edilir. Çünki bu mətnlərin hər birisi mərasim iştirakçılarını, yaxud da təsərrüfat sahələrini dualamağa yönlənib:

“Nənəm, o qızıl qoyun,
Yollara düzül, qoyun.
Kəsilməsin damazlıq,
Ömr elə yüz il, qoyun” (Güney Azərbaycan folkloru, 2013: 48).

Sayanın çox qədimlərdən qalması saya mətnlərində xüsusi şəkildə vurğulanır, bunun kimsəyə fərq qoyulmadan hamıya yaxşı təsir etməsi haqqında danışılır:

“Saya, saya sayalar,
Dağ döşündə qayalar.
Bu saya kimdən qalıb?
Ata-babadan qalıb” (Güney Azərbaycan folkloru, 2013: 47).

“Hamıya yaxşı saya,
Həm çeşməyə, həm çaya.
Həm Ülkərə, həm Aya,
Həm yoxsula, həm baya” (Güney Azərbaycan folkloru, 2013: 47).

Sayaçılığın çox qədimdən gəlməsini bildirmək üçün çobanlığın peyğəmbər peşəsi olması xüsusi qeyd olunur, hətta onun insanlığın atası Adəm atadan qalması ilə bağlı deyilir:

“Bu saya kimdən qalıb?
Adəm atadan qalıb.
Adəm ata gələndə,

Musa çoban olanda ...” (Güney Azərbaycan folkloru, 2013: 47).

Sayaların bir qisminə pay istənir, bir qisminə həтта damazlıqdakı mayadan belə pay umulur. Xalq təfəkküründə damazlıqdan pay verilməsi elə də doğru sayılmır (xüsusilə də, axşamüstü!). Sayaçının ənənəni bilə-bilə damazlıqdakı mayadan pay istəməsi yəqin ki, gülüş doğurmaq üçün deyilib. Sayaçıya pay verən dualanır, pay verməyən şəxslərə isə qarğış olunur:

“Saya, saya, sayadan,

Qoyun gəlir qayadan.

Sayaçıya pay verin,

Damazlığı mayadan” (Güney Azərbaycan folkloru, 2013: 49).

“Basa-basa gətirənin,

Cırdığı mahud olsun.

Doğduğu oğlan olsun,

Adı Məhəmməd olsun” (Güney Azərbaycan folkloru, 2015: 355).

“Qısa-qısa gətirənin,

Cırdığı bez olsun.

Doğduğu da qız olsun,

Başları da daz olsun” (Güney Azərbaycan folkloru, 2013:355-356).

Saya və sayaçı kəlmələrinə ancaq sayaçı sözlərində rast gəlinmir, Güneydən toplanmış materiallara baxanda saya və sayaçı terminlərini sayaçı mərasimləri ilə yanaşı, başqa mətnlərdə də müşahidə etmək mümkündür. Yağış yağdırma mərasimlərində sayaçıya pay verməkdən danışılır, mətndən belə anlaşılır ki, sayaçıya payın verilməsi yağışın yağması ilə nəticələnəcək. Fikrimizcə, bu mətnləri də dua mətnləri hesab etmək olar:

“Çax daşı, çaxmax daşı,

Sayaçıya pay daşı.

Olduğundan pay verən,

Əli olsun yoldaşı.

Var olan əlin qıssa,

Yasdığı mismar daşı.

Verənə Allah, Əli,

Ellərə yardım əli.

Çax daşı, çaxmax daşı,

Sayaçıya pay daşı.

Əmcəgi quru inək,

Gəlin sayanı deyək,

Allah, bir yağış yetir.

Bal, qaymağı biz yeyək” (Güney Azərbaycan folkloru, 2015: 351).

Xalq təfəkkürünə görə, bir işin hasil olması üçün hökmən nələrdənsə keçmək lazımdır. Bunlardan biri də var-dövlətdən müəyyən bir qismin pay verilməsi, qurban verilməsidir. Yağışın yağması üçün bu gün də xalq arasında müxtəlif rituallar icra edilir ki, bunların arasında qurban kəsmək də vardır. Aşağıdakı mətnə də sayacıya pay verilməsinin yağışın yağmasına səbəb olacağı qeyd olunur:

“Saya elin yoldaşı,
Yaman günün yoldaşı.
Ay Allah, yağış göndər,
Gövərtsin dağı, daşı.
Sayaçıya pay bağlı,
Pay verən yaya bağlı.
Yay hasili su istər,
Hasillər paya bağlı” (Güney Azərbaycan folkloru, 2015: 352).

İlk baxışda oxucuya elə gələ bilər ki, bu mətnlər “Yada daşına səsəlmələr” (Güney Azərbaycan folkloru, 2015: 350-356) başlığına təsadüfən düşüb. Amma bu mətnə açıq şəkildə göstərilir ki, sayaya pay verilməsi yağışın yağmasına səbəb olur:

“Saya-saya nə istər,
Allahdan yağış istər.
Pay verənin əlindən
Al qırmızı nar istər.
Pay verməyənin qəbrin,
Çox yox, bir qarış istər” (Güney Azərbaycan folkloru, 2015: 352).

Türk mifoloji düşüncəsində yağış yağdırmaq üçün istifadə edilən vasitələrdən biri də yada daşdır. Mətnlərin salındığı başlığa baxaraq belə düşünmək olar ki, yada sözü söyləyici tərəfindən saya kimi də tələffüz oluna bilərdi. Ancaq mətnləri oxuduqda görürük ki, saya və yada eyni funksiyaları daşıyırlar, hər ikisinə yağış yağdırmaq üçün müraciət olunur. Beləliklə, xalq təfəkküründə təsadüf deyilən bir şey yoxdur, burada hər şeyin öz yeri var. Güneydən toplanmış digər topluda bu tipli mətnlər “Yağışla bağlı sayalar (Çömçəxatun)” adı ilə verilib ki, bu da dediklərimizi bir daha sübut edir (Güney Azərbaycan folkloru, 2020: 303-305).

Sayaların bir qismi isə qoyunları öyməyə yönəlib. Bu da tamamilə təbii haldır. Türk insanının əsas dolanışiq vasitəsi qoyunçuluq təsərrüfatıdır. Qoyun varsa, dolanışiq da var, qoyun çoxsa, var-dövlət də çoxdur və bu dövlət get-gedə artandır. Əti, südü, yunu, dərisi, hətta peyini insanların həyatında bu qədər mühüm rol oynayan heyvan türk insanının bütün yaşamını əhatə edir və bu qədər faydalı təsərrüfat sahəsi, əlbəttə, öyülməlidir.

“Qoyun var, kərə gəzər,
Qoyun var, kürə gəzər.
Gedər dağları otlar,
Gələrlər evləri bəzər” (Güney Azərbaycan folkloru, 2015: 151).

Güney Azərbaycandan toplanmış saya mətnləri öz təbiiliyi ilə seçilir. Mətn təbii halda çapa verildə onlar tədqiqatçı üçün daha lazımlı olur. Material xalqdan alındığı kimi, üstündə lazımsız “düzəlişlər” edilmədən verildə informasiya bol olur, daha asan təhlilə gəlir.

Aşağıdakı mətnlərdə hətta səyaçının adı da var, hər səyaçının adı mətnə düşmür. Deməli, bu səyaçı mərasimi keçirmə bacarığına görə digərlərindən fərqlənən səyaçıdır:

“Salamələyk, say bəylər,

Bir-birindən yey bəylər!

Səyaçı Məmməd gəldi,

Xəyri-bərəkət gəldi” (Güney Azərbaycan folkloru, 2020: 92).

Mətnə bir səyaçının adı çəkilir, bu, o demək deyil ki, bacarıqlı səyaçı elə ancaq Səyaçı Məmməd imiş. Təbii ki, səyaçılığın tarixi qədim olduğu üçün, həmçinin ənənə qırılmadan icra edildiyi üçün bacarıqlı səyaçıların da sayı çox olmuşdur. Ancaq əlimizdə səyaçının adının keçdiyi bircə mətn vardır. Bu halla digər folklor mətnlərində də tez-tez qarşılaşırıq. Hər hansı bir mərasimdən, oyundan və sairədən danışan söyləyicilərə həmin ritualları icra edən şəxslərlə bağlı sual verdikdə bu işi daha yaxşı bacaran adamların adlarını çəkirlər.

Aşağıdakı mətnə səyaçı mərasimlərinin keçirilmə vaxtına işarə edilir. Bayrama əlli gün qalmış səyaçı mərasimi keçirilir. Xalq arasında Novruz bayramı çox vaxt təyinsiz sadəcə bayram şəklində tələffüz olunur. Xalq təfəkkürünə görə, bayram gəlibsə, güzə, yəni payıza da bir şey qalmayıb:

“Bayrama day nə qaldı,

Nə qaldı, nə qalmadı.

Bir əllicə gün qaldı.

Əlli gün say, otur,

Qarmaqla, güzü götür” (Güney Azərbaycan folkloru, 2020: 95).

Bu mərasimin mübarəkliyini sübut edən mətnlərdən biri də aşağıdakı parçadır:

“Qoyun nədən hasildi?

Kimyadan, torpaqdan.

Bizlərə də gətirin,

Şişliyindən, yağından,

Bir bala qab sağından” (Güney Azərbaycan folkloru, 2020: 95).

Mətnə verilən “kimya” müqəddəs ocaqlardan götürülən torpaqdır. Buna bəzi bölgələrimizdə tutyə də deyirlər. Bu torpağın suya qatılaraq içirilməsi, yaxud alına sürtülməsi ilə xəstələrin şefa tapmasına, işi yolunda getməyənlərin işlərinin açılacağına inanılır. Belə çıxır ki, səyaçı mətnlərinin oxunması da kimyanın funksiyasını yerinə yetirir. Və qoyunun özü də elə kimyadır, tutyədir.

İşin ən maraqlı tərəfi budur ki, saya terminini həm də yasda işlənir. Güney Azərbaycanda yasda deyilən ağılara həm də yas sayaları deyilir. Toplulardan birində “Yas sayaları (Ağılar)” (Güney Azərbaycan folkloru, 2020: 297-301) başlığının verilməsi də fikrimizi təsdiq edir. Aşağıdakı mətnlərdə saya sözünün işlədilməsi saymaq, hörmət anlamını ifadə edir:

“Saya-saya gəliniz,

Qara-qara geyiniz.

Gəldigiz yas yeridi,

Gəl, əyləş, yas yeridi” (Güney Azərbaycan folkloru, 2020: 297).

“Saya-saya gəliniz,

Qara-qara geyiniz.

Qənim qəmdən baş oldu,

Əzbərim qardaş oldu” (Güney Azərbaycan folkloru, 2020: 298).

Bütün bu deyilənlərdən belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, saya və sayaçı terminləri yalnız sayaçı mərasimlərində işlənmiş, bu terminlərin bizim indiyədək bildiyimiz funksiyası ilə yanaşı, digər funksiyaları da vardır. Beləliklə, yuxarıda deyilənlərin daha dəqiq araşdırılması üçün bu məsələ ayrıca bir tədqiqatın mövzusu olmalıdır.

5. Sonuc

Son dövrlər klassik folklor nümunələrinin çox sürətlə itirilməsi halı ilə üz-üzəyik. Bilirik ki, klassik folklorun janrları və nümunələri birbaşa mərasim folkloru ilə bağlıdır. Yəni mərasimin özü yoxdursa, orada deyilən folklor nümunələri də yoxdur. Ənənəvi mərasimlərin sürətlə sıradan çıxması orada söylənən folklor mətnlərinin də itirilməsini şərtləndirir.

Sayaçı sözləri də klassik folklorun ən gözəl nümunələrindən hesab edilə bilər. Bu nümunələr klassik folklorun digər örnəkləri ilə müqayisədə daha tez dövriyyədən çıxan folklor mətnlərindəndir. Sayaçı mərasimlərinin digər mərasimlərimizə (toy, yas və s.) nisbətən tez sıradan çıxması bu nümunələrin böyük bir qisminin unudulmasına, az hissəsinin isə pərakəndə halda yaşamasına səbəb olmuşdur. Güney Azərbaycandan toplanılmış sayaçı sözləri bu baxımdan çox qiymətli dir. Güney Azərbaycanda anadilli məktəblərin olmaması səbəbindən orada xalq öz dilini şifahi ədəbiyyatın hesabına qoruya bilər. Digər tərəfdən mərasimlərin orada bizə nisbətən daha çox qeyd olunması, həmçinin ərazinin böyük olması və əhalinin çoxluğu, ənənəvi həyat tərzinin hələ də qalması, sovetləşmə, kolxozlaşma kimi həyat tərzini kəskin dəyişdirən hadisələrindən uzaq olmaları və s. kimi səbəblər, görünür, Güney Azərbaycanda bu mətnlərin buradan daha yaxşı qorunmasına səbəb olmuşdur.

Düşünürük ki, bu nümunələrin daha yaxşı araşdırılmasına ciddi ehtiyac vardır. Hərtərəfli tədqiqatın aparılması üçün isə folklorun daha yaxşı toplanılması və sayaçı sözlərinə aid folklor mətnlərinin bolluğu önəmli şərtlərdən biridir.

Kaynaklar

Azərbaycan bayatları. (2022). Topl. tərt. ed. Vaqifqızı (Süleymanova) L. Bakı: Elm və təhsil.

Azərbaycan folkloru antologiyası. (1968). I kitab. Topl. tərt. ed. Axundov Ə. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Nəşriyyatı.

Balalara hədiyyə. (2017). Topl. tərt. ed. Köçərli F. Translit., nəşrə hazırl. Mikayılqızı P. Bakı: Elm və təhsil.

Güney Azərbaycan folkloru. (2013), I cild. Topl. Fərzanə M., tərt. ed. Abbaslı S. Bakı: Elm və təhsil.

Güney Azərbaycan folkloru. (2015), IV cild. Tərt. ed. Maşallahqızı (Abbasova) M., Şərqdərəcək (Söytürk) H. Bakı: Elm və təhsil.

Güney Azərbaycan folkloru. (2015), V cild. Tərt. ed. Maşallahqızı (Abbasova) M., Şərqdərəcək (Söytürk) H. Bakı: Elm və təhsil.

Güney Azərbaycan folkloru. (2020), IX cild. Tərt. ed. Maşallahqızı (Abbasova) M. Bakı: Elm və təhsil.

Vaqifqızı (Süleymanova), L. (2020). *Dambur ifaçılığı və hayla yaradıcılığı.* Bakı: Elm və təhsil.

Seyidov, M. (1989). *Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən.* Bakı: Yazıçı.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

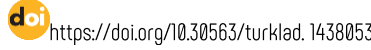
Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Üniversitesi Etik Kurulu'nun tarih sayı ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 16.02.2024
Kabul Tarihi / Accepted date	: 29.05.2024
Yayın Tarihi / Date published:	: 20.06.2024

Atıf / Citation

Kök, M.K. ve Evirgen, A.E. (2024). Türkiye Türkçesi Gramer Çalışmalarından Hareketle “Gövde” Terimi Üzerine Düşünceler. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 8. Cilt, 1. Sayı, 47-55.

TÜRKİYE TÜRKÇESİ GRAMER ÇALIŞMALARINDAN HAREKETLE “GÖVDE” TERİMİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELER¹

Reflections on the term 'stem' based on Turkish grammar resources in Turkey

MUSTAFA KEMAL KÖK² - ARİFE ECE EVİRGEN³

Öz

Bu çalışmada gövde terimiyle ilişkili sorunlar ele alınmıştır. Öncelikle literatürde kök ve gövde terimlerinin nasıl tanımlandığından hareketle genel bir çerçeve çizilmiştir. Daha sonra 1940 yılından günümüze uzanan süreçte Türkiye Türkçesiyle ilgili gramer kitaplarında konunun ele alınışı ve örnekleri incelenmiştir. Gövde kavramının kapsamı ve tanımları değerlendirilmiş, bu terimin yer almadığı çalışmalarda örneklendirmelerde köken, taban, türemiş kök, kapalı gövde, kapalı biçim birim gibi terimlerin kullanıldığı belirlenmiştir. Gövde ile ilgili sorunların yalnızca terim tercihidenden kaynaklanmadığı, eş zamanlı yaklaşımla bulunamayan köklerden türeyen kelimelerin nasıl ele alınması gerektiğiyle ilgili bir boyutunun da bulunduğu tespit edilmiştir. Geleneksel yaklaşımın bu sorunlarına karşı bazı araştırmacıların taban terimini önerdikleri, modern dil bilimi araştırmacılarının ise biçim birim, sözcük birim gibi terimleri kullandığı görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Kök, Gövde, İsim, Fiil, Biçim Bilgisi.

¹ Bu çalışma Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü'nde hazırlanan ve Türk Dil Kurumu bursu ile desteklenen “Türkiye Türkçesi Grameri Eğitime Yönelik Eserlerde Ses Bilgisi ve Biçim Bilgisi Konusundaki Örneklerin İncelenmesi (1940 Sonrası)” adlı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

² Yüksek Lisans Öğrencisi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Bilim Dalı. Ankara/TÜRKİYE. El-mek: mkkok97@hotmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0560-1783>

³ Dr. Öğr. Üyesi, Gazi Üniversitesi, Gazi Eğitim Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Eğitimi Anabilim Dalı. Ankara/TÜRKİYE. El-mek: a.ecetombul@gazi.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5211-8962>

Abstract

This study analyzed issues surrounding the concept of "stem" in Turkish linguistics. It began by establishing a general framework based on existing definitions of "root" and "stem" in the literature. Subsequently, it analyzed the treatment and examples of "stem" presented in Turkish grammar books published from 1940 to the present. The analysis revealed inconsistencies in the scope and definition of "stem," with terms like "root," "base," "derived root," "closed stem" and "closed form unit" often used interchangeably in examples. These inconsistencies stem not only from varying terminological preferences but also from the challenge of handling words derived from roots that do not exist independently. While some researchers propose adopting the term "base" to address these limitations, modern linguists increasingly favor terms like "form unit" and "word unit."

Keywords: Root, Stem, Noun, Verb, Morphology

1. Giriş

B biçim bilimi genel kapsamda kökleri, ekleri, eklerin ekleniş biçimlerini ve kelime türlerini inceleyen bilim dalı olarak tanımlanarak şekil bilgisi, morfoloji, yapı bilgisi şeklinde de adlandırılır. Kelime yapımını ele alan bir araştırma alanı olduğundan *kök*, *ek* ve *gövde* gibi kavramlar bu alanın temel kavramlarından. Buna rağmen Türkiye Türkçesiyle ilgili çalışmalarda *gövde* teriminin tanımı ve kapsamıyla ilgili önemli farklılıklar göze çarpmaktadır. Bu farklılıklar özellikle lisans ve lisans üstü öğrencilerin biçim bilgisi konularını öğrenme sürecini güçleştirmektedir. *Gövde* kavramının araştırmacılar tarafından ele alınma biçimlerindeki yorum farklılıkları araştırma problemini oluşturmaktadır. Çalışmada; *gövde* için başka hangi terimlerin kullanıldığı, terim çeşitliliğinin sebepleri, *gövde*yle ilgili sorunların tespit edilmesi ve değerlendirilmesi amaçlanmaktadır. Yöntem olarak, nitel araştırma yöntemlerinden "içerik analizi" uygulanmıştır. Bu maksatla öncelikle ilgili literatür taranmış daha sonra Türkiye Türkçesinin 1940'tan sonra yazılan gramerlerinde konunun nasıl ele alındığı ve örnekleri incelenmiştir⁴.

1.1. Gövde ve İlişkili Kavramlar

Gövdenin temelde ilişkili olduğu en önemli kavram *köktür*. Hatta bazı çalışmalarda *gövde* ayrı bir bölümde ele alınmayarak "kök ve gövde" başlığında incelenmiştir (Demir ve Yılmaz, 2010; Vural ve Böler, 2015). Bu nedenle öncelikle literatürde kavramların nasıl tanımlandığına bakmak gereklidir. Sonraki bölümde ise çalışmaya konu olan gramer kitaplarında *gövde* kavramıyla ilişkili sorunlar ele alınacaktır.

İmer'e göre *kök*, "anlamı en küçük söz birimi"dir (1976: 17). Ancak, *kök* ile anlatılmak istenen hem yalın hem de türemiş köklerdir. İmer, *tüken-* ve *tüket-* örneklerini vererek bugün Türkiye Türkçesinde yer almadığından *tüke-* fiilini de kök sayar ve "türemiş kök" terimini kullanır, türemiş köklerin eş zamanlı bakış açısıyla *gövde sayılamayacağı* görüşünü bildirir (1976: 18). Dikkat çeken bir başka terim ise *ikili köktür*. "Aynı yazım ve söyleyişle" hem isim hem de fiili karşılayan kökler "ikili kök" olarak adlandırılır. (İmer, 1976: 24).

Zeynep Korkmaz'ın Gramer Terimleri Sözlüğü'nde *kök* ve *gövde* ayrı ayrı madde başı olarak belirtilmiştir. *Kök*, "(Alm. Wurzel; Fr. racine; İng. root) kelimelerin bütün yapım ve çekim eklerini çıkardıktan sonra ayrılamayan ve esas (temel) anlamı taşıyan bölümü: ye-, sor-, kış, el (elig), al-, dur-, yol, ver- vb." şeklinde tanımlanır (Korkmaz, 1992: 104). *Gövde* ise "(Alm. Stamm; Fr. thime; İng. stem) İsim ve fiil köklerine yapım eklerinin eklenmesiyle

⁴ Makalede "Türkiye Türkçesi Grameri Eğitime Yönelik Eserlerde Ses Bilgisi ve Biçim Bilgisi Konusundaki Örneklerin İncelenmesi (1940 Sonrası)" yüksek lisans tezinde incelenen (Banguoğlu, 1974), (Ediskun, 1988), (Bilgegil, 1964), (Gencan, 1971), (Gencan, 1979), (Hengirmen, 1995), (Bozkurt, 2017) çalışmaları esas alınmıştır. Gerekli görülen noktalarda farklı kaynaklara değinilmiştir.

oluşturulan türemiş kelime: canlı (<can+lı), gözlük (<göz+lük), görüş (<gör-üş); görüştür- (<gör-üştür-); görünüş (<görün-üş) vb." olarak verilmiştir (Korkmaz, 1992: 75).

Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü'nde *kök* "sözcükten dilbilgisi ve yapım öğeleri çıkarılarak elde edilen bölüm" olarak tanımlanmıştır. Ayrıca tarihsel dil biliminde sözcük ailelerinin varyasyonlarının art zamanlı açıklanması için kullanıldığı ve bazı araştırmacılar tarafından *köken* anlamının verildiği belirtilmiştir (Vardar vd., 2002: 138). *Köken*, "Bir sözcükten ekler çıkarıldıktan sonra geriye kalan anlambirim" biçiminde tanımlanarak daha çok eş zamanlı dil biliminde kullanılan bir kavram olarak açıklanmıştır. Her ne kadar aralarındaki ayırım net değilse de eş zamanlı bakışta *kökenin* tek başına sözcük anlamıyla yer alması *kökün* ise anlamsız görünmesi temel farklılık olarak kabul edilir (Vardar vd., 2002: 138-139). *Köken* burada İmer'in *türemiş kök* olarak adlandırdığı kavrama karşılık gelmektedir.

Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü'nde *gövde* ise dil bilimsel işlev doğrultusunda tanımlanmıştır: "Kökle ona katılan kimi eklerden oluşan sözcük bölümü, türev, bileşik biçim (örn. gözcü-lük)" (Vardar vd., 2002: 109). Eğer bir sözcükte tek gövde mevcutsa bu anlambirimi, iki veya daha fazla gövdeyi içerirse birleşkebirimi kurar (Vardar vd., 2002: 109). Buradan yola çıkılarak "göz"ün *köken* olduğu, "gözcü+lük" kelimesindeki "gözcü"nün ise artık bir anlambirimi oluşturduğundan *gövde* olarak adlandırıldığı söylenebilir.

Türk Dili El Kitabı'nda yapım eki getirilmemiş, artık daha küçültülemeyen birimler içeren kelimeler *kök* olarak adlandırılır. "Şiş-", "şiş"; "göç-, göç" gibi köklerin eş sesli olduğu belirtilir ve bunlardan bazılarının tarihî süreçte gerçekleşen ses olayları neticesinde ortaya çıktığına dikkat çekilir (Demir ve Yılmaz, 2006: 181-183). *Gövde* ise köke yapım ekinin getirilmesi sonucunda oluşan türemiş biçimdir. Bazı çalışmalarda *gövde* yerine de *kök* terimi kullanılmasına değinilerek bunların "birincil ve ikincil kök" olduğu belirtilir (Demir ve Yılmaz, 2010: 181-183).

Eker'in Çağdaş Türk Dili adlı eserinde *kök* tanımı Korkmaz'dan alıntılanarak verilir ancak kavramın açıklaması geleneksel dil bilgisi ayırımı gözetilerek yapılır. Geleneksel dil bilgisinde kökler, isim ve fiil kökleri olarak ikiye ayrılır. Ancak Eker, eş zamanlı bakıldığında tarihsel süreçteki ses olayları neticesinde *güreş*, *güreş-*, *göç*, *göç-* gibi "çok az sayıdaki istisna"dan bahseder fakat bunları *eş sesli* yahut *ikili kök* vb. şekilde adlandırmadan "hem ad hem de eylem" kökleri olduklarını söyler (Eker, 2013: 255-256). İmer'in *türemiş kök* olarak adlandırdığı *göz*, *söz* örneklerindeki gibi bugün kullanılmayan eski köklerden türetilen sözcükler ise "yansı (reflex)" terimiyle verilir (Eker, 2013: 256). *Gövde*, "kendisine bir yapım eki eklenen sözcük" olarak tanımlanmıştır, bünyesinde çekim eki barındırmayan, sözlüklerde madde başı olarak kullanılabilen isim ve fiil olmak üzere iki sınıfa ayrılan biçimbirimlerdir (Eker, 2013: 256).

Yeni Türk Dili adlı çalışmada *kök*, "sonundaki tüm yapım ve çekim ekleri çıkarılmış, türemiş veya birleşik olmayan kendi anlamına sahip kelimeler" şeklinde tanımlanır (Erdem vd., 2015: 378). "Türemiş (Gövde) Kelimeler" başlığında "sö-z+lük+çü+lük" kelimesinin köken bilgisinden hareketle "*sö-" kök, "söz" "sözlüğün", "sözlük" "sözlükçülük"ün tabanı olarak belirtilir. Bu örnekten yola çıkılarak *gövde* yapım ve çekim ekleriyle genişletilebilen ve bu durumlarıyla anlamlarındaki ilişkiyi kaybetmeden isim-fiil köklerini barındıran söz varlığı unsurları olarak adlandırılır (Erdem vd., 2015: 380).

Ses ve Şekil Bilgisi adlı eserde *kök*, "kelimede yer alan bütün yapım ve işletme ekleri çıkarıldıktan sonra, daha küçük parçalara ayrılamayan ve kelimenin temel anlamını taşıyan bölümü" olarak tanımlanmıştır, yani "anamlı ve en küçük dil birimidir" (Vural ve Böler, 2015: 139). Bir kelime yalnızca isim ya da fiil kökü olabilir. Bugün hem isim hem de fiil kökü gibi görünenlerse çeşitli ses değişimleri sonucunda ortaya çıkan ya da "eş sesliliğe dayanan" ve birbiriyle bağlantısı bulunmayan kelimeler olarak açıklanır. *Gövde* ise isim ve fiil köklerine yapım eklerinin getirilmesiyle ve anlam bakımından kökle bağlantısını kaybetmeyen kelimeler olarak adlandırılır (Vural ve Böler, 2015: 140-141).

Kerime Üstünova, Türkiye Türkçesinde Ad İşletimi adlı eserinde çoğunlukla *kök* ve *gövde* terimlerini tercih etmekle birlikte “türetme eki almayıp yalnız işletme eki alan” sözcüklerin “kök ya da taban” olarak adlandırıldığını belirtir (2008: 23). Eylem İşletimi adlı eserinde ise yalnızca *kök* ve *gövde* terimlerine yer verir. (Üstünova, 2024).

Yukarıda çeşitli kaynaklarda tanımı verilen *kök* ve *gövde* ile ilgili dikkat çeken sorunların ilki, daha yaygın kabulle, *eş sesli* olarak adlandırılan ve eş zamanlı bakıldığında Türkiye Türkçesinde isim ve fiil olarak kullanılan kelimelerin adlandırılmasıdır. İkinci sorun ise bir boyutuyla *kök* ile ilişkili olsa da *gövde* ve *taban* kavramlarının açık bir biçimde birbirinden ayrılmamasıdır. Bu makalenin kapsamı ve sınırlılıkları gereği tespit edilen bu sorunlardan ikincisinin gramerlerde nasıl ele alındığını incelemek yerinde olacaktır.

2. Türkiye Türkçesi Gramerlerinde *Gövde* ile İlgili Tespit Edilen Sorunlar

Geleneksel çalışmalarda *gövde* terimi yaygın olsa da çok genel bir ifadeyle yapım eki olarak türetilmiş kelimeler için farklı adlandırmaların kullanımına da rastlanır. Örneğin Banguoğlu, gramerinde *gövde* yerine “köken” terimini tercih eder. Türetildikleri köke göre “isimden kökenler” ve “fiilden kökenler”; yapım eki aldıktan sonraki durumlarına göre ise “isim kökeni” ve “fiil kökeni” adlandırmalarını yapar (Banguoğlu, 1974: 149-150). Ayrıca burada *köken* teriminin çalışmalarda birbirinden farklı kavramlar için kullanıldığına da değinmek gereklidir. Banguoğlu’nda doğrudan *gövde* yerine verilen bu terim, önceki bölümde zikredildiği üzere eş zamanlı bir yaklaşımla Vardar vd. tarafından İmer’in *türemiş kök* kavramına karşılık gelecek biçimde açıklanmıştır. Uzun ise *kökeni* “ırgala-” fiili örnek göstererek “ancak artzamanlı çalışmalarda kullanılabilir” şeklinde nitelendirmiş ve “dilinde ancak eski dönemlerine gidildiğinde parçalanabilir olduğu anlaşılan ama bugün için artık anlamlı daha küçük parçalara ayrılamayacak sözcükler” için kullanmıştır (2006:16). Yani terim açıklamaları Vardar vd.’nin görüşüyle bu noktada zıtlık arz etmektedir. Uzun, ayrıca modern çalışmalarda *kök*, *köken* ve *gövde* terimlerinin üçünü kapsayan *taban* teriminin kullanıldığını belirtir ve “sözcükleri sözcükbirim olarak, kök sözcüklerle birlikte ekleri de biçimbirim olarak görmek” gerekliliğini ifade eder, böylece soruna kendi çözüm önerisini sunar (2006:15-30).

Banguoğlu’nun çalışmasında dikkat çeken bir başka husus ise sözlük birimlerin çekim eki almamış şekillerine *taban* denilmesidir: “Kök olsun, köken olsun, birleşik veya alıntı kelime olsun sözlük kelimeleri yalın halleriyle taban (base) diye anılırlar. Hepsi çekim ekleri alabilir: su-ya, sev-miş, deveci-nin, bakkal-dan, açık göz-ler” (Banguoğlu, 1974: 145).

Ergin’in Türk Dil Bilgisi eserinde *gövde* terimi kullanılır. *Gövdenin* ele alındığı kısımlardaki şu ifadeler dikkat çekicidir:

Gövde de bir çeşit kök olduğu için mânâ ve kullanım bakımından kök gibidir (...) Yani kelime kökleri gibi kelime gövdeleri de isim ve fiil gövdeleri olmak üzere ikiye ayrılır. Dediğimiz gibi mânâ ve kullanım bakımından kökle gövde arasında bir fark yoktur (Ergin, 1986: 110-111).

Gerçekten mânâ ve vazife ve kullanım birbirinin aynı olan kök ve gövde arasında başka bakımdan bir fark vardır. Bu fark ise gövdenin genişletilmiş bir kök olmasıdır (...) Köklerden gövdelerin türemesi Türkçede tamamiyle bir kök genişlemesi şeklinde olur (Ergin, 1986: 147).

Ergin, *gövde* terimi için iki şart sunar; “canlı kök”e veya canlı *gövdeye* getirilmesi gereken “işlek ek” ve “yapım şekli” (Ergin, 1986:149-153). “Canlı kök”ten kasıt kökün açık bir şekilde görünmesidir. Kökün iki durumu vardır: Açık⁵ ve unutulmuş:

Meselâ *baş-lık*, *süt-çü*, *bağ- lamak* kelimelerinde *baş*, *süt*, *bağ* isim kökleri açık olarak görünmekte ve tek başlarına da kullanılmaktadırlar; aynı şekilde *geç-miş*, *bil-gi*, *sev-dirmek*

⁵ Burada Ergin doğrudan *kapalı* kök ya da *kapalı gövde* gibi bir adlandırma yapmamıştır ancak “açık” kelimesinin zıttı olarak unutulmuş, kullanılmayan kökler için “kapalı” terimini tasavvur ettiği düşünülebilir. Ayrıca son dönemdeki bazı çalışmalarda *kapalı biçim birim* (Boz, 2013: 2; Karademir, 2016) ve *kapalı gövde* (Balyemez, 2018) terimlerinin bu kapsamda kullanıldığı görülür.

kelimelerinde *geç-*, *bil-*, *sev-* fiil kökleri açıkça belli olmakta ve tek başlarına bir mânâ ifade ederek herhangi bir fiil kökü gibi kullanılmaktadırlar. Fakat bazan bir isim veya fiil kökü kendisinden türemiş bir veya bir kaç kelime içinde bulunduğu hâlde tek başına kullanılmaz veya bir mânâ ifade etmez. Böyle kökleri ancak türemiş kelimeleri birbiriyle mukayese ederek ekleri ayıklamak suretiyle bulabiliriz. Meselâ *bek-çi* ve *bek-lemek* kelimelerinin *bek* isim kökü, *tüke-nmek* ve *tüke-tmek* kelimelerinin *tüke-* fiil kökü böyle unutulmuş köklere dendir (Ergin, 1986:113).

Diğer gramerlere geçmeden önce Ergin'in de dikkat çektiği bu sorunun güncel literatürde farklı boyutlarda ele alındığını belirtmek lazımdır. Kökün açık olmadığı durumlar köken bilgisi çalışmalarında da ilk bölümde bahsedilen kaynaklarda olduğu gibi yaklaşım sorunlarına ve terim seçiminde birlik sağlanmamasına neden olmaktadır.

Ediskun *gövde* kavramıyla ilgili yukarıdaki tartışmalı meselelere değinmemiştir. O, yapım eki almış kelimeye *gövde* denildiği ve fiil kökleri gibi fiil gövdelerinin de cümlede tek başlarına kullanılmayacağı görüşündedir (Ediskun, 1988: 100-102).

Bilgegil'in Türkçe Dilbilgisi çalışmasında da *gövdeye* ilişkin görüşler sınırlıdır. Bilgegil'e göre *gövde* "kelime kökleriyle yapım eklerinin birleşmesinden" meydana gelir ve eserde "sevimli, gözlük, sevgi, başla, gözle" kelimeleriyle örneklenir (Bilgegil, 1964: 168).

Gencan, Dilbilgisi adlı eserinde "yapım eki almamış sözcükler kök", "yapım eki almış ya da birleşmiş sözcükler gövde" tanımlarını yaparak "deniz" ve "tepe" sözcüklerinin kök olduğunu anlatır (1971: 57). Diğer çalışmalarda *gövde* terimi kapsamında birleşik kelime konusuna yer almasa da Gencan'ın tanımları diğer gramerlerle örtüşmektedir. Ancak konunun sonuna "Kök, gövde terimleri yerine taban sözcüğü de kullanılır" notunu düşer (Gencan, 1971: 58). Çalışmada ayrıca "ortak kökler" bölümü yer alır. Burada isim ve sıfat olan sözcüklerin "soy birliği içinde" fiil kökleri de olabileceği ifade edilmiş ve ayrıca son dönemde türetilen kelimelere yer vermiştir (Gencan, 1971: 55). Gencan, eserin vefatından önceki en güncel baskısına DLT'den de tanıklar ekler. Ancak "ortak kök" terimini değiştirmez:

"Yukarıdaki satırlarda anlatılan iki çeşide de; yani hem ad soylu, hem de eylem soylu sözcüklere kök olan sözcükler var: *iç, savaşı, dalaş, uğraş, (= cidal) vuruş, uçuş, ekşi, boya, toz, acı, ağrı, barış, güreş, tat, inan, güven, özen, şiş, don, sancı, kuru, eski, siva, gerek, dik, dil...*

Ad ve sıfat olan bu kök sözcükler - soy birliği içinde - eylem kökleri olarak da kullanılır: *içmek, savaşmak, dalaşmak, uğraşmak, vuruşmak, uçuşmak, ekşimek, boyamak, tozmak (gezip tozmak), acımak, ağrımak, barışmak, güreşmek, tatmak, inanmak, güvenmek, özenmek, şişmek, donmak, sancımak, kurumak, eskimek, sıvamak, gerekmek, dikmek, dilmek (dil biçiminde kesmek)...*

Bunlardan başka birçok ortak kökler daha vardır: *geç = erken karşıtı : (saat beşi geçti), sin = mezar, çukur (sinmek), sık: (sıkmak), yar = uçurum, sert arazi keşiği (yarmak), bağır = göğüs, karaciğerin bulunduğu yan (bağırmak = ciğerden, derinden ses çıkarmak), böğür (böğürmek = böğürden ses çıkarmak), sürç = kayma (sürçme: dilin sürçmesi), tanış (tanışmak), yoksun (yoksunmak), doku (dokunmak), karı = ihtiyar (Lehçe-i Osmani) (karımak = çok yaşlanmak), koca (kocamak), sası = kokuşuk (sasımak)...*

Divanü-Lûgat-it-Türk'ten örnekler: *Tez (tezmet):* Geyik tezdi. *İsi (isimek= ısınmak):* Mün isidi. = Çorba ısındı. *Arı (arıdı=temis oldu):* Arıdı neng: Nesn temiz oldu. *Üti (ütüdi=ütüledi):* Ol tong ütidi: O, elbiseyi ütiledi. *Kes (kesmek=kesmek):* Bir kes etmek = Bir parça ekmek

Z-r değişimiyle oluşan kökler de ortak sayılır: *Kuduz (kudurmak), semiz (semirmek), göz (görmek)*

Yeni ortak sözcüklerden örnekler: *Etki (etkimek), tepki (tepkimek), yasa (yasamak)...* (Gencan, 1979: 58).

Diğer gramercilerin çoğunlukla art zamanlılıkla açıklayarak bir kelimenin hem fiil hem isim kökü olamayacağı kanaatini bildirdikleri (Ergin, 1986; Ediskun, 1988) meseleyle ilgili Gencan'ın çok detaylı bir açıklama yapmadan üstelik tarihî dönem eserlerinden de örnekler vererek *ortak kök* terimini kullanması dikkat çekicidir. Bu köklerin bir kısmı Ergin'in eserindeki ifadeyle *unutulmuş kök* konumundadır (Ergin, 1986: 113).

Bozkurt çalışmasında *gövde* terimi yer almamaktadır. Eserde, Banguoğlu'nun "kelime ailesi" olarak belirlediği aynı kökten türetmeler "kökteşlik" terimiyle ifade edilir ve tıpkı onun gibi "iş" isim kökünden türetilen *işçi*, *işçilik*, *işlemek* örnekleri verilir (Banguoğlu, 1974; Bozkurt, 2017). Bu kavram Eker'in çalışmasında "paronim (paronym)" terimiyle karşılanmaktadır (Eker, 2013: 256).

Hengirmen'in Türkçe Dilbilgisi'nde *gövde* terimi kullanılmaz, *kök* ile *gövde* arasındaki ayrıma ilişkin de bir tespit bulunmamaktadır. Ancak çalışmanın sonunda çok kullanılan terimlerin açıklandığı sözlükte *gövde* "taban, türemiş kelime" karşılığıyla yer almıştır (Hengirmen: 1995). Ayrıca "kök ve ekler" konularının anlatımında bazı karmaşıklıklar mevcuttur. Hengirmen "Türkçede Kökler Değişmez" başlığında kullandığı Yunus Emre'nin "Bana seni gerek seni" redifli şiirindeki köklerin yüzyıllardır aynı şekilde süregeldiğini belirtir: "Türkçe sözcüklerde kökler değişmez. Yalnızca sözcük köklerine gelen ekler değişerek yeni anlam birimleri oluşturur. Böylece bir tek kökten birçok yeni sözcük türetilir. Köklerin değişmeyerek aynı kalması, Türkçenin yüzyıllar boyunca kolay anlaşılır bir dil olmasını sağlamıştır" (Hengirmen, 1995: 113). Bilindiği gibi Yunus'un dili *sehl-i mümtenedir*. Ancak bu kolayca anlaşılacak anlamına gelmemektedir. Burada Hengirmen'in bölüm başlığı ile kullandığı örneğin bütünüyle uyuşmadığını da söylemek mümkündür. Çünkü şiirin redifi olan "seni" sözünün yapısı günümüzde bile tartışılmaktadır⁶.

3. Değerlendirme

Önceki bölümlerde değinilen çalışmalardaki *kök* ve *gövde* kavramlarına ilişkin farklılıklar hipotetik olarak değerlendirilebilir. İlgili araştırmacıların "gözlükçülük"⁷ kelimesini inceledikleri düşünülürse:

İmer'in yaklaşımından hareketle "göz" *türemiş kök*, "gözlük" *gövde* konumundadır. Korkmaz, Vural ve Böler'e göre *kök* "göz"dür; "gözlük" ve "gözlükçü" ise *gövdedir*. Vardar vd. için "*kö-" *kök*, "göz" *köken*, "gözlük" ve "gözlükçü" *gövdedir*. "Gözlük" anlambilimi; gözlükçü ise bileşkebirim kurar. Demir ve Yılmaz'a göre "*kö-" *birincil kök*, "göz" *ikincil kök* olarak adlandırılabilir. "Gözlük", "gözlükçü" ve "gözlükçülük" ise *gövdedir*. Eker eski bir *kök* olan "*kö-" fiilinden türeyen "göz"ü *yansı* olarak değerlendirirken "gözlük", "gözlükçü" ve "gözlükçülük" kelimelerini *gövde* kabul eder ve bu aynı kökten türeyen kelimeleri birer *paronim* sayar. Banguoğlu "gözlük", "gözlükçü" ve "gözlükçülük" kelimelerini *köken* kabul eder ancak "*kö-"ten "gözlükçülük"e kadar tamamına *taban* denilebileceğini söyler. Geleneksel bakış açısının yanında günümüz dil bilimi kavramlarını kullanan araştırmacılar üzerinden de hipotetik görüş genişletilebilir. Uzun için "*kö-", "göz", "gözlük", "gözlükçü" ve "gözlükçülük" birer *sözcükbirimdir*.

Gramerlerdeki bu sorunlar son dönemde farklı araştırmacılar tarafından da tespit edilerek değerlendirilmiştir. Burada konuyu etraflıca ele alan iki çalışmadan özellikle söz edilmesi gerekir. Bunlar; Fevzi Karademir'in "Türkçede Kapalı Biçim Birimlerin Öğretimi Üzerine" ve Sedat Balyemez'in "Türkiye Türkçesinde Kapalı Gövde Örnekleri" adlı makaleleridir. Karademir çalışmasında çeşitli eğitim düzeylerindeki öğrencilerin köken bilgisiyle ilgili yaşadıkları zorlukları aktarır. Literatürü geniş bir çerçevede ele alır; biçim birimlere ilişkin meseleleri, tanımlamaları geleneksel ve modern olmak üzere ayırarak inceler. "Etimolojik bir işlem olmadığı sürece" morfolojik çözümlenmelerin *biçim birim* veya *taban* terimlerinin kullanılması gerektiğini görüşünü belirtir ve bu noktada kesin bir terim tespiti/tercihi yapmaz (Karademir, 2016: 399). Eş zamanlı incelemelerde kök-ek ilişkisinin kurulamadığı veya Dil Devrimi'yle beraber türetilen kelimelerdeki yapıların uyuşmadığı durumları "kapalı biçim birim" ile karşılar ve terimi Boz'un çalışmasını kaynak göstererek

⁶ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: (Kara, 2017), (Yüceol Özegen, 2019).

⁷ Etimolojisiyle ilgili tartışmalar ayrı bir araştırma konusu olduğundan burada ele alınmamış, kelimenin *kö-kökünden türediği varsayımından (Gülensoy, 2007: 389) hareketle çalışmalardaki terim farklılıkları örneklendirilmek istenmiştir.

açıklar (Boz, 2013: 2; Karademir, 2016). Balyemez, "çizelge", "dizelge" gibi Dil Devrimi'yle kullanılmaya başlanan veya "becerikli" gibi "kökü ve son yapısı, alanda lisans eğitimi almış herkes tarafından bilinip kullanılan ancak gövdesi açıklama gerektiren" kelimeleri inceleyerek "kapalı gövde" terimini kullanır ve bu tercihini Karademir'in çalışmasından hareketle yaptığını belirtir (2018: 245-246). "Gözlükçülük" kelimesi bu çalışmalar çerçevesinde ele alındığında: Karademir'e göre "*kö-" *kapalı biçim birim* "göz", "gözlük", "gözlükçü" ve "gözlükçülük" *bağımsız biçim birim* veya *isim tabanı* olarak adlandırılabilir. Balyemez'e göre ise "göz" *kapalı gövde*, "gözlük", "gözlükçü" ve "gözlükçülük" *gövde* olarak kabul edilebilir.

Gövde ile ilişkili olan ve kimi çalışmalarda doğrudan doğruya *gövde* yerine kullanılan *taban* terimini de ele almak gereklidir. Korkmaz'ın Gramer Terimleri Sözlüğü'nde *kök* ve *gövdenin* nasıl tanımlandığı yukarıda verilmiştir. Çalışmada *taban* maddesi "Kelime kök ve gövdelerinin çekim eki almamış yalın hali" şeklinde tanımlandığı hâlde sözlük bütünüyle incelendiğinde fiil ile ilgili maddelerde *tabanın* doğrudan *gövde* teriminin eş anlamlısı gibi kullanıldığı, "fiil tabanı" maddesinin "fiil veya isim kökünden fiil yapma ekleri ile türetilen gövde" olarak açıklandığı görülmektedir. Ayrıca eserin ilk baskısında *isim tabanı* ya da *ad tabanı* yer almazken sonraki baskılara *ad tabanı* maddesinin eklendiği söylenebilir (Korkmaz, 1992; Korkmaz, 2010: 10). Korkmaz'ın *taban* terimi tanım açısından aslında Banguoğlu ile örtüşmektedir. Ancak *ad tabanı* ve *fiil tabanı* madde başlarında *gövdenin* eş anlamlısı olarak kullanılmıştır.

Türk Gramerinin Sorunları toplantısındaki bildirisinde Barutcu Özönder "isim ve fiil kök ve gövdelerinden yani tabanlarından" ifadesini kullanmıştır (2011: 170). Oturumun tartışma bölümünde bu terim yeniden dile getirilir. Konunun farklı yönlerinin tartışmaya konu edilmesi nedeniyle Ercilasun ve Barutcu Özönder'in konuşmalarından bir kısmını doğrudan vermek yerinde olacaktır:

F. Sema- Barutcu Özönder:- Ben de fiilin kök ve gövdeleriyle beraber "taban"ı karşılaması gerektiği düşüncesindeyim. Fiilin çekime hazır hâldeki şekline "taban" dersek, bu fiil tabanı, kök de olabilir, fiil gövdesi de.

(...)

Ahmet Bican Ercilasun:- Ben de arkadaşlar gibi düşünüyorum. Burada üç kavram var. Onun için üç kelimeye ihtiyacımız var. Birisi "kök": 'Parçalanamayan kısım'. "Gövde": Bunlar yeni kelime yapmayla ilgili iki kavram. Bir de çekim ekleri karşısında fiilin durumu var. Üçüncü kavram bu. Arkadaşların "çekime hazır hâle gelme" dediği, çekim ekleri karşısında durum, isim için de, fiil için de söz konusu. İster kök, ister gövde olsun çekime hazır hâldeki durumu ifade ediyor. Burada üçüncü bir kavram ortaya çıkıyor. Tabii bunu "kök" ve "gövde" diye iki kelimeyle ifade edebiliriz ama gerek yok. Bir terim bulmak gerekiyor. Bu terim de "taban". Gramerlerimizde "kök", "gövde", "taban" demenin zararı yok. Faydası var.

(...)

F. Sema- Barutcu Özönder:- Hocam bu "kök", "gövde" ve "taban" terimlerine şu yönden de ayrılık kazandırabiliriz. "Kök" ve "gövde" yapım morfolojisini ilgilendiren birer terimken, "taban" terimi çekim morfolojisini ilgilendiren bir terim olarak karşımıza çıkıyor. (2011:179-181).

4. Sonuç

1940 sonrası yazılan Türkiye Türkçesi gramerleri ile konuyu inceleyen diğer çalışmalardan hareketle şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. *Gövde* terimiyle ilgili sorunların temelde üç boyutu vardır. Bunların ilki araştırmacıların doğrudan doğruya terim tercihindeki farklılıktan kaynaklıdır. İkincisi, Türkiye Türkçesinde kullanılmayan ve dolayısıyla eş zamanlı yaklaşımla bakıldığında tespit edilemeyen *kök*lerden türeyen kelimelerin adlandırılması, üçüncüsü ise isim ve fiillerin çekime hazır hâllerine başka bir adlandırmanın gerekip gerekmediğiyle ilişkilidir. Meselenin ikinci ve üçüncü boyutu terim çeşitliliğini artırmıştır.

2. Literatürde *gövde* terimi daha yaygın olsa da *köken*, *taban*, *biçim birim*, *sözcük birim* ve kökün eş zamanlı yaklaşımla belirlenemediği durumlar için *türemiş kök*, *kapalı gövde*, *kapalı biçim birim* gibi terimlerin kullanıldığı çalışmalar mevcuttur. *Kök*, *köken*, *gövde* ve *taban* terimleri geleneksel çalışmalarda; *biçim birim*, *sözcük birim* terimleri ise modern dil bilimi yöntemleriyle yapılan çalışmalarda daha yaygın kullanılmaktadır.

3. Özellikle eş zamanlı incelemelerde, kullanımdan düştüğü için veya sonradan türetildiği için bugün dilde yaşamayan *kök* ve *gövdelerden* türeyen kelimelerin nasıl adlandırılacağı konusu sorunun en önemli boyutudur. Terimler bu açıdan ele alındığında *kök* ve *gövde* yapım morfolojisi ile *taban* ve *sözcük birim* daha çok çekim morfolojisiyle ilgiliyken *biçim birimin* her iki alanı da kapsayan bir terim olarak kullanıldığı görülür.

4. Araştırmanın amaçları arasında kavramlara ilişkin bir terim önerisi sunmak bulunmamaktadır. Ancak özellikle ilköğretim ve ortaöğretim düzeyinde öğrencilerin seviyesi göz önüne alınarak terimlerin tutarlılık göstermesi ve örneklerin kavram kargaşasına neden olmayacak şekilde seçilmesi önemlidir.

Kaynaklar

Balyemez, T. (2018). "Türkiye Türkçesinde Kapalı Gövde Örnekleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi-TAED-63*, ss. 243-266.

Barutcu Özönder, F. S. (2011). *Türk Dilinde Fiil ve Fiil Çekimi*. Zeynep Korkmaz (Ed.). *Türk Gramerinin Sorunları I-II Bildiriler. Türkçede Fiil ve Fiil Çekimi (26 Haziran 1994)* (s.168-182) içinde. Türkiye, Ankara: TDK.

Banguoğlu, T. (1974). *Türkçenin Grameri*. İstanbul: Baha Matbaası.

Bilgegil, K. (1964). *Türkçe Dilbilgisi-Edebiyat Bilgi ve Teorilerine Giriş*. Ankara: Güzel İstanbul Matbaası.

Boz, E. (2013). *Türkiye Türkçesi Biçimsel ve Anlamsal İşlevli Biçimbilgisi (Tasnif Denemesi)*. 2. Baskı. Ankara: Gazi.

Bokzurt, F. (2017). *Türkiye Türkçesi (Dilbilgisi-Anlatım)*. Konya: Eğitim.

Demir, N. ve Yılmaz, E. (2010). *Türk Dili El Kitabı*. Genişletilmiş 5. Baskı. Ankara: Grafiker.

Ediskun, H. (1988). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Remzi Kitabevi.

Eker, S. (2013). *Çağdaş Türk Dili*. Ankara: Grafiker.

Erdem, M. D., Karataş, M., Hirik, E. (2015). *Yeni Türk Dili*. Ankara: Maarif Mektepleri.

Ergin, M. (1986). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Boğaziçi.

Gencan, T.N. (1971). *Dilbilgisi Gözden Geçirilmiş 2. Baskı*. Ankara: TDK.

Gencan, T. N. (1979). *Dilbilgisi Gözden Geçirilmiş 4. Baskı*. Ankara: TDK.

Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcükleri Köken Bilgisi Sözlüğü A-N*. Ankara: TDK.

Hatiboğlu, V. (1974). *Türkçenin Ekleri*. Ankara: TDK.

Hengirmen, M. (1995). *Türkçe Dilbilgisi*. Ankara: Engin.

İmer, K. (1976). *Türkiye Türkçesinde Kökler*. Ankara: TDK.

Kara, F. (2017). 'Bana Seni Gerek Seni' Yapısı Üzerine. Tavukçu, O.K. (Ed.), Yûnus Emre Kitabı içinde (s.109-137). Aksaray: Aksaray Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü Kültür Yayınları

Karahan, L. (2011). *Fiil Terimi Üzerine*. Zeynep Korkmaz (Ed.). *Türk Gramerinin Sorunları I-II Bildiriler. Türkçede Fiil ve Fiil Çekimi (26 Haziran 1994)* (s.155-182) içinde. Türkiye, Ankara: TDK.

Karademir, F. (2016). "Türkçede Kapalı Biçim Birimlerin Öğretimi Üzerine". *Turkish Studies. Cilt 11/14, s. 371-410*.

Korkmaz, Z. (1992). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK.

Korkmaz, Z. (2010). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Dördüncü Baskı. Ankara: TDK.

Uzun, N. E. (2006). *Biçimbilim Temel Kavramlar*. İstanbul: Papatya.
https://www.academia.edu/22424227/B%C4%B0%C3%87%C4%B0MB%C4%B0L%C4%B0M_Temel_Kavramlar

Üstünova, K. (2008). *Türkiye Türkçesi Ad İşletimi (Biçim Bilgisi)*. İstanbul: Kesit.

Üstünova, K. (2024). *Eylem İşletimi*. 2. Basım. Bursa: Sentez.

Vardar, B, Güz, N., Huber, E. vd., (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*. İstanbul: Multilingual.

Vural, H., Böler, T., (2015). *Ses ve Şekil Bilgisi*. İstanbul: Kesit.

Yüceol Özezen, M. (2019). "Türkçede Seni / Sizi Seslenme Sözlere ve Türkçede Seslenme (Vokatif) Durumuna Tarihsel Bir Bakış". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 8(2), 726-742.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

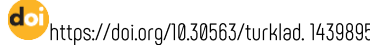
Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Üniversitesi Etik Kurulu'nun tarih sayı ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 19.02.2024
Kabul Tarihi / Accepted date	: 03.06.2024
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2024

Atıf / Citation

Memmedov, R. (2024). Geşem İsabeyli'nin Şiir Dünyası. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKİAD)*. 8. Cilt, 1. Sayı, 57-71.

GEŞEM İSABEYLİ'NİN ŞİİR DÜNYASI
Gasham isabeyli's world of poetry
RÖVŞEN MEMMEDOV¹

Öz

Geşem İsabeyli, bağımsızlık dönemi Azerbaycan edebiyatının, özellikle çocuk edebiyatının parlak isimlerindedir. Bu dönemde edebiyata adım atan yazarlardan olan Geşem İsabeyli, ilk eserlerinde kendi üslubuyla dikkat çekmektedir. Halk edebiyatından yararlanan şairin eserlerinde, Batı edebiyatının da etkisi duyulmaktadır. İlk kitabıyla ün kazanan Geşem İsabeyli, günümüz Azerbaycan edebiyatının önemli temsilcilerindedir.

Geşem İsabeyli, kendine has üslubu, özgün, özlü, esnek, mizahi dili ile Azerbaycan çocuk edebiyatında öne çıkmaktadır. Akıcı lirik şiirleri, küçük çocukların yanı sıra gençlere de hitap eden mükemmel sanat örnekleridir. Eserlerinin neredeyse hepsini çocuklara adayan şair, şiirlerin yanı sıra masallar da yazarak çocukların sevgili yazarına dönüşmüştür. Geşem İsabeyli'nin eserlerinde gerçekçi bir hayat görüşü, manevi ve ahlaki eğitim, hümanist duygular ve insanlık esastır. Her zaman ifade tarzına ve sanatsal sözün tonuna önem veren İsabeyli'nin irili ufaklı tüm eserlerinin değeri tam da bundadır.

Karmaşık ifadelerden uzak durmaya çalışan ve daha çok gerçek hayatın gerçeklerini yazmaya yönelik şair, şiirlerinde genç okurlara doğdukları toprakları sevmelerini, onu göz bebeği gibi korumalarını öğütler. Çalışkan, her türlü zorluğa göğüs geren, onurlu, açık fikirli, daima hak ve adalet arzusuyla yaşayan insanların hayatını yazan şair, zamanın akışını şiirsel dizelere aktarmayı başarmıştır. Makalede şairin ilk şiirlerinden günümüz şiirlerine kadar olan dönem araştırılmakta, şiirler analiz edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan Edebiyatı, Çocuk Edebiyatı, Geşem İsabeyli, Vatan Kavramı, Millî Değerler.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Anabilim Dalı. Zonguldak/TÜRKİYE. El-mek: rrr_188@mail.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8821-0517>

Abstract

Gasham İsabeyli is one of the bright names of Azerbaijani literature, especially children's literature, during the independence period. Geşem İsabeyli, who started writing during the independence period of Azerbaijani literature, draws attention with her own style in her first works. The influence of Western literature is also felt in the poet's works, which benefit from folk literature. Gasham İsabeyli, who became famous with his first book, is one of the important representatives of today's Azerbaijani literature.

Gasham İsabeyli stands out in Azerbaijani children's literature with his unique style, original, concise, flexible and humorous language. His fluent lyrical poems are excellent examples of art that appeal to young children as well as young people. The poet, who devoted almost all of his works to children, became a writer loved by children by writing fairy tales as well as poetry. A realistic view of life, spiritual and moral education, humanist feelings and humanity are essential in Gasham İsabeyli's works. He is always sensitive to the style of expression and the tone of the artistic word. This is exactly why his works are valuable.

The poet tries to stay away from complex expressions in his works and focuses more on real life. In his poems, he advises young readers to love the land they were born in and to protect their homeland like the apple of their eye. It is about the lives of hard-working people who endure all kinds of difficulties, are honorable, open-minded, and always live with the desire for truth and justice. Moreover, he managed to convey the flow of time into poetic verses. In the article, the period from the poet's first poems to today's poems is researched and the poems are analyzed.

Keywords: Azerbaijani Literature, Children's Literature, Gasham İsabeyli, Concept of Homeland, National Values.

1. Giriş

Azerbaycan edebiyatının 20. yüzyılın sonlarında gelişmesi, edebiyat dünyasına adım atan dönemin genç yazarları ile doğrudan ilişkilidir. 1970-80'li yıllarda Azerbaycan edebiyatında ideolojik baskılara rağmen millî ruh ile yazan genç yazar ve şairler, halk edebiyatından faydalanarak kendi eserlerinin ruhunu değiştirmişlerdir. Özellikle, çocuk edebiyatına yönelen genç yazarlar, çocuklar için ölümsüz eserler sunmuşlardır. Çeşitli konuları ele alan yazarlar, çocuklar için önemli olan eski örf adetler ve millî değerleri eserlere yansıtmakla bu eserleri çocukların vazgeçilmez eserleri hâline getiriyorlardı. 1960'lı yıllarda yeni döneme giren Azerbaycan çocuk edebiyatı, 1970-1980'li yıllarda genç yazarlarla daha da gelişti. 1960'lı yıllarda Emin Mahmudov, Memmed Aslan, Fuad Tarverdiyev, Tofik Mahmut, Neriman Süleymanov gibi yazarlardan sonra daha da gelişen çocuk edebiyatı, 1970-1980'li yıllarda Zahit Halil, Rafik Yusifoğlu, Eldar Bahış, Memmed Aslan, Ağeddin Mansurzade, Alemzar Alizade vb. gibi genç yazarlarla daha da zenginleşti. "60-80 dönemi çocuk edebiyatı yazarlarının çalışmalarına bakıldığında, kaleme alınan eserlerin tek amacının çocukları eğlendirmek olmadığı aynı zamanda çocukların düşünce dünyalarına etki etmeyi amaçladığı görülür" (Duman ve Memmedov, 2022: 135).

Bu dönemde edebiyata adım atan yazarlardan olan Geşem İsabeyli, ilk eserlerinde kendi üslubuyla dikkat çekmektedir. Halk edebiyatından yararlanan şairin eserlerinde, Batı edebiyatının da etkisi duyulmaktadır. İlk kitabıyla ün kazanan Geşem İsabeyli, günümüz Azerbaycan edebiyatının önemli temsilcilerindendir. Geşem İsabeyli, kendine has üslubu, özgün, özlü, esnek, mizahi dili ile Azerbaycan çocuk edebiyatında öne çıkmaktadır. Akıcı lirik şiirleri, küçük çocukların yanı sıra gençlere de hitap eden güzel sanat örnekleridir.

2. Geşem İsabeyli'nin Hayatı ve Edebî Kişiliği

14 Ağustos 1948 yılında Azerbaycan'ın Kürdemir ilinin Halise köyünde doğan Geşem İsabeyli, edebiyata ortaokul yıllarında adım atmıştır. Okulu kendi doğduğu köyde bitiren İsabeyli, Bakü Devlet Üniversitesinin coğrafya fakültesinden mezun olmuştur. Kürdemir'in Ahtaçı ve Beyi köyü ortaokullarında öğretmenlik (1972-1975), Azerbaycan Devlet Televizyonu'nda serbest muhabirlik (1975-1976), Cafer Cabbarlı'nın adını taşıyan "Azerbaycanfilm" film stüdyosunda editörlük (1976-1982) yapmıştır. Daha sonra "Yazıcı" yayın evinde editör (1982-1984), "Işık" yayınevinde yazı işleri müdürlüğü yapan İsabeyli (1984-1992), Kültür Bakanlığı "Şur" yayınevinin ilk müdürü (1992-1998) olmuştur.

İlk şiirlerini 4. sınıfta yazan İsabeyli'nin "Torağaylar" (Tarla Kuşları) adlı ilk şiiri, 1967 yılında "Azerbaycan Gençleri" gazetesinde yayımlandı. Bu şiiriyle ün kazanan şair, dergi ve gazetelerde yazmaya devam etti. Kendisini edebiyat dünyasına, özellikle çocuk dünyasına tanıtan İsabeyli'nin ilk kitabı olan "Balaca, Bapbalaca" (Küçük, Küçücük) 1982 yılında yayımlandı. Bu kitabıyla Azerbaycan çocuk edebiyatına büyük katkı sağlayan İsabeyli, çocuk dünyasını, çocuk psikolojisini mükemmel şekilde incelemeyi başardı. Bu kitabın ardınca, "Heç Ne İstemir Ana" (Hiçbir Şey İstemiyor Anne) (1983), "Şam Nağlı" (Çam Masalı) (1984), Ekil-Bekil (1987), Üüü... (1990), Cin (1993), "Nenem Tekdi" (Ninem Yalnızdır) (1995), "Ömrün Xəlsə Çağları" (Ömrümün Halise Çağları) (1996), "Şamahı - Şam nağlı" (Şamahı - Çam Masalı) (1996), "Elli Yaşında" (1998), "Sehrlı Tütek" (Sihirli Kaval) (2000), "Ay Külek, Ne Esirsən" (Ey Rüzgâr, Neden Esyorsun) (2002) eserlerini yayımlayan Geşem İsabeyli, günümüz çocuk edebiyatının en önemli isimlerinden birisidir.

Eserlerinin neredeyse hepsini çocuklara adayan şair, şiirlerin yanı sıra masallar da yazarak çocukların ölümsüz yazarına dönüşmüştür. Geşem İsabeyli'nin eserlerinde gerçekçi bir hayat görüşü, manevi ve ahlaki eğitim, hümanist duygular ve insanlık esastır. Her zaman ifade tarzına ve sanatsal sözün tonuna duyarlı olan İsabeyli'nin irili ufaklı tüm eserlerinin değeri tam da bundadır. Geşem İsabeyli, günümüzde toplumsal olayları ele alarak sosyal konulara değinmektedir. "G. İsabeyli'nin eserlerinin Azerbaycan sınırları ötesindeki dünya milletlerinin çocuklarına sunulması en başarılı sonuçlardan biri sayılabilir. Dünya Çocuk ve Gençlik Edebiyatı Konseyi'nin Londra'da yayınladığı prestijli "Bookbird" dergisinde "Dede, Günaydın!" hikâyesi İngilizce olarak yayımlandı ve seçkin okuyucuların ilgisini çekti. Veya Türkiye'deki "Günel" dergisi onun bir hikayesini yayımladı. Şairin çocuk şiirleri içerikleri nedeniyle edebiyat camiasının ilgisini çekmiş, bunun sonucunda yazar "Altın Söz" yarışmasında (2015) ödül kazanmıştır. A. Lindgren'in adını taşıyan yarışmada "Keçinin Özgürlük Hikayesi" adlı öyküsüyle aday gösterilmiştir." (Eserli, 2018: 5)

Yayınladığı kitapların yanı sıra, sosyal medyada da yazdığı yazılarla okurların ilgisini çekmektedir. Rusça, Ukraynaca, İskoç, Moldova, Tacik, Litvanya ve Letonya edebiyatından (Rusça aracılığıyla) çevirileri bulunmaktadır. Eserleri Rusça, İngilizce, Ukraynaca, Belarusaça, Kırgızca ve Türkçe dillerine çevrilmiş ve yayımlanmıştır. Sovyetlerin ünlü "Murzilka" dergisinde (Moskova) Rusça şiirleri yayımlanmıştır. 1980 yılında "Sovyet Azerbaycan'ı Eğitimi-60" şarkı sözleri yarışmasında ödül almıştır.

2014 yılında Azerbaycan ve Kafkasya'nın çocuk yazarları arasında ilk kez "Cin" masalına göre İsviçre'deki Dünya Çocuk ve Gençlik Kitap Konseyi'nin (IBBY) Uluslararası Andersen Fahri Diplomasına layık görüldü.

"Çik-Çik" çocuk gazetesinin kurucusu ve editörü olmuştur. (1993-2007). "Şirvanneşr" Yayın Evinin (1996) kurucusu ve yayıncısıdır.

3. Geşem İsabeyli'nin Şiir Dünyası

Geşem İsabeyli, edebiyata daha okul yaşlarından adım atmıştır. Kendisinin dediği gibi ilk şiiri Bakü Devlet Üniversitesi'ndeki "İreli" gazetesinde yayımlanmış "O da Bir Planettir" (O da Bir Gezegendir) şiiridir. "1967 yılında BDÜ'ye kabul edildim. Kısa şiirlerim 'Lenin'in

Eğitim Gazetesi'nde yayımlanmaya başladı. Oradaki ilk şiirim adının 'O da Bir Gezegendir' olduğunu hatırlıyorum:

O da bir gezegendir
Gezegenler içinde, –
Adi² insan biçimde.
Kâinat – sarı sümbül³,
Lenin⁴ en dolu dendir⁵,
Onu kime benzeteyim,
O ki, benzetilendir!

Gazetenin editörü merhum Agamusa Zeynalov, öğrenci arkadaşım Vagif Memmedova'ya bu tür şiirler yazmaya çalışmasını söyledi.”⁶

Edebiyata 1970'li yıllarda gelse de ama ilk şiir kitabı “Balaca-Bapbalaca” (Küçük, Küçük), 1982'de yayımlandı. Kendisi bu konuda, “İlk başarılı şiirim ‘Torağaylar’ 1967 yılında ‘Azerbaycan Gençleri’ gazetesinde, ilk kitabım ise 1982 yılında “Balaca-Bapbalaca” (Gençlik Yayınevi) adıyla yayımlandı.”⁷ demektedir.

Şiirlerinde sade üslup, samimiyet, akıcılık, düşüncelerini özgürce ifade edebilme yeteneği dikkat çeker. İlk profesyonel şiiri olan “Torağaylar”dan başlayarak günümüz şiirlerine kadar hiç üslubunu değiştirmemiş, onu herkese sevdiren tarzını korumuştur. “Geşem İsabeyli, Azerbaycan çocuk edebiyatında sanatsal sözün gücüne değer veren, ciddi ve derin bir çocuk psikolojisi gözlemcisi olarak çok ilginç eserler yazan ve tüm bunların özünü hayatın gerçeklerinden alan bir yazardır.” (Semedzade, 2013: 2).

Şairin ele aldığı her konu, genç neslin ruhen sağlıklı, olgun yetişmesine ve bir kişilik olarak şekillenmesine hizmet eder. Kendisinin de belirttiği gibi “Torağaylar” şiiri kendisine başarı kazandırmış ve onu şiir dünyasına tanıtmıştır. “...Torağaylar’ adlı şiir yazdım. İlk başarılı şiir oldu ‘Torağaylar’. Bu şiir ergenler için yazılmıştı ve edebi kişiliğimin kriterine dönüştü bu şiir.”⁸

El götürmez yoldan-izden,
Kar da olsa böyle dizden,
Nağme söyler şirin-şirin,
Umursamaz yazdır-kıştır
Torağaylar,
Yolda taştır,
Gökte kuştur
Torağaylar. (İsabeyli, 1982: 12)

Bir kuşu akıcı ve kendine has bir üslupla anlatan şair, bu şiiriyle herkesin dikkatini çekmeyi başarır.

² Sıradan

³ Başak

⁴ Vladimir İliç Lenin

⁵ Bir tahıl mahsulünün her bir tanesi, tek tek tohumu

⁶ Geşem, İsabeyli (kişisel iletişim, 01 Ağustos 2022)

⁷ Geşem, İsabeyli (kişisel iletişim, 01 Ağustos 2022)

⁸ Geşem, İsabeyli (kişisel iletişim, 01 Ağustos 2022)

Geşem İsabeyli, çocuk dünyasını yakından tanıyan, sanatsal biçim ve içerik arayışları ve özgün sanat üslubuyla öne çıkan, Azerbaycan çocuk edebiyatına yeni bir nefes getiren, renkli yaratıcılığa sahip bir şairdir. “Şairin yazdığı şiirler hem kişisel üslubu hem de dokunduğu konuya göre dikkat çeker. Her mısradaki halk deyimlerini duymak mümkündür. Halk edebiyatından ve millî klasik edebiyatımızdan beslenen şair, özgün örnekler yazmayı başarmıştır” (Esgerli, 2010: 378). İsabeyli bir gizemli dünyanın büyük bir sihirbazıdır, kullandığı renkler de büyüldür, metafiziktir; renklerle, doğayla, hayvanlarla sanki “diyalog” kurar, çocuk dünyasında bir bahçe inşa eder. “Geşem’in yazılarında bak, böylesine bir sihir var. Okuyucu bu büyüün etkisine kapılır ve yazarın ‘yalanlarına’ ve ‘uydurmalarına’ olduğu kadar, abartılarına ve gerçeklerine de aynı ölçüde inanır” (İsmayıl, 1983: 7)

Geşem İsabeyli’yi edebiyat dünyasına tanıtan “Balaca-Bapbalaca” şiiridir. Bu şiir, dilinin sadeliği, samimiyeti ve ifadelerinin netliği ile dikkat çekmektedir. Şair, sanki küçük çocukların dünyasının derinliklerine dalmış ve çocuk edebiyatının küçük olmasına rağmen büyük gerçekleri ifade ettiğini söylemek istemiştir:

Küçük bir tohumdum;
Küçük, küçücük.

Nem toprağa dokundum;
Küçük, küçücük.

Güneş çıktı, yer ısındı;
Küçük, küçücük.

Biraz da yere sindim;
Küçük, küçücük.

Yer’den, Güneş’ten yedim;
Küçük, küçücük.

Bir sabah de yeşerdim;
Küçük, küçücük.

Toprağa kök salmışım;
Küçük, küçücük.

Tam göğe yücelmişim;
Küçük, küçücük. (İsabeyli, 1982: 5)

Bu şiir küçük olmasına rağmen büyük anlamlar ifade eden şiirdir. Küçücük tohumdan başlayarak tüm doğanın gelişimini okurlara takdim eden şair, bununla da çocuk dünyasına başarıyla girmiştir. Rafiq Yusifoğlu, bu şiir hakkında “Kim ne derse desin bu şiir Geşem İsabeyli’nin kendi biyografisidir. Küçük küçük, adım-adım günümüze gelen, adım-adım yüzü geleceğe giden Geşem İsabeyli’nin...” (Yusifoğlu, 2006: 212) demektedir. Şiirin adına bakmayarak onu okuyan okurlar, büyük anlamlı şeylerle tanışır. Ünlü çocuk şairi Zahit Halil bu konuda, “Siz onun küçüklüğüne bakmayın. Küçük bir kıvılcım büyük bir ateşi yakabilir. Küçük bir mum büyük odaları aydınlatabilir ve küçük bir anahtar büyük kapıları açabilir.” (Halil ve Esgerli, 2007: 436) diyerek şiirin büyük anlam ifade ettiğini dile getirir. Bu şiiri Batı-Doğu bağlamında Hans Christian Andersen’in “Parmak Kız”, Zahit Halil’in “Cüce” karakterleriyle kıyaslayan Halilova, “Çocukların cesareti ve hayattaki kötülüklerin üstesinden

gelme fikri yeni olmasa da Geshem İsabeyli, bunu şiirin tatlı dilinde tamamen yeni bir karakter olarak sunabilir.” demektedir. (Halilova, 2011: 19)

Çocuk dünyasının derinliklerine kadar inen İsabeyli, çocukların ne sevdiğini, hangi konulara hassas olduğunu, hangi hayvanlara bağımlı olduğunu şiirleri aracılığıyla aktarmıştır. Bunun yanı sıra, akıcı ve kendisinin tabirince “tatlı” dil kullanarak çocuklara eserlerini sevdirmeyi başarmıştır. “...Tatlı, iç açıcı sözler şiirlerimi canlandırır. Çünkü çocuk edebiyatında ana unsur dildir” (İsabeyli, 1990: 5). Bu tatlı dil, şairin şiirlerinde okurların karşısına çeşitli şekillerde çıkar. Doğadaki hayvanların, kuşların çıkardıkları sesler, bu şiirlerde adeta türkülere, şarkılara dönüşür. Fauna dünyası İsabeyli’nin kaleminde farklı biçimde küçük okurlara aktarılmaktadır.

-A serçe cik-cık,
Buyur, misafir ol!
-Yok, yok, istemez,
Doymuşum, sağ ol! (İsabeyli, 2022: 48)

Kar kokusu gelir havadan,
Ağaçlar küsmüş durmuş.
- KARR... KARR... ötüyor karga,
Serçeler büzüşmüş durmuş. (İsabeyli, 2022: 30)

Serçenin, karganın sesini, tatlı dille anlatan şair, burada çocukla serçenin akıcı bir diyalogunu okurlara aktarmıştır. Diğer şiirinde kedilerin kendi aralarında “konuşmasını yani “miyav” lamasını kendisine has bir üslupla aktarmayı başarmıştır:

İki kedi yavrusu,
Biri birinden balaca.
Biri miyavlarken tek,
Diğeri söylüyor “can”! (Halilova, 2011: 48)

Şair burada, küçük hayvanları gözlemleyerek onları iki küçük çocuklarla kıyaslamıştır. Buradaki önemli noktalardan biri, iki insanın konuşurken her zaman “can” demesidir. Çünkü hayatta tatlı dilden iyi bir şey yoktur. Dil ne kadar tatlı olursa insan çevresinde de sevilir, beğenilir. Hatta Azerbaycan ünlü âşıklarından Üstat Elesger şöyle demektedir:

“Can söylemekle candan can eksik olmaz,
Muhabbet arttırır, gönlü hoş eyler” (Elesger, 2004: 32)

Doğa olaylarını aynı biçimde anlatan İsabeyli, her nesnenin sesini, gürültüsünü hoş bir biçimle kaleme almıştır. Rüzgâr, nehir, gök gürültüsü vb. gibi nesnelerin sesini film gibi tasvir ederek küçük okurların ilgisini çekmektedir. Bazen o sesleri benzetme, teşbih yoluyla hayvanlara da bağlar. “Qar... Süd” (Kar... Süt) şiirinde karın yağmasıyla süt sağımını tasvir eden yazar, ince bir dille ikisinin de sesini okurlara aktarır:

Kar tanesi buluttan
Ayrılıp küt-küt düşür –
Pap... pap...

Sanki mandamızın,
Memesinden süt düşür –
Pap... pap... (İsabeyli, 2022: 43)

İlginç seslerle çocukların ilgisini çeken şair, doğa seslerini kendince yorumlamış, muhtemelen bu sesleri kendi torunlarının çıkardığı sesler olarak şiirlere yansıtmayı başarmıştır.⁹

At sürüyorum – deh-deh,
Anam diyor: beh-beh. (Dehdeh. 2022: 29)

Ay dede,
Civciv olmuşum!
Kanatların hani peki?
Şap... şap... şap...
Ayakların hani peki?
Tap... tap... tap...
Sesin hanı?
Cik... cik... cik... (Ay Baba. 2022: 39)

Seherin gözü açıldan,
İçini çeker rüzgâr – fıyyy... (Küleyi eşidirsən, baba? 2022: 55)

Nene, bülbül almışım,
Gör ne küçüktür, küçük.
İstiyorsan söyleteyim,
Cik... cik... cik... (Bülbül – Oyuncak. 2022: 105)

İsabeyli'nin şiirlerinde çeşitli yaş grubunda olan çocuklara rastlamak mümkündür. Özellikle anaokulu yaşlarında olan çocuklar, şiirlerde anne babalarıyla, dede nineleriyle diyalog yapmaktalar. İşin ilginç tarafı çocukları düşündüren tüm sorular bu şiirlerde açıklığa kavuşmaktadır. İsabeyli, bu edebi taktikle çocukları bilgilendirir, onların kafasını karıştıran her soruları yanıtlar:

Kişiler çocuk oluyor mu dede?
Oluyor da tabi de
Nasıl?
Annesini hatırlarken. (Kişiler. 2022: 47)

⁹Edebi terim olarak da kullanılan bu sesler, teorik olarak Onomatopoeia olarak adlandırılır. Onomatopoeia tanımladığı sesi fonetik olarak taklit eden, ona benzeyen veya çağrıştıran bir kelimenin kullanılması veya yaratılmasıdır. <https://literarydevices.net/onomatopoeia/ET>: 06.02.2023

Ay dede, kardeşin yok mudur?
Oğlum, torunum kimdir peki?

Ay baba, kardeşin yok mudur?
Babam, oğlum kimdir peki?

Peki benim kardeşim, baba?
Deden, baban kimdir peki? (Bes. 2022: 49)

Bu şiirlerde küçük çocukları düşündüren sorular yer almaktadır. Dedelere, babalara sorulan en sık sorulardan birisi “Siz çocuk oldunuz mu hiç?” sorusudur. Tabi ki herkes bu soruyu farklı yanıtlar. İsabeyli, bu şiirde kendine has bir üslupla cevap vermiştir. Ama gerçekten insan sık sık annesini hatırlar, yanında olmayı ister. Şair burada bu anıları göz önünde bulundurarak orijinal yanıtı seçmiştir. Doğayla ilgili sorulan sorular da çocukları ilgilendiren meselelerdendir. Yağış nedir, kar neden yağar, gök neden gürlür, rüzgâr nasıl eser vb. sorular İsabeyli şiirlerinin vazgeçilmezidir:

Kış nedir?
Yağış.
Kar – qalaq-qalaq.¹⁰
İlkbahar nedir?
Çiçek.
Yaz nedir?
Yayla.
Sonbahar?
Göç ha göç. (Fesiller. 2022: 204)

De görüm nedir
Ne... yağış?
Yağış, sudur su,
Buluttan gelir.
Yağdı mı
Yer gök,
Yaz, kış dinlenir... (Yağış. 2022: 205)

Bu şiirleri okuyan küçük okurlar, genel anlamda yağışın, karın ne olduğunu, nasıl oluştuğunu idrak ederler. Diğer şiirlerinde rüzgâr, mevsim kavramı, onların önemi ve gerekliliğini aktaran şair, bu doğa olaylarını biri birine bağlı olduğunu belirtir, sade bir üslupla onların önemini çocuklara anlatmaya çalışır. “Ay Külek” (Ey Rüzgâr) şiirinde bunları detaylı bir şekilde anlatmaya çalışan İsabeyli, rüzgârın neden ve nasıl estiğini “çocuk-rüzgâr” diyaloguyla okurlara aktarmaktadır:

¹⁰ Üst üste toplanmış

Ey rüzgâr, niye esirsen?
Esmesem olamamam men.
Olmanın faydası var ki?
Faydası var ki, varım ben.

Kışın ne faydan var, he?
Kışın yağış, karım men.
Yazın peki?
Ağaçları
Uyandıran ürünüm ben.

Yazın nesin ay deli?
Yazın mı..? baharım men.
Sonbaharda peki?
Sonbaharda.
Aşıp taşan devletim men,
Bahçe dolu hazanım,
Budak¹¹ dolu baram men. (İsabeyli, 2002: 11).

Bu şiir, aslında çocukların yanı sıra büyükleri de düşündüren gerçek bir edebî örnektir. “Bütün bunlar Geşem İsabeyli'nin çocuk edebiyatına büyük bir bakış açısıyla yaklaşması sebebiyle oluşmaktadır” (Akimova, 2023: 7). Çocuk dünyasını derinlemesine inceleyen İsabeyli, ele aldığı konuları bu bakımdan tahlil ederek eserlerine yansıtmaktadır. İsabeyli şiirlerinde öne çıkan ana çizgi, olay ve nesnelere çocuk düşüncesiyle yaklaşmak, onların açısından tavrı ortaya koymaktır. Çoğu çocuk şairi genellikle doğa konularını tercih etmekle okurların beğenisini kazanmaktadır. İsabeyli de bu bakımdan doğa şiirleriyle daha çok gündeme gelmektedir.

İsabeyli'nin ünlü şiir kitabı “Nenem Tekdir”de (Babaannem Yalnızdır), doğduğu, büyüdüğü Halise köyünü akıcı bir üslupla tasvir etmiş, doğa tasvirlerini mükemmel bir biçimde okurlara sunmayı başarmıştır. Bu kitaptaki şiirler genel olarak, şairin köyde yaşayan babaannesinin yaşamına adanmıştır. Şair, kitapta tandırda ekme pişirmekten yemek sofrasına kadar millî gelenek, örf adetleri ele almış, nine karakteri Azerbaycan büyük annesinin muhafazakâr tipini oluşturmuştur. “Kitabın her bölümünde yalnız yaşayan, hayatın zorlukları ve acılarıyla yüzleşen, geniş bir bakış açısına sahip iyimser büyükannenin duygu ve duygularının yanı sıra, zamana iyimser bakış açısını da görmek mümkündür” (Esgerli, 2009: 343).

Kitap, sabahtan akşama kadar günlük ekmeğini kazanmak için çalışarak, ocağını söndürmeden, oğullarına ve çocuklarına bakmakta hayatın anlamını gören, huzur bulan büyükannelerimize benzeyen bir büyükanneyi anlatıyor. Şiirlerde babaannenin şikayetleri, köyde yalnız yaşaması, yaşlanmasından dolayı eskisi gibi iş yapmaması gibi konular samimi bir şekilde okurlara aktarılmıştır:

¹¹ Dal

Nenem yalnızdı Halise'de,
 Üç gözlü odada tek.
 Kapısında tandırı,
 Sofrasında tuz çörek.

Bir dönüm avlusu var,
 On yıldır gac¹² görmüyor,
 Keçelleyip ¹³çeperi,
 Ağaç uğaç görmüyor.

Afganlarla savaştan,
 Çıkmıştır kümes sanki.
 Tavuk ve civcivlerin
 Açlıktır dini sanki. (İsabeyli, 2008: 21)

Şair, okurlara bu yerlere karşı sonsuz bir sevgi duygusu vermeyi amaçlamıştır. Çalışkan, hoşgörülü, zahmet sever, açık yürekli, tecrübeli, kalbi Allah'a bağlı, dili "şikâyetle" dolu olan nenelere karşı sempati ve sevgi aşılır:

Tek sizin hatırıma,
 Tandıra girdim, oğul.
 Güçlülle yedi künde, ¹⁴
 Yapıp pişirdim oğul.

Bir köyün ekmeğini,
 Yapardım bir günde ben.
 Ekmekçilik ederdim,
 Gardaş, toy-düğünde ben. (İsabeyli, 2008: 33)

Görüldüğü gibi, burada nenenin yaşlı olmasına rağmen evlatları için kendini zahmete sokması kendi dilinden söylenmektedir. Samimi, akıcı şiirlerle çocuk edebiyatında ön sıralarda yerini almayı başaran bu kitap hakkında şair Memmed Namaz, "Bu kırılğan şiirde Anavatan'a, onun taşına, insanlarına, kuşlarına, herkese ve her şeye karşı büyük bir evlat, samimi bir şair sevgisi var... Kitabı okuyunca duygulandım. Hoş, sıcak duygular yüreğime aktı. Ve başarına çok sevindim... "Nenem Tekti" kitabını ve bu güzel şiirini son yıllarda yaratılmış en güzel eserlerden biri, belki de ilki olarak görüyorum" (İsabeyli, 2008: 80) demektedir. Kitap halk dilinde mükemmel yazıldığı için eleştirmenler bu kitap hakkında kıymetli fikirler söylemişlerdir. Yazar Aleviye Babayeve şöyle yazıyor: "Geşem İsabeyli'nin 'Nenem Yalnızdır', 'Ekil Bekil', 'Üüü...' kitaplarını okumakla kalmadım, aynı zamanda bazı sayfalara 'teşekkür ederim!' ve bazı sayfalara 'mükemmel' kelimelerini yazdım" (Babayeve, 1997: 6)

¹² Toprağın sulanması, ekilmesi

¹³ Çit

¹⁴ Daha sonra yaymak ve düzleştirmek için top haline getirilen bir parça hamur

4.Bağımsızlık Yılları ve Millî Mücadele Konuları

Geşem İsabeyli, özellikle bağımsızlık yıllarında Azerbaycan çocuk edebiyatının gelişmesine katkıda bulunan yazarlardan biridir. Bu yıllarda en güzel kitaplarını yayımlayan şair, vatanseverlik, büyüklere saygı, doğa konuları gibi önemli temaları ele almış, kısa, akıcı bir üslupla düşüncelerini küçük okurlara aktarmayı başarmıştır. Bağımsızlık yıllarında özellikle vatan konusunda şiirler kaleme alan İsabeyli, genç neslin bu yönde gelişmesine önemli katkı sağlamıştır. Bağımsızlığın ilk yıllarında vatan topraklarının Ermenistan ordusu tarafından işgali, insanların kendi topraklarından kovularak vatanlarında mülteci durumunda yaşaması, Azerbaycan edebiyatında ana tema hâline gelmiştir. “Topraklarının yüzde yirmisini kaybeden Azerbaycan halkının hafızasında, benliğinde bu savaş, derin yaralar açmıştır. Bu sebeple bu önemli tarihi olay, edebiyatta da kendine yer bulmuş, genel edebiyatta olduğu gibi çocuk edebiyatı alanında da Karabağ Savaşı eserlere yansımıştır” (Duman ve Memmedov, 2022: 143). Geşem İsabeyli, bu yıllarda vatan, millet, bayrak gibi konulara ağırlık vermiş, kendine has bir üslupla bu konuları eserlerine yansıtmıştır. Şair, “Ey, Türkün Evlatları” şiirinde bu konuyu akıcı bir dille belirtmektedir:

Yarın düşmen safını,
Umut etmiş Vatan size.
Vurun geçin!
Kırın geçin!
Bağrı yarılısın düşmanın,
Yakın! Yıkın!
Hay çekin, haykırın geçin! (İsabeyli, 2022: 280)

Görüldüğü üzere, bu küçük şiire büyük anlam sığdırmayı başaran İsabeyli, “vatan” kavramının kutsal olduğunu tekrar tekrar vurgular. Yani vatan, cesaretli insanlar, kendini onun uğruna feda eden kahraman askerler uğruna ayakta kalır. Mithat Cemal Kuntay’ın yazdığı, “Toprak, uğruna ölen varsa vatandır” fikri bu şiirde de kendini kanıtlamış olur.

Karabağ savaşını, şiirselliğe dönüştüren şair, 2020 yılında zafer kazanmış askerleri överek onların aslanlar gibi savaşarak vatan toprağını düşmanlardan temizlenmesini kaleme almıştır:

Orada bizim çocuklar,
Aslan gibi dövüşüyor,
Ermeni askerinin,
Ruhuna alev düşüyor. (İsabeyli, 2022: 292)

Şair, 44 günlük vatan savaşında, “tek millet, iki devlet” kavramını her zaman yüksek tutan Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın da desteğini unutmamış “Biz Vatandaş Değil Miyiz?” şiirinde bu temayı belirtmiştir:

Orada cenap Erdoğan,
Dünyayı ayık salıyor.
Burada şanlı ordumuz,
Düşmandan kısas alıyor. (İsabeyli, 2022: 293)

Dostluğun, kardeşliğin, tek millet olmanın var olduğu o günlerde, Türkiye Cumhuriyeti'nin büyük desteği ile toprakları işgalden kurtaran kahraman askerler, toplumda herkesi bir fikir, ideoloji etrafında birleştirmiştir:

Biz de – nine bağırdı,
 Biz de – dede bağırdı;
 Gidiyoruz ejderhanın
 Kellesini yarmaya.
 Mukaddes yurdumuzu
 Lekeden kurtarmaya! (İsabeyli, 2022: 294)

Türk adını, Türk kavramını her şeyden yüce gören şair, şiirlerinde Türk toprağını, onu koruyan Türk evlatlarını düşmanı yok etmeğe çağırmakta, ana vatanı işgal etmiş düşmanın zalim olduğunu vurgulamaktadır:

Yarın düşman seddini,
 Göz dikip Vatan size.
 Bugün oğul tanımaz,
 Azerbaycan – ten size.

Vurun keçin! Kırın keçin!
 Zehri¹⁵ yarılısın yağının!
 Yakın! Yıkın!
 Hay çekin, haykırın keçin!

Kuduzdu, kurnazdı,
 Kalpte kat kattır kini.
 Ey Türkün evlatları,
 Unutun Türk rahmini!

Vurun keçin! Kırın keçin!
 Zehri yarılısın yağının!
 Yakın! Yıkın!
 Hay çekin, haykırın keçin! (Halilbeyli, 120)

Bunun yanı sıra 19. yüzyılda ikiye bölünmüş Azerbaycan'ın bir can olduğunu dile getiren şair, genç nesle bilgi vererek tarihi unutmamak gerektiğini belirtir. Savaş günlerinde, Güney Azerbaycan'da yaşayan milyonlarca Türk, bu savaşa destek vererek bir bedende bir can olmuşlardır. Bu konuyu da çocukların diliyle ustaca ifade eden İsabeyli, vatanın bölünmez olduğunu belirtmiştir:

¹⁵ Kalbi

Böldüm heceye “Veten”i¹⁶ – “Ve”-“ten”.
Ne demektir “ve”, ne demektir “ten”?

Bağlaçtır “ve”– kitapta da var;
Bin fikri, sözü açar, kapatır.

Peki, “ten”?
“Ten – beden”...
“Ten – düz”...
“Ten – yarı”...

Hangisi uyar bu anlamların?
Elbette “yarı”... “Yarı”, yani –“ten”!

Öyleyse nedir “Veten”!?
“Ve”den ileriye – onlar, sen ve ben!
“Ve”den arkaya kalan yarı – “ten”...

Topla bu ayrı “yarı”ları sen,
Bak, bu birlikten yaranmış Veten.

Veten, yani biz; bir kalpte canı...

Kuzeyli, Güneyli Azerbaycan’ım. (İsabeyli, 2022: 7)

Şiirlerinde vatan kavramı ön planda yer alsa da şairin çocuk psikolojisine dair derin bilgisi, yaratıcılığının bununla sınırlı olmadığını göstermektedir. Şair, vatan ile ilgili yazdığı şiirlerde bu sözü öyle bir şekilde anlatır ki, minik okurların “Vatan nedir?” sorusunun cevabını bulmalarına yardımcı olur. Vatanın ikiye bölünmesini kabullenemeyen şair bir başka şiirde de aynı temayı ele almış, vatanın tek parça olduğunu dile getirmiştir:

Niye ikidir adın,
Ay sana kurban canım.
Kuzey Azerbaycan’ım,
Güney Azerbaycan’ım.

Uzuyor çay boyunca,
Kâh da çayı bölüyor ten.
Bu iki parça olan,

¹⁶ Vatan; anlamın bozulmaması için bu kelimeyi çevirmedik.

Senin kalbindir Vatan. (İsabeyli, 2022: 298)

300 yıllık bir hasreti akıcı bir üslup ve tarihsel boyutla kaleme alan şair, küçük okurların vatan tarihini öğrenmeye, vatanın büyük olduğunu unutmamaya, vatani candan aziz tutmaya çağırır. Bu tür eserlerin yazılmasını yüksek değerlendiren Halilov, bu konuyu şu şekilde değerlendirmiştir: “Geleceği mutlu olan çocuklarımız için bu şekilde yazılan eserlere geniş yer verilmesi, genel eğitimin ve estetik kültürün geliştirilmesi çalışmalarına yalnızca fayda sağlayacaktır” (Semedzade, 2013: 7) Çocukları hayat, çevrelerindeki dünya, büyüklerinin işleri ve meslekleri hakkında bilgilendirmek, onlarda belirli kavramlar oluşturmak, ahlaki duygularını güçlendirmek, millî-vatansever eğitim, edebiyatın her zaman önemli meselelerinden biridir. Geşem İsabeyli, ileri görüşlü bir yazar olarak bu konuları eserlerinde sıklıkla kaleme almıştır. Şair Memmed İsmayıl şiirlerde vatan konusunu, “Aslında her şair Vatan toprağından kaderine ve biyografisine dair bir parçayı şiirine katıyorsa aslında Vatan şiirinin boş hücrelerini doldurmuş olur. Bu durum şiirimize bir bütün olarak ivme kazandırıyor” (Halilova, 2011: 126) şeklinde özetleyerek, İsabeyli şiirlerinin önemini vurgulamıştır.

Bu kadar hassas konuları ele alan İsabeyli, günümüzde şiirin yanı sıra hikâyeler yazmakla da edebi dünyanın, okurların sevgisini kazanmayı başarmıştır. Geşem İsabeyli'nin eserlerinde hayata gerçekçi bakış, manevi ve ahlaki eğitim, hümanist duygular ve insanın tasviri ön plandadır. Sanatsal sözün anlatım ve üslubuna her zaman duyarlı olan İsabeyli'nin eserlerinin değeri de bundan ileri gelir.

5.Sonuç

1970- 1980’li yıllarda edebiyat dünyasına adım atan Geşem İsabeyli, özellikle bağımsızlık yıllarında Azerbaycan çocuk edebiyatının gelişmesine ivme kazandıran yazarlardandır. Yaratıcılığından asla ödün vermeyen, akıcı üslubu ve mükemmel diliyle çocukların manevi dünyasını fetheden İsabeyli, yeni neslin yetişmesinde çok önemli bir rol oynamayı başarmıştır. İsabeyli şiirlerinin akıcılığı, ahengi, çocuk ruhuna uygun sadeliğı ve doğallığı, sade konuşma tarzıyla öne çıkmaktadır. Onun şiirlerinde metafizik büyü, çocukları kendisine çeken bir şefkat, çocukların kalplerini neşelendiren, onları adil ve namuslu insanlar olarak yetiştirmeyi öğreten bir babalık duygusu hakimdir.

Geşem İsabeyli'nin yaratıcılığı hakkında pek çok makale ve Aysel Halilova tarafından bir kitap yazılmıştır. 2022 yılında İsabeyli'nin çocuklara ve gençlere yönelik 2 ciltlik seçilmiş eserlerinin (tüm şiirleri ve poemaları bir arada) 1. cildi yayımlanmıştır. İleriki yıllarda yayımlanacak 2. ciltte tüm düzyazı eserler yer alacaktır. Geşem İsabeyli'nin eserleri İngiltere, Moskova, Belarus ve Ukrayna, Kırgızistan ve Türkiye’deki dergilerde yayımlanmıştır. Sovyetler döneminde çok önemli olan ünlü “Murzilka” dergisinde de şiirleri yayımlanmıştır.

Şiir ve düzyazı çalışmalarını çocuklar ve gençlerin yanında yetişkinler için de aynı heyecan ve tutkuyla yazan İsabeyli, kelimelerin diziminden çok semantik anlamına ilgi duymaktadır. Hayatın gerçeklerini ele almayı seven şair, çocuklara doğduğu toprağı sevmeyi, onu her halükârda korumayı öğütler. Hayal gücüyle gerçekliği birleştiren İsabeyli, çocuk dünyasına hitaben yazdığı şiirlerde vatanın tarihini, onun örf adetleri ve millî geleneklerini gerek bilimsel gerek edebî bir biçimde okurlara aktarmaktadır.

Kaynaklar

- Akimova, E. (2023). Uşagdan Büyüye Düşündüren Megamlar veya Edebi Meram Deyişmirse. *Edebiyat Gazetesi*, 5 Ocak, s. 7
- Babayeva, A. (1997). Yetenek Kendisi Kendi Yolunu Bulur. *Edebiyat Gazetesi*, 10 Ocak
- Duman, G. B. ve Mammadov, R. (2022). *Başlangıçtan Günümüze Azerbaycan Çocuk Edebiyatı*. Ankara: Bengü Yayınları
- Elesger, İ. (2004). *Aşık Elesger. Seçilen Eserleri*. Bakü: Şerg Gerb Neşriyatı
- Esgerli, F. (2010). *Çocuk Edebiyatı: Karşılıklı Yaratıcılık Kaynakları*. Bakü: ADPU Yayınları
- Esgerli, F. (2018). Millî Uşag Edebiyatında Kendi Üslubu ile Seçilen Yazar. 525. *Gazete*, say. 5-6
- Esgerli, F. (2009). *Uşag Edebiyatının Merheleli İnkışafı*. Bakü: ADPU Yayınları
- Halil, Z. ve Esgerli, F. (2012). *Azerbaycan Uşag Edebiyatı*. Bakü: ADPU Yayınları
- Halilova, A. (2011). *Geşem İsabeyli*. Bakü: Şirvanneşr Yayınevi
- İsabeyli, G. (1982). *Balaca Bapbalaca*. Bakü: Gençlik Yayınevi
- İsabeyli, G. (2002). *Ay Külek, Niye Esirsen*. Bakü: Şirvanneşr Yayınevi
- İsabeyli, G. (2008). *Nenem Tekdi*. Bakü: Şirvanneşr Yayınevi
- İsmayıl, M. (1983). Elvan Duygular. *Edebiyat ve İncesanat Gazetesi*. 11 Şubat
- Semedzade, K. (2013). *Geşem İsabeyli Azerbaycan'ın Görkemli Çağdaş Çocuk Yazarlarından Biri Kimi*. Bakü: F. Köçerli adına Respublika Uşag Kitabhanası.
- Yusifoglu, R. (2006). *Çocuk Edebiyatı*. Bakü: Şirvanneşr Yayınevi

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Üniversitesi Etik Kurulu'nun tarih sayı ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 01.02.2024
Kabul Tarihi / Accepted date	: 02.04.2024
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2024

Atıf / Citation

Koca, D. (2024). Gülbeden'in Hümayunnâme'sinde Saygı. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 8. Cilt, 1. Sayı, 73-83.

GÜLBEDEN'İN HÜMAYUNNÂME'SİNDE SAYGI

Respect in the gülbeden's hümayunnâme

DUYGU KOCA¹

*Aynada kişinin biçimi görünürse de
O biçim daima kişiden ayrıdır
Kendini başka biçimde görmek acayıptır
Bu durum Tanrı'nın eseridir.*

Öz

Hümayunnâme, Babur'un kızı Gülbeden'in (1523-1603) Farsça olarak kaleme aldığı eserdir. Tek nüshası British Museum kütüphanesinde bulunmaktadır.

Bilindiği üzere Çağatayca, Babur'un *Baburnâme* adlı eseriyle nesir alanında en yüksek seviyesine ulaşmıştır. Sadece Çağataycanın değil, bütün Türk edebiyatının en güzel mensur örnekleri arasında sayabileceğimiz bu eser, otobiyografik özelliği yanı sıra, on beşinci yüzyıl sonu ile on altıncı yüzyıl başlarındaki Orta-Asya, Afganistan ve Hindistan hakkında son derece önemli bilgilerin kaynağı niteliğindedir. Gülbeden de babasının izinden giderek bir Baburlu prensesi olarak duyduklarını ve hatırında kalanları kaleme alarak *Hümayunnâme*'yi yazmıştır. Eser dönemin genel, siyasi, tarihî olaylarını anlatmada zaman zaman yetersiz kalsa da Babur'un son zamanları ile toplum ve harem hayatıyla ilgili kayda değer bilgiler vermesi bakımından önemlidir.

Gülbeden, eseri yazarken duygularını sadece akıcı ve gösterişsiz bir üslupla değil, isminin anlamı gibi son derece zarif bir dille de ifade etmiştir. Yaşadığı dönemdeki olayları çok canlı tablolar halinde anlatan Gülbeden, yaşadıklarının iç dünyasında uyandırdığı hisleri de açıkça yazmaktadır. Toplum hayatıyla ilgili değerli bilgiler edindiğimiz eserde, kişiler arası ilişkilerde çok önemli bir tutum olan saygı da dilsel ve eylemsel olmak üzere kendisine yer bulmaktadır ki bu çalışmada insanların, maalesef, çok da haberdar olmadığı Gülbeden'in hatıratı ekseninde saygı ve nezaket hususları örneklerle işlenmeye çalışılacak, *Hümayunnâme*, biraz olsun, tanıtılmış olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Gülbeden, Hümayunnâme, Saygı, Tarih.

¹ Dr. Uşak Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Uşak/Türkiye.

El-mek: duygu.koca@usak.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-9014-3096>

Abstract

Hümayunnâme is a work written in Persian by Babur's daughter Gülbeden (1523-1603). The only copy is in the library of the British Museum.

As is known, Chagatai reached its highest level in prose with Babur's Baburnâme. This work, which can be considered among the most beautiful prose examples not only of Chagatai but also of all Turkish literature, is a source of extremely important information about Central-Asia, Afghanistan and India in the late fifteenth and early sixteenth centuries. Gülbeden followed in her father's footsteps and wrote Hümayunnâme as a Baburid princess, writing down what she heard and remembered. Although the work is sometimes insufficient in describing the general, political and historical events of the period, it is important in terms of providing significant information about Babur's last times, society and harem life.

Gülbeden expressed her feelings not only in a fluent and unpretentious style, but also in an extremely elegant language, like the meaning of her name. Gülbeden, who describes the events of the period she lived in very vivid pictures, clearly writes the feelings aroused by her experiences in her inner world. Respect, which is a very important attitude in interpersonal relations, also finds a place in the work, both linguistically and in action. In this study, the issues of respect and courtesy will be tried to be handled with examples on the axis of Gülbeden's memoirs, which people, unfortunately, are not very aware of, and Hümayunnâme will be introduced, at least a little.

Keywords: Gülbeden, Hümayunnâme, Respect, History

1. Giriş

Hümayunnâme, Babur İmparatorluğu'nun (1526-1858) kurucusu ve ilk padişahı, Timur'un (1336-1405) torunlarından Babur Şah'ın (1483-1530) kızı Gülbeden'in (1523-1603) Farsça olarak kaleme aldığı eserdir. Tek nüsha hâlinde ve Farsça el yazısı olarak British Museum kütüphanesinde bulunmaktadır. Şimdiye kadar eserin bu nüshası ele geçmiştir, asıl nüshanın Türkçe mi yoksa Farsça mı olduğu, eldeki yazının asıl mı suret mi olduğu bilinmemektedir (Bayur, 1987: 1, 13). Eser, Türk Tarih Kurumu tarafından "Gülbeden Hümayunnâme" adıyla yayınlanmıştır. Eserin Farsçadan çevirisi Abdürrab Yelgar, İngilizce bölümlerin çevirisi Abdürrab Yelgar ve Eymen Manyas, giriş ve tarihî özeti Hikmet Bayur tarafından hazırlanmıştır. Çalışmamızın ana kaynağını bu eser oluşturmaktadır.

Gülbeden Begüm, Türkçe ve Farsça nazma hâkim, hat ve inşâ sanatında da yetenek sahibidir. Farsça iki şiiri Mehdî Şîrazî'nin *Tezkiretü'l-havâtîn*'inde yer almaktadır. Yazar olmasının yanı sıra iyi bir şair de olan Gülbeden'in Farsça ve Türkçe şiirleri ne yazık ki günümüze ulaşmamıştır.

Dönemin resmî dili Farsça, hanedan dili Türkçedir (Şahin, 2016: 8). Eserde birçok Türkçe söz ve terkinin bulunması, babam, akem, acem, cicem... gibi Türkçe kelimelerin kullanılması sarayda Türkçe konuşulduğuna dair bir kanıttır (Bayur, 1987: 14). Dolayısıyla her iki dili de iyi şekilde bilen Gülbeden, eserini Farsça yazmayı tercih etmiş olabilir. Ayrıca metinde bütün sayı isimleri Farsça iken dokuz sayısı uğurlu sayıldığından ve padişahlar ile soylarından olanlara bu sayıda hediye vermek âdet olduğundan daima Türkçe geçmektedir (Yelgar, 1987: 126). Bu ayrıntı da metnin aslının Farsça olabileceği ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Bilindiği üzere Babur Şah Çağatay edebiyatının Nevâyî'ninkini dahi aşan, içtenliğiyle bilinen, ileri nesir örneği olan *Baburnâme*'yi yazmıştır (Akün, 1991: 397). Gülbeden de babasının izinden giderek bir Baburlu prensesi olarak Kardeşi Hümayun'un (1508-1556) oğlu ve Baburlular'a en parlak devirlerini yaşatan Ekber'in (1542-1605) isteğiyle duyduklarını ve hatırladıklarını kaleme alarak *Hümayunnâme*'yi yazmıştır; ancak hatıratı genel, siyasi ve

askerî olayları anlatmada eksik, zaman zaman da yanlıştır. Hümayun devrinin genel bir tarihi olmaktan öteye gidemez; ama Babur'un son yıllarını anlatması, Hümayun devrinde ileri gelenlerin durumları ile kapalı ve gizli tutulan harem tarihini yazması bakımından eşsizdir (Bayur, 1987: 3).

Gülbeden, olayları anlatırken çok tabii olarak o zamanki düşünüş, anlayış ve duygularının etkisinde kalmıştır. Bilerek, isteyerek yalan ve yanlış yazmış; gerçeği saptırmış değildir. Ayrıca hatıratını yazarken sade ve gösterişsiz bir dil kullanmıştır (Bayur, 1987: 7).

2. Saygı Kavramı Üzerine

Bu çalışmanın hareket noktasını oluşturan saygı, TDK'ye göre: "Değeri, üstünlüğü, yaşlılığı, yararlılığı, kutsallığı dolayısıyla bir kimseye, bir şeye karşı dikkatli, özenli, ölçülü davranmaya sebep olan sevgi duygusu, hürmet, ihtiram." demektir.

Saygı, bir kimseye değer vermek onu saymaktır. Tuncer Gülensoy, Köken Bilgisi Sözlüğünde kelimenin kökünü Eski Türkçe sa- "say-" fiiline indirerek incelemektedir (Gülensoy, 2001: 744).

Elbette, saygı göreceli bir kavramdır. Kültürden kültüre değişiklik gösterebilir. Mesela Japon toplumunda bir kişi konuşurken dinleyici "hım", "evet" gibi ifadelerle araya girer. Bu, "seni takip ediyorum" anlamında bir saygı ifadesidir; ama aynı durum başka bir toplumda "hadî çabuk anlat" şeklinde de anlaşılabilir (Tekmen, 2004: 2828).

Kant'a göre saygı, 'ben' sevgimizi yıkan bir tasarının adıdır. Bir kişiye duyulan bütün saygı, aslında, bize örneğini verdiği yasaya (dürüstlük yasasına vb.) saygıdır (Kant, 2002: 17). Yani bir kişi, en sıradan insanda bile bir dürüstlük olduğunu fark ederse, istese de istemese de o dürüst kişiye saygı duymaktan kendini alamaz. Çünkü iyi olan her şey insanda her zaman eksiklik gösterir ve o dürüst kişinin eylemini kişi kendi eylemiyle karşılaştırdığında, kendini beğenmişliği yerle bir eden bir yasanın, yasaya uygun eyleminin başarılabilirliğini eylemde görmüş olur (Ürek, 2000: 22).

Saygı, sağlıklı bir iletişimin gerçekleşmesi ve toplumun kültürel unsurlarının geleceğe aktarımı açısından büyük önem taşır. Çünkü evrensel bir değer olarak görülen saygı, bireyin toplumda yaşayan diğer bireyleri anlamasına yardımcı olur (Özdemir, 2017: 9-10). Toplumdan topluma değişiklik gösterse de bazı noktalar ortaktır. Bir arada yaşayan insanların iletişim kurabilmeleri ve kendilerini doğru bir şekilde ifade edebilmeleri için bazı sınırlamalara ihtiyaçları vardır. Saygı da sınırları belirleme yöntemlerinden en önemlilerinden biridir.

3. Saygı Nasıl İfade Edilir?

Saygı, dilsel ve eylemsel olarak ifade edilebilir. Saygı dilsel olarak ifade edildiğinde karşılıkta hitaben ikinci çokluk şahıs zamiri 'siz' kullanılır, yüklem ikinci çokluk şahıs eki ile çekimlenir yahut o kişiden söz ederken üçüncü çokluk şahıs ile çekim yapılır. Konuşan, hitap ettiği kişiyi yücelten ifadeler kullanabilir, daha ileri seviyede ise kendisini alçaltabilir. *Hümayunnâme*'den örneklemek gerekirse: Gülbeden her ne kadar öz babası olsa da Babur Şah'tan bahsederken Hazret, Firdevs-mekânî, Hazret-i Padişah Babam, Padişah Babam, Firdevs-mekânî Hazretleri gibi ifadeler kullanır. Babur'un 12 yaşında padişah olduğunu "*on iki yaşında iken padişah oldular*" şeklinde yazar [2b]. Eser boyunca Gülbeden'in babasını ne kadar sevgi ve saygı ile andığına şahit oluruz. Kendisini ise "bu hakir" olarak tanımlar: "*Firdevs-mekânî fani evinden baki evine göç ettikleri zaman bu hakir sekiz yaşında bulunuyordu.*" [2b].

Saygının eylemsel yönünde ise çekinme de mevcuttur. Bu yön saygı gösterenin bazı bedensel hareketleriyle de desteklenir (Özdemir, 2017: 10). Gülbeden'in aktardığı 'dizlerini yere vurma' olayı bu yönü örnekler niteliktedir: "... Padişahın teşrifinden haber alan mirzaların hepsi istikbal için çıktılar. Yalnız Bediuzzaman Mirza gelmedi. Çünkü Sultan Hüseyin Mirza'nın emirleri olan Barantuk Bey ve Zünnun Bey dediler ki Padişah (Babur), Bediuzzaman Mirza'dan on beş yaş küçük buldukları için, onun huzuruna çıktıklarında

dizlerini yere vurmaları gerekir. Bu esnada Kasım Bey dedi ki Padişah yaşça küçük ise de Töreye göre büyüktür; çünkü kılıç vurarak birkaç defa Semerkand'ı zapt etmiştir. En nihayet buna karar verdiler ki bir defa Padişah dizini yere vursun ve sonra Bediuzzaman Mirza padişaha hürmeten ilerleyip onu karşılasın...” [4b-5a].

4. Hümayunnâme'de Saygı

Gülbeden, *Hümayunnâme*'yi yazarken duygularını sadece acı ve gösterişsiz bir üslupla değil, isminin anlamı gibi son derece zarif bir dille de ifade etmiştir. Muhakkak ki eserdeki bu zarafet, bu yumuşaklık, bu duygusallık, bu naziklik yazarının bir kadın olmasından kaynaklıdır.

Nezaket söz konusu olmuşken, üzerinde düşünülmesi gereken bir konu da kadınla erkeğin ifadelerindeki farklılıktır. Holmes, “ ‘kadın dili’ bir dilin farklı bir biçimi mi yoksa düzenleyicisi midir, kadın erkekten daha nazik midir, kadın ve erkeğin etkileşiminde farklılıklar var mıdır, kadın ve erkek dili nasıl kullanır, toplumda kullanılan dil kadının konumuyla ilgili hangi mesajları taşır?” gibi sorulara cevaplar bulmaya çalışmıştır. Ona göre, kadın, bir leydi gibi konuşmayı reddederse eleştirilir, alay konusu edilir, kadınsı olmamakla suçlanır ve bir kadın için normal bir kadından daha az kadın olmak acı verici olduğundan kaba sayılabilecek bir üsluptan kaçınır (Yaylagül, 2005: 152).

Gülbeden'in bu yumuşak ve içli üslubu sanatçı yönü de olan bir kadın oluşuna bağlanabilir. Acaba kendisi daha kadınsı olmak için de mi bu tarzda yazdı? Böyle bir derdi var mıydı? Bilinemez.

Zaten kadınlar doğuştan yumuşaktır. Her türlü mücadele sertlik gerektirir (Osho, 2005: 40). Kadının mizacı farklı olduğu için durumlara yaklaşımı da ayrıdır. İhtimal ki bu eseri bir erkek kaleme alsaydı hele de bir şeylerle mücadele etmiş biri olsaydı tarzı bambaşka olacaktı. Kadının sahip olduğu yumuşaklık, duygusallık diline de yansır. Bu noktada *Hümayunnâme*'den oldukça çarpıcı bir sahneyi örnek olarak vermek gerekirse bir kız çocuğunun babasına olan sevgisini, saygısını, mutluluğunu bir kadının zariflikle, içtenlikle anlattığıdır: “...*Ben mahaffaya girdim ve Padişah Babamın huzuruna gittim, arz-ı tazimatta bulundum, onun ayaklarına kapandım. Tekrar tekrar hatırımı sordular. Bir müddet beni kucaklarında oturtular. Bu iltifatları esnasında o kadar büyük bir sevinç duydum ki onun üstünde bir sevinç tasavvur edilemez...*” [14b-15a]. Burada “Padişah Babam” dilsel saygı unsuru iken, huzura gitmek, arz-ı tazimatta bulunmak, ayaklarına kapanmak ise eylemsel saygıdır ve bedensel hareketlerle desteklenmiştir.

Gülbeden'i ve ana-baba bir erkek kardeşi Hindal'i Babur Şah'ın ilk eşi, Hümayun'un annesi Mahım büyütüştür. Kendi anneleri Dildar'dır. Gülbeden, babasından sonra en çok Hindal'i ve Hümayun'u sevmektedir. Bu durum eser boyunca dikkat çekmektedir. Mahım, kendi anneleri sağ olmasına rağmen Gülbeden ve Hindal'i büyütmüş, onlara analık etmiştir, dolayısıyla Gülbeden ile Hümayun arasında bu yönden de bir sevgi bağı vardır ve bu yakınlık açık şekilde sezilmektedir (Bayur, 1987: 6). Gülbeden, hatıratında ondan *Akem* (Büyüğüm) diye bahsetmekte ve zaman zaman da ‘Hazret’ diye anarak saygısını göstermekte, kendisine ise, yine, ‘bu hakir’ diyerek mütevazı davranmaktadır:

“... *Agra'ya geldikten üç ay sonra Hazret Padişah Dhaulpur'a gittiler. Hazret Mahım Beyim ve bu hakir de Dhaulpur'u görmeğe gittik...*” [15a]. Mahım için yüceltici sıfatın yanı sıra onunla ilgili bir şey anlatırken fiili 3. çokluk şahıs ile çekimlemesi de yine dilsel saygıya örnektir: “... *Ben ve Afgani Ağaçe kapının yanında ve odanın nihayetinde oturuyorduk. Akem namaz kılmak için gittiler...*” [15a].

Mahım öldüğü zaman Gülbeden gerçekten çok üzülmüştür. Satırlarında gece-gündüz ağladığını, bağırıldığını, dövündüğünü, Hümayun'un nice kez kendisini teselli ettiğini anlatmaktadır (Yelgar, 1987: 144). Oysa Mahım, Hümayun'un gerçek annesidir; ancak Gülbeden ne denli sayıp sevmiştir ki Mahım'ı, Hümayun tarafından avutulmaya çalışılmıştır.

Gülbeden, kendi annesi Dildar'dan Acem, Validem, Validem Hazretleri diye bahsetmekte ve ona da saygı duyduğu belli olmaktadır: "... *Ramazanın mezkûr on ikinci günü Hazreti Valide Dildar Beyim, Gülçehre Beyim ve bu Hakir Hazreti (Hümayun) ziyaret ettik.*" [65a]. Kardeşi de olsa Hümayun padişah'tır ve Gülbeden, sevgi ve saygısından ondan her daim Hazret diye söz etmekte ve onu güzel sıfatlarla anmakta, yüceltmektedir: "*Beş seneden beri huzuru devletlerinden mahrum ve mehcur bulunuyorduk. Uzaklık mihnetinden ve ayrılık meşakkatinden kurtulup o velinimete ulaşmak devletiyle müşerref olduk. Onları (padişahu) görür görmez gamın işkenesinden zebun olmuş yüreğimizde huzur ve sükûn ve (ağlamaktan) çapaklar içinde bulunan gözlerimizde yeni bir nur hâsıl oldu ve sevincimizden her dakika şükür secdelerine kapandık.*" [64a-65b].

Gülbeden, Hümayun'u o kadar sevip saymaktadır ki kocası Hızır Hoca Han'ı Hümayun'dan başkasına bağlılık göstermemesi konusunda uyarmıştır: "*Ben Han'a (evlenmemizin) ilk günlerinde söylediydim ki: 'Senin kardeşlerin Mirza Kamran maiyetindedirler, sakın sen de böyle bir şey yapayım deme ve kardeşlerimin yanına gideyim ve onlara iltihak edeyim diye düşünme. Sakın! Sakın! Bin kere sakın! Ve Hazretten (Hümayun'dan) ayrılmak fikrinde bulunmayasın.' Elhamdüllillâh ki Han da benim ihtarımın dışına çıkmadı.*" [68a-68b]. Zaten metin boyunca Gülbeden eşinden çok az bahseder. Burada ona hitap ederken teklik ikinci şahıs zamiri ve emir kipi kullanmıştır. Timur soyundan olmaması nedeniyle ona önem vermez; ancak kocasının Gülbeden'e bağlılığı, saygısı dikkat çekicidir (Bayur, 1987:7). Onun lafını dinlemiş, uyarısını dikkate almıştır.

Hümayun'un afyona düşkünlük gibi kötü bir huyu vardır. Hatta bu uğurda ordusunu dahi tehlikeye atmaktan çekinmemiştir. Babası Babur'un da hayattayken çok kızdığı âdetlerini bırakmamış, biraz işleri yoluna koyunca haremine kapanmış, afyon gibi zevkler içinde boğulup kalmıştır (Bayur, 1987: 58). Çok afyon kullananlarda görüldüğü gibi Hümayun'un sinirleri bozuktur, çabuk kızmakta, akıl denkliliğini çabuk kaybetmekte ve ancak afyonla yatışmaktadır (Bayur, 1987: 31). Gülbeden, Hümayun'a duyduğu saygı ve sevgisinden ötürü duygusal davranarak bu durumu çok olağan yansıtmıştır: "*Hazret gelip durdular. Beyimler (padişahu) gördüler ve ayağa kalkarak görünüş ettiler. Beyimler görünüş eder etmez, Hazret eliyle gelin diye işaret ettiler... Mah Çüçek Beyim'in (Hümayun'un eşi) atı, kendisi farkında olmadan (padişahın atından) biraz yükseğe çıktı. Padişah bu yüzden çok gücendi. Padişahın mübarek yüzünde kızgınlık eseri belirdi: 'Siz gide durun, ben afyon yutarak kızgınlığımı yatıştırıp geleceğim' diye emrettiler. Biz hazretin emri mucibince azıcık yol almıştık ki hazret yetiştiler. Filhakika hiddetleri tamamen zail olmuş, sevinçli ve ferahlı bir tavırla, geldiler.*" [73b].

Hanımların Hümayun'u görüp ayağa kalkıp saygı göstermeleri, eylemsel saygıya örnektir. Gülbeden'in Hümayun'dan hazret diye söz etmesi, yüzüne mübareklik atfetmesi içten bir dilsel saygıdır. İstemedi bile olsa eşinin atının kendisinininkinden biraz yükseğe çıkmasını Hümayun saygısızlık olarak nitelendirmiş, duruma sinirlenmiştir. Bu sinirle siz gidin diye emir vermiş, beyimler yine eylemsel saygı sergileyerek, tepki vermeyerek yola revan olmuşlardır. Oysa Hümayun haklı değildir. Kontrol dışı gerçekleşen bir durumu saygısızlık olarak addetmekte, üstüne haksız kızgınlığını geçirmek için kendisini ve yöneticiliğini mahveden afyona başvurmaktadır. Hanımlar da Hümayun 'padişah' olduğu için, Gülbeden kalben de yakınlık duyduğu için, saygılarından, susmuşlardır.

Gülbeden Hümayun'un yaptığı büyük bir hatayı herhangi bir olay gibi yazmaktadır; ancak niyeti olayları çarpıtmak değildir. Bu hususta da saygı ve sevgisinden ödün vermemekle beraber mantıklı davranmamaktadır: "... *Padişah bu haberi işitince hemen Agra semtine yola çıktılar ve Ganj'in karşı yakasını tutup yürüyüşe devam ettiler. Mungir hizasına gelince ümera: 'Siz büyük bir padişahsınız, gene geldiğiniz yol ile avdet ediniz, tâ ki Şir Han demesin: Benden korkarak geldikleri yolunu terk edip diğer yol ile gidiyorlar.' Bunun üzerine o Hazret bir daha (takip ettikleri yolu bırakıp) Mungir'e doğru müteveccih oldular...*" [32b]. Oysa Hümayun Agra'dan çok uzakta Gor'da afyon çekerek keyfettikten ve ordusunu mânen ve maddeten güçsüz bıraktıktan sonra Agra'da olup bitenleri duyunca geri dönmeye koyulmuştur. Makul

olan yolda ısrar etmeyip bazı emîrlerin kıskırtması üzerine suyun güneyine geçmesi felâketine sebep olacaktır (Yelgar, 1987: 158).

Gülbeden Hümayun'u nerdeyse kutsal görececek kadar sevmekte, saymaktadır: “*Yalnız Mihramiz çadırı gelmiş bulunuyordu. Hazret, hepimiz ve Hamide Banu Beyim mezkûr çadırda gecenin iki pehr ve üç geri (güneş battıktan 7 saat 12 dakika sonra) geçinceye kadar Hazretin huzurunda oturduk. Nihayet ol hakikî kıblenin huzurunda uyuduk.*” [83a].

Gülbeden, hatıratında şahit olduğu olayları da yazmıştır. Bahsedeceğimiz olayda aşk ve saygı bir aradadır: “... *Akem Köl'den ilgar ile Agra'ya geldiler. Padişah hazretleri (Babur) onu karşılamak için Köl'i Celâliye kadar gitmek düşüncesinde idiler. Akşam namazı vaktinde birisi gelip Akem hazretlerini (Agra'nın) iki Kuruh uzağında bırakıp geldiğini söyledi. Hazreti padişah babam atların gelmesini beklemeye de tahammül edemeyerek yaya olarak yürüdüler ve 'Neneçei Mahımın' evi önünde karşılaştılar. Akem de yaya gitmek istedilerse de padişah babam mâni oldular ve kendileri Akem'in tahtırevanı yanında yaya olarak evlerine kadar geldiler.*” [14a]. Bu cümlelerde hem Gülbeden'in babası ve üvey annesine olan saygısını hem de Babur'un Mahım'a olan aşkı, saygısını ve elbette Mahım'ın da Babur'a olan saygı ve sevgisini görmek mümkündür. Mahım, Babur'un en sevdiği eşidir; ancak gerçek adı bilinmemektedir. Babur ona Mahım diye hitap etmektedir. (Enginün, 2011: 28).

Mahım'ın Babur'a saygıyla serzenişini Gülbeden şu cümlelerle anlatmaktadır: “*Bu sırada 'Hazreti Akam' dediler ki: Siz benim oğlundan gafilsiniz. Siz padişahsınız, size ne keder olabilir? Bilhassa diğer oğullarınız dahi vardır. Ben keder ediyorsam (haklıyım) çünkü bu benim biricik oğlumdur. Hazret cevaben dediler ki: 'Mahım! Benim diğer evlâtlarım varsa da hiçbirini senin Hümayun'un kadar sevmiyorum. Ben eğer saltanat ve padişahlık ve bu güneşli dünyayı istiyorsam bunu sırf dünyanın tek bir tanesi ve devranın biricığı olan, saadetli, berhudar ciğerparem Hümayun için istiyorum, diğerleri için değil.*” [16b-17a]. Bu cümlelerde karşılıklı sevgi ve saygı vardır. Mahım diğer çocuklarını genç yaşta kaybettiği için elinde Hümayun kalmış, annelik hassasiyeti ve Babur'a duyduğu saygı ile çevrili duygular içinde zorlanmaktadır. Babur da muhtemelen bu cümleleri Mahım'ı çok sevip saydığı için söylemiştir.

Babur, hatıratında yazdığı üzere Hümayun'a tembellik ve ihmalkârlığı yüzünden kızmakta, öğüt vermektedir: “*Sizlerin en çok kılıç kullanacak zamanınızdır. Kapıya gelen işte kusur etmeyiniz. Tembellik ve ihmalkârlık, padişahlık ile tel'if edilemez. Sonra, sana biraz kırgınlığım var; bu iki-üç seneden beri hiçbir adamın gelmedi ve benim gönderdiğim adam da tam bir sene sonra geldi. Böyle olur mu? Sonra mektuplarında yalnızlık yalnızlık diyorsun. Yalnızlık padişahlıkta ayıptır. Hiçbir kayıt, padişah kaydı gibi değildir. Padişahlık ile yalnızlık bir araya gelemez.*” (Vekayi, 1987: 396). Mektubunun devamında Tanrı'nın inayetinden söz ederek nasihatlerine devam etmekte, Askerî ve Kamran'dan bahsetmekte, çocuklarının hepsini ayrı ayrı düşünmektedir.

Babur, Hümayun'a sitem etmekte haksız değildir yine de çok sevdiğinden, saydığından Mahım'ı üzmemek için tek kötü söz etmek yerine onu en sevdiği evladı ilan etmektedir. Mahım, Babur'un Hümayun'a yaptığı eleştiriler yüzünden de bu korumacı tavrı takınmış olmalıdır.

Oysa Babur bütün çocuklarını sevmektedir. Evvelce bahsettiğimiz üzere mesela Gülbeden'i kucağına alıp sevmekte, halini hatırını sormakta, ona bir prenses olduğunu hatırlatmakta; hasta yatağında Hindal'i sormaktadır: “*Hazreti Padişah Babam her zaman ve her saat Hindal'in nerede olduğunu ve ne yaptığını soruyorlardı. Bu sırada biri huzuruna girdi ve dedi ki Mir Hurd Beyin oğlu Mir Berdi Bey görünüşe geldi. Hazreti Padişah Babam derhal tam bir ıstırapla onu çağırarak: Hindal nerededir? Ne zaman gelecektir? İntizar ne belâdır dediler... Sonra Hindal Mirza'nın boyu posu ne kadardır ve kime benziyor? Diye sordular. Mir Berdi Bey Mirza'nın elbiselerini giydiği için dedi ki: Bu giydiğim elbise Mirza'nın elbisesidir ki bu kölelerine ihsan buyurmuşlardı.*” [17b-18a]. Babur Hindal'i merak etmekte, görmek istemektedir. Mir Berdi Bey ise kendisini alçaltıp Hindal'i üstün tutarak Babur'a hürmetle cevap vermektedir.

Bu arada Babur, maalesef ki, oğlu Hindal'i göremeden ölecektir (Bilkan, 2001: 33).

Gülbeden, babası ile arasında geçen bir olayda kişiye göre muamele yapıldığına dikkat çekmektedir: “*Akem padişah babamın yanına geldiği zaman bana emrettiler ki gündüz olunca hazretin (Babur'un) huzuruna gidiniz. Ve halife-i babam karısı Sultanım ile birlikte Nevgram'a kadar bizi karşılamaya geldiler. Ben muhaffada bulunuyordum. Benim mamalarım beni muhaffadan bir bahçede indirdiler ve yere zilçe koyup oturtular ve bana halife-i babam gelince zilçe üzerinden ayağa kalkıp kendisini selâmlamamı tembih ettiler. Halife-i babam geldiği zaman ben onu ayakta karşıladım. Bu sırada onun karısı Sultanım dahi geliverdi. Ben bilmeyerek ona karşı ayağa kalkmak istedimse de halife-i babam ısrar ile mâni oldu ve dedi ki: o ihtiyar hizmetçinizdir, ona karşı ayağa kalkmanıza hacet yoktur.*” [14a-14b]. Gülbeden, her ne kadar alçakgönüllü davranıp kendisine ‘bu hakir’ dese de o, bir prensistir. Mahım da hizmetçileri de elbette ona göre davranmaktadırlar ve gerektiğinde oturması için yere kıymetli kumaştan mamul, etrafı gümüşten yapılmış yastık koyulmaktadır. Babasına saygısı her daim sonsuzdur; ancak Babur Gülbeden'e saygı göstereceği kişiler hususunda sınır çizmiştir: Sultanım bir köledir.

Gülbeden büyüklerini anarken her zaman saygılıdır. Babur'un annesi Kutlug Nigar Hanım'dan şöyle bahseder: “*Padişah hazretlerinin annesi Hanım hazretleri (bu sıralarda) altı gün ateşi olduktan sonra fâni dünyadan beka evine göç ettiler...*” [4a]. Yine Babur'un ablası Hanzade'den de şu şekilde söz eder ve ona *Ake Canım* diye hitap eder: “*... Hazreti padişah babam Ake Canımın ki benim büyük halam ve Hazreti Padişah Babamın ablası idi, istikbaline Nevgram'a kadar gittiler. Ake Canımla gelmiş olan bütün beyimler onun menzilinde (padişaha) arz-ı tazimatta bulundular. Çok sevindiler ve şükür secdesine kapandılar...*” [15b]. Burada da hem Gülbeden'in halası ve babasına saygısını hem iki kardeşin yani Babur ve Hanzade'nin birbirlerine olan saygı ve sevgisini hem de diğer hanımların Babur'a saygı ve sevgilerini görüyoruz.

Şu satırlarda da hanedan üyelerine saygının ve Babur'a duyulan özlemin izleri görülmektedir: “*Mirza Askerî, padişahın Horasan'dan avdet edip Kandahar üzerine yürüdüklerini haber alınca Celâleddin Muhammed Ekber Padişahı Mirza Kamran nezdine Kâbil'e gönderdiler. Mirza Kamran da onu Ake Canım'a, ki halamız Hanzade Beyimdirler, teslim ettiler. Bu sıralarda Ekber Padişah iki buçuk yaşında idiler. Ake Canım onu aldılar ve onu pek çok da seviyorlardı; ellerini, ayaklarını öpüyor ve diyorlardı ki: 'Tıpkı kardeşim Babur Padişah'ın elleri ayaklarıdır ve kendisi de tamamen ona benziyor...'” [62a-62b]. Hanzade Beyim'in Ekber'i severken onda Babur'u görmesi sevgisi ve özleminden; Firdevs-mekânî'den bahsederken “*Kardeşim Babur Padişah*” demesi ona duyduğu saygıdandır. Gülbeden, Kamran ve Askerî'yi baba bir kardeşleri olmalarına rağmen Hindal ve Hümayun kadar sevmemiştir; ancak dilsel olarak hep saygı göstermiş, Mirza diye anmıştır. Bu, sevgi içermeyen lafta bir saygıdır.*

Ancak Kamran'ın önce Hümayun'u yaralaması sonra da Hindal'ın ölümüne sebep olmasıyla içi yanmış, Kamran'a beddua etmiş, onu kötü sıfatlara layık görmüştür. Sözlerine sansür uygulamamış, duygularını aynen yazmıştır. En çok böyle satırlarda sevdiği ve sevmediği insanlara karşı hisleri belli olmaktadır: “*Mirza Kamran yüksek bir tepeden ansızın, mükemmel silahlı olarak, sözüm Hazretin (Hümayun'un) düşmanlarına, Hazretin üzerine, çullandılar. Mukadderat-ı ilâhiye bu yolda yürüdüğü için bir nankör, boynu kırılınca, bedbaht, zalim, sitemkâr, olmaz olasıca, padişaha bir darbe indirdi ve darbe mübarek başlarına isabetle alın ve gözlerini kâmilten kana boyadı...*” [77a].

Hindal için o kadar üzülmüştür ki kendisinden, oğlundan, kocasından vazgeçmiştir: “*Bilmiyorum hangi merhametsiz zalim bu zararsız genci zulüm kılıcı ile öldürdü. Keşke bu acımaksızın indirilen kılıç darbeleri benim yüreğime ve gözlerime veya oğlum Saadetyâre veya Hızır Hoca Han'a (kocası) isabet etseydi. Ah! Yüzlerce esef, heyhat, bin kere heyhat! (Beyit):*

Hây heyhat! Vay heyhat !! Of heyhat !!!

Güneşim bulutlar arasında kayboldu.

Hulâsa Mirza Hindal, Hazretin hizmeti yolunda ve Hazrete karşı beslediği sadakat ve samimiyet uğrunda feda-yı can etti.” [80a]. Gülbeden saygı duyduğu kişileri yücelttiği kadar saygı duymadığı kişilere olan tavrını da açık şekilde göstermekte, onları kötü anmaktadır.

Metinden takip ettiğimiz kadarıyla, ailenin sözü geçen kadınlarına saygı beslenmekte hatta onlardan arabuluculuk yapmaları hususunda yardım istenmektedir. Burada Hanzade Beyim’den ricada bulunulmaktadır: “*Padişahın Kandahar’a gelişi tahakkuk edince Mirza Kamran halaları Hanzade Beyim Hazretleri nezdinde ağlayıp sızlayarak ve aciz göstererek ısrar etti ki siz bizzat devlet ve ikbal ile Kandahar’a Padişah nezdine gidip bizim aramızı bulunuz. Hazretin (Kandahar’a) vusulünden sonra Hazret-i Hanzade Beyim Ekber Padişahı Mirza Kamran’a teslim ettiler ve sürat-i mümkün ile Kandahar’a geldiler.*” [62b]. Ekber henüz çok küçüktür; ancak bu hatırat onun emriyle yazıldığında padişah olduğundan Gülbeden saygı göstererek kendisinden padişah diye söz etmektedir. Bunun haricinde Hümayun ve Hanzade Beyime duyulan içten saygı çok net şekilde ifade edilmektedir. Mirza Kamran da Hanzade Beyim’e ikinci çokluk şahıs zamiri siz ile hitap etmektedir.

Bu bölümde de Hümayun’un Hanzade beyimden saygıyla ricası mevcuttur: “*... Hazret (Hümayun) dahi bu haberleri duydular. Bunun üzerine halaları olan Hanzade Beyim’in yanına gelip çok ısrarla: ‘Lütfediniz Kandahar’a gidip de Mirza Hindal ve Mirza Kamran’a öğüt veriniz ve deyiniz ki Özbek ve Türkmen (İran kastedilmektedir) yakınınızda bulunuyorlar ve gerek benim gerek sizin, şimdi bulunduğumuz vaziyetin icabı birbirimizle müteffik bulunmamızdır, bu (hepimiz) için iyi olacaktır ve Mirza Kamran’a deyiniz ki kendisine yazdığım mektuplara göre hareket ederse biz onun yüreğinin istediklerinin hepsini yapacağız’ dediler.*” [50a]. Hümayun padişah olduğu halde emretmemekte, lütfediniz diyerek halasına saygı göstermektedir.

Hanzade Beyim’e duyulan saygı dikkat çekicidir, fikirlerine de çok değer verildiği gözlenmektedir: “*... Ake Canım Hazret-i Padişaha dediler ki: ‘Mirza Hindal’in toyunu ne zaman yapacaksınız?’ ... Hümayun dediler ki: ‘Tılsım toyuna lâzım olan eşya hazırdır; evvel tılsım toyunu yapayım da sonra Mirza Hindal’in toyunu yaparım.’ Hazret-i Padişah Ake Canıma dediler: ‘Hala Hazretleri bu hususta ne buyururlar?’ Ake Canım da: ‘Yaradan uğurlu ve hayırlı etsin.’ dediler.*” [24a].

Hümayun Gülbeden’den de ricada bulunmuştur: “*‘Gülbeden ne olur sen gidip kardeşin Muhammed Hindal Mirza’yı getir.’ dediler. Validem Hazretleri cevaben dediler ki: ‘Bu kızcağız henüz pek küçüktür ve sefer ve seyahat etmemiştir, eğer emrederseniz ben gideyim...’ Bunun üzerine (Hümayun): ‘Ben sizi bunca zahmetlere nasıl mâruz bırakabilirim; fakat burası da muhakkaktır ki evlâtların dert ortaklığı da ana babaya lazımdır. Eğer bu zahmete katlanırsanız benim derdimi gidermiş olursunuz.’ diye cevap verdiler. En nihayet Emîr Ebulbaka’yı Hazreti Valide’nin yanına katarak Hindal’i çağırarak için gönderdiler. Muhammed Hindal Mirza bu haberi işitir işitmez istikbaline çıktılar. Hazret-i Valide pek çok sevindiler.*” [35b]. Dildar Beyim, Gülbeden ve Hindal’in gerçek annesidir. Hümayun son derece saygıyla ricada bulunmuş ancak annesi yaşı küçük olması dolayısıyla Gülbeden’e kıyamamıştır. Burada saygıyla araya girip gitme işini üzerine almış, Hümayun buna hürmet etmiş; Hindal ise annesinin geldiğini duyunca onu karşılamaya çıkmıştır. Yaşanan olayda zincirleme saygı duyusu söz konusudur.

Gülbeden’in cümlelerinde Babur’un büyüklüklerine saygısı da kendisine yer bulmuştur: “*Agra’da ikamet ettikleri (Babur) dört sene zarfında her cuma günü halalarının ziyaretine gidiyorlardı. Bir gün hava son derece sıcak idi. Hazret-i Akem ‘hava son derece sıcaktır, bir Cuma gitmeseniz ne olur sanki? Beyimler böyle bir şeyden gücenmezler’ dedi. Padişah cevaben Akeme dediler ki ‘Mahım, senden böyle sözler beklemezdim, Hazret-i Ebu Sait Sultan Mirza’nın kızları ki baba ve kardeşlerinden ayrı düşmüşlerdir (onları kaybetmişlerdir), nasıl olur da ben*

onların hatırlarını hoş etmem?' Ve Mimar Hoca Kasım'a emrettiler ve dediler ki: 'seni hoşumuza giden bir hizmete memur ediyoruz: Halalarımız konaklarında herhangi bir iş veya hizmet emrederlerse can u gönülden, başka her işten önce yapasın.' "[11b]. Bu cümlelerden Babur'un halalarına ne kadar büyük saygı duyduğunu anlıyoruz. Sıcak havaya ve çok sevdiği Mahim'in sözlerine rağmen onları ziyaret etmemeyi içine sindirememiş, istekleri derhal yerine gelsin diye de emirlerine bir memur atamıştır.

Bir başka olay da Babur'un yendiği ve savaşta ölen İbrahim Lûdi'nin annesi ile ilgilidir: "Bu uğursuz ifrit kadın kendi hizmetçisi eliyle bir tolça zehiri çeşnigir Ahmed'e verilmek üzere gönderdi ve ona söyle ne yapıp yapıp padişahın hassa yemeğine karıştırsın diye tembih etti. Hâlbuki Hazreti Padişah mezkûr uğursuz ifrite anne diye hitap ediyordu ve kendisine yer, yurt ve caygir tâyin ederek büyük riayetlerde bulunmuşlardı ve ona beni kendi oğlun Sultan İbrahim'in yerinde bil demişlerdir." [19a]. Babur büyük görüp, saygıyla anne yerine konduğu biri tarafından zehirlenmektedir. Cümlelerden anlaşılmaktadır ki Gülbeden hak etmediğini düşündüğü birine saygı göstermemekte, onu hiç hoş olmayan sıfatlarla anmaktadır.

Gülbeden'in hatıratında toplum içerisinde nasıl davranılması gerektiğini ve bir saygısızlık görüldüğünde nasıl tepki verildiğini de görmekteyiz: "Hazreti Padişahın huzurunda oturanlar için birkaç töre vardır aftabe ve çalançı (ibrik ve leğen) getirsinler, ellerimizi yıkayıp hepimiz beraber yemek yiyelim diye emrettiler. Hazret-i Padişah (ilk evvel) ellerini yıkadılar. Sonra Mirza Kamran ellerini yıkadı. Yaşca Mirza Süleyman, Mirza Askerî ve Mirza Hindal'den büyük idiler. (Binaenaleyh) her iki kardeş ibrik ve çalançıyı Mirza Süleyman'ın önüne koydular. Ellerini yıkadıktan sonra Mirza Süleyman burnuyla iğrendirici bir harekette bulundu. Mirza Askerî ve Mirza Hindal kendisine karşı çok sert bir muamelede bulundular ve dediler ki: 'Bu ne köylücesine iştir, evvelâ Padişah huzurunda el yıkamak ne haddimizdir; ama mademki inayet buyurdular ve hükmettiler, biz onu değiştiremeyiz, bu burunla oynamanın manası nedir?' Sonra Mirza Askerî ve Mirza Hindal dışarı çıkıp ellerini yıkadıktan sonra içeri girip oturdular, Mirza Süleyman da çok mahcup oldu. Hepsi bir sofrada yemek yediler. İşbu mecliste Hazret bu Hakiri andılar ve kardeşlerine dediler ki: 'Lahor'da bulunduğumuz sırada Gülbeden Beyim hep kardeşlerimi bir arada görmek arzu ediyordum diyordu. Sabahtan beri bu toplantımızda hep o söz hatırdadır, İnşallahü Taalâ, Hak Sübhanehu Taalâ bu cemiyetimizi amanı altına alır.' "[72a-72b]. Anlaşıldığına göre padişahın önünde el yıkamak uygun değildir; ancak padişah buna izin verdisse saygıdan bu yapılacaktır ancak (kardeşlerinden biri değil) Mirza Süleyman'ın yaptığı bir hareket hoş gitmez, mirzalar tepki gösterir. Bunun üzerine hatasını anlayan Mirza Süleyman mahcup olur. Olayın devamında Hazret diyerek göklere çıkardığı Hümayun, tezat şekilde kendini hakir gören Gülbeden'i anar onun isteklerine duyduğu saygıyı dile getirir. Ardından Tanrı'ya dua eder. Kutsala saygı da Hümayun'un yaradanı anış tarzından belli olur.

Hümayun ile Hindal Mirza arasında geçen şu olay da töreye ve büyüğe saygıyı anlatması bakımından kayda değerdir: "Bir gün hazret av için geçitlere gittiler. Mirza Hindal de beraber bulunuyorlardı. Mirza'nın bulunduğu tarafta av çok iyi idi. Hazret dahi Mirza'nın avladığı tarafa geldiler. Mirza çok av vurmuştu, Cengiz Han töresi üzere Mirza avladığı bütün avını Hazrete peşkeş çekti. Çünkü Cengiz Han töresi küçüklerin büyüklere karşı bu yolda hareket etmesini âmirdir. Bundan sonra Mirzanın hatırına geldi ki kız kardeşlerime de pay ayırmak için biraz daha avlamalıyım ve onların sitem etmesine mahal bırakmamalıyım. Bunun için bir daha av ile meşgul oldu." [78b-79a]. Hindal, Cengiz Han töresi gereği abisi Hümayun'a saygı göstermekte, bütün avını ona hediye etmektedir. Eylemsel saygı içerisine dâhil edebileceğimiz bu hareketi 'ben'ini yıkmak, elindekinin hepsini vererek bir yasaya uymak demektir. Kız kardeşleri için tekrar av vurmaya gitmesi ise onlara saygı duyduğu ve bir kırgınlık yaşanmasını istemediği içindir.

5. Sonuç

Baburlu Prensesi Gülbeden'in Ekber Şah'ın emriyle kaleme aldığı *Hümayunnâme*'de içten, duygusal ve akıcı bir dil kullanılmıştır. Bunda kadın olmasının payı büyüktür. Eser dönemin genel, siyasi, tarihî olaylarını anlatmada zaman zaman yetersiz kalsa da Babur'un son zamanları ile toplum ve harem hayatıyla ilgili kayda değer bilgiler vermesi bakımından önemlidir. Gülbeden, babası vefat ettiğinde 8 yaşındadır. Bu dönemde ve evvelki yıllarda yaşadığı olayları hatırlayıp, işittikleriyle harmanlayıp hatıratında yazabilmesi ayrıca değerlidir.

Gülbeden, genel manada çok zarif ve saygılıdır hatta kendisinden, çok alçak gönüllü davranarak, 'bu hakir' diye söz etmektedir. Sevdiklerine sevgisini, saygısını çok güzel şekillerde göstermekte; ancak hoşuna gitmeyen yahut canını yakan olayları anlattığı sırada kötü sıfatlar kullanmaktan da çekinmemektedir. *Hümayunnâme*'de Akem, Ake Canım, Hala Hazretleri, Acem, Hazret, Firdevs-mekânî, Hazret-i Padişah Babam, Firdevs-mekânî Hazretleri, Padişah Babam kelimeleri saygı ifade eden kelimeler olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışmada *Hümayunnâme*'de ana hatlarıyla saygı unsuru ele alındı. Saygının, özellikle de büyüklere, o dönemde de çok değerli olduğu, nasıl tezahür ettiği, insanların iletişiminde önemli bir yerinin bulunduğu ve saygısızlığın bütün zamanlarda olduğu gibi hoş karşılanmadığı gösterilmeye çalışıldı.

Kaynaklar

Akün, Ö. F. (1991). Babur, Sanatkâr ve Fikir Adamı Yönü. *İslâm Ansiklopedisi C. 4*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 396-400.

Arat R.R. (1987). *Gazi Zahirüddin Muhammed Babur Vekayi Babur'un Hâtıratı C. II*. Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Bilkan, A. F. (2001). *Bâbürr Risâle-i Vâlidîyye Tercümesi*. Kitabevi Yayınları.

Enginün, İ. (2011). Babür Han. *Türk Yurdu*. Y.100, S.283, s.23-28.

Gülensoy, T. (2011). *Köken Bilgisi Sözlüğü O-Z*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kant, I. (2002). *Ahlâk Metafiziğinin Temellendirilmesi*. (Çev. İ. Kuçuradi), Ankara: Türkiye Felsefe Kurumu.

Osho (2018). *Kadın*. İstanbul: Ganj Yayınları.

Özdemir, C. (2017). Dede Korkut Kitabında Saygı. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, S.16, s.7-29.

Şahin, H. (2016). Babürlü Sultanı Gülbeden Begüm. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, Y.3, S.8, s.1-22.

TDK 2024. *Güncel Türkçe Sözlük*. Türk Dil Kurumu, <https://sozluk.gov.tr/> (ErişimTarihi:17.01.2024).

Tekmen, A. N. (2004). Türkçe ve Japoncada Saygı Dili Kavramı Üzerine. *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II (UTDKB2004)*, 20-26 Eylül, Ankara, Türkiye, s.2827-2836.

Ürek, O. (2000). "Kant'ta Aydınlanmanın Olanağı Olarak İnsana Saygı". *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Y.2, S.2, s.17-24.

Yaylagül, Ö. (2005). Eski Türkçede Nezaket İfadeleri. *Milli Folklor*, Y.17, S.68, s.151-165.

Yelgar, A. (1987). *Hümayunnâme*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, (Giriş ve Tarihî Özeti Yazan: H. Bayur)

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Üniversitesi Etik Kurulu'nun tarih sayı ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1482183>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 11.05.2024
Kabul Tarihi / Accepted date	: 06.06.2024
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2024

Atıf / Citation

Emirli, E. (2024). Türk Xalqlarının Təsəvvürlərində Ülkər Ulduzu. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRK LAD)*. 8. Cilt, 1. Sayı, 85-94.

TÜRK XALQLARININ TƏSƏVVÜRLƏRİNDƏ ÜLKƏR ULDUZU
Ulkar star in the imagination of the turkic nations
ELNARE EMİRLİ¹

Xülasə

Türk xalqlarının təsəvvüründə səma cisimləri haqqındakı örnəklər arasında da Ülkər ulduzu, onun etiologiyası ilə bağlı nümunələr özünəməxsus yer tutur. Müxtəlif nəzəri mənbələrdə və şifahi örnəklərdə çox parlayan Ülkər ulduzu bir çox hallarda ulduzlar topası, Türkiyə folklorşünaslığında “ulduz kümesi” kimi tanınır. Bu örnəkləri araşdırarkən ilk növbədə Ülkər ulduzunun adlandırılması məsələsinə toxunmağı lazım bilir. Bir çox tədqiqat əsərlərində və lüğətlərdə bu ada müəyyən izahlar verilmişdir. Ülkər ulduzu bəzi şifahi örnəklərdə elə bizim ifadə etdiyimiz kimi, Ülkər adlandırılır. Müxtəlif Türk xalqlarının folklorunda Ülkər fərqli adlarla ifadə olunur.

XI-XIV əsrlər Türkmən alimlərinin əsərlərində tez-tez ulduz topası Pleyada (Ülkər) haqqında danışılır. Salar Babanın əsərində o, Sureya, Qazi Bürhanəddinin əsərində Pərvin adlandırılır. Türk xalqları arasında geniş yayılmış şifahi örnəklərə görə, qədim zamanlarda Ülkər havanı idarə edən ruh imiş. Ülkər nə vaxt görünməyə başlasa, öldürücü soyuqlar və fırtınalar başlayar.

Örnəklərdə əksər hallarda ulduzun maddi olaraq yaranışından söz açılır. Digər bir örnəkdə Ülkər adının yaranışından bəhs olunaraq, müəyyən hərəkətlə əlaqələndirilir. Bu mövzulu örnəklərin süjetlərində “göyə çıxma” motivi əsas yer tutur. Ülkərin digər bir canlı tərəfindən göyə aparılması faktına da Türk xalqlarının təsəvvürlərində rast gəlinir.

Bütün bunlardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, Türk xalqlarının dünyagörüşündə indiki vəziyyəti soyuq hava ilə əlaqələndirilən Ülkər ulduzu örnəklərdə yür üzündə yaşayan hər hansı canlıdır. Həmin canlı müəyyən səbəblərdən göy üzünə qalxır, Ülkər ulduzuna çevrilir.

Anahtar Kelimələr: Türk Xalqları Folkloru, Ülkər Ulduzu, Çevrilmə, Təqib, Ulduz Topası

¹ Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Folklor İnstitutu, Bakı/ Azərbaycan. El.ünvan: elnaramirli@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-9050-9139>

Abstract

Among the examples of heavenly bodies in the imagination of the Turkic nations, the Ulkar star and the examples related to its etiology occupy a special place. The Ulkar star in various theoretical sources and oral examples, is often referred to as a "cluster of stars" in Turkish folklore. While examining these examples, we feel that it is necessary to touch upon the naming of the Ulkar star first. In many research works and dictionaries, certain explanations have been given to this name. In some verbal examples, the star of Ulkar is called Ulkar, just as we express it. In the folklore of different Turkic nations, this star is expressed by different names.

In the works of Turkmen scientists of the 11th-14th centuries, the star cluster Pleiades (Ulkar) is often mentioned. In Salar Baba's work, she is called Sureya, and in Gazi Burhaneddin's work, she is called Parvin. According to oral tradition widely spread among the Turkic nations, in ancient times Ulkar was the spirit that controlled the weather. Whenever the Ulkar begins to appear, the deadly cold and storms begin.

In the examples, in most cases, there is talk about the material creation of the star. In another example, the origin of the name Ulkar is mentioned, and it is associated with a certain action. In the plots of examples with this theme, the motif of "going to sky" occupies a central place. The fact that the Ulkar was taken to the sky by another creature is also found in the imaginations of the Turkic nations.

From all this, it can be concluded that in the worldview of the Turkic nations, the Ulkar star, which is associated with cold weather, was any creature on earth before transformation. Then that creature rose to the sky for various reasons and became the star of Ulkar.

Keywords: Folklore of Turkic Nations, Ulkar Star, Transformation, Persecution, Cluster of Stars

1. Giriş

Yeddi ulduzdan ibarət ulduz topası kimi tanınan Ülkər ulduzu dünyanın müxtəlif mədəniyyətlərində, ənənələrində özünəməxsus şəkildə tanınmış və bu təsəvvürlər hər etnosa məxsus şəkildə şifahi örnəklərin, xüsusən də əfsanələrin mövzusu olmuşdur.

Türk xalqlarının təsəvvüründə səma cisimləri haqqındakı örnəklər arasında Ülkər ulduzu, onun etiologiyası ilə bağlı nümunələr xüsusi yer tutur. Bu ulduza bağlı Türkiyə Türkləri, Azərbaycan Türkləri, altaylılar, tuvalılar və Cənubi Sibirin digər Türk xalqlarının dünyagörüşündə qiymətli və maraqlı məlumatlar vardır. Müxtəlif nəzəri mənbələrdə və şifahi örnəklərdə çox parlayan Ülkər ulduzu bir çox hallarda ulduzlar topası, Türkiyə folklorşünaslığında "ulduz kümesi" kimi tanındır. Bu mövzulu şifahi nümunələrin, onların variantlarının süjet xüsusiyyətləri, motiv özünəməxsusluqları türk xalqlarının təsəvvüründə bu ulduzun hansı şəkildə əks olunması haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Toplama materialları və onların əsasında aparılan araşdırmalara istinad edərək demək olar ki, ümumtürk təsəvvürlərində bu səma cisminin adlandırılması, yaranış məsələsi, yaranışın səbəbləri, xarakteri, kəmiyyət və s. məsələlərin tədqiq olunması vacib məqamlardır. Bu nümunələrdə səma cismi olaraq Ülkər bəzən tək ulduz, bəzən bir neçə ulduzdan ibarət ulduz topası kimi verilir; onun çevrilmədən əvvəlki halı əksər hallarda dua edərək çətinlikdən və ya təqibdən xilas olmaq arzusunda olan və ya digər varlıqların fiziki təsirinə məruz qalaraq göyə qalxan bir canlıdır. Türk xalqlarının dünyagörüşündə Ülkər eyni zamanda havaların soyuması ilə əlaqələndirilir, bu düşüncəni şifahi nümunələrinə də yansıdır.

2. Adlandırma məsələsi

Bu örnəkləri araşdırarkən ilk növbədə Ülkər ulduzunun adlandırılması məsələsinə toxunmağı lazım bilir. Bir çox tədqiqat əsərlərində və lüğətlərdə bu ada müəyyən izahlar verilmişdir. M.Kaşğari bu sözə “Savaşda “...ülkər çərig” adlı bir hiylə var. Əsgərlər hər yandan bölük-bölük toplaşır, biri irəliləyincə, o birilər də onun dalınca gedir. Bu hiylə ilə məğlubiyət az olur” şəklində izah verir (Kaşğari, 2006: 159). Müəllif ülkər adını hərbi fəaliyyətə məxsus şəkildə izah etsə də, onu “ülkər” adlı səma cismi ilə aydın şəkildə əlaqələndirmir. Ancaq qeyd etmək lazımdır ki, müəllifin verdiyi “biri irəliləyincə, o birilər də onun dalınca gedir” izahı Ülkər ulduzunun yaranışı haqqındakı süjetləri xatırlamağa əsas verir. Həmin süjetlərə görə, hər hansı səbəbdən bir insan, onun ardınca digərləri də göyə çəkilir. M.Kaşğari lüğətin başqa bir cildində isə Sürəyya ulduzuna Ülkər deyildiyini vurğulayır (Kaşğari, 2006: 41). Fərqli mədəniyyətləri təmsil edən bir çox şifahi nümunələrdə ulduzların digər varlıqlar tərəfindən göyə aparılması, eyni zamanda qızın ulduza çevrilməsi motivi yayğındır.

Ülkər ulduzu bəzi örnəklərdə elə bizim ifadə etdiyimiz kimi, Ülkər adlandırılır. Bir sıra Türk dillərində, eyni zamanda Qaraqalpaq əlifbasında ə səsi olmadığına görə folklor nümunələrində də Ülkər *Ülker* şəklində ifadə edilir. Qaraqalpaq Türklərinə məxsus “Ülker ilə Yedigen” adlı nümunədə qədimdə göy aləmində Ülker adlı bir igidin yaşadığı deyilir (Ergun, 1997:767). Qırğızlara məxsus örnəkdə bu ulduz Ürkör adlandırılır. “Bir vaxtlar Ürkör ilə Cetigen yerdə yaşayan insanlardan imişlər. Bir gün Ürkörün qızı Ülpüldök Suluunu Cetigen (yeddi oğru) qaçırtmış və göyə qaldırmışdır. Ürkör onu qovalayaraq arxasınca göyün üzünə çıxmışdır” (Türk Dünyası Edebiyat Metinləri Antolojisi, 2001:143).

Müxtəlif mənbələrə aid nümunələrdə bu ulduza aid edilmiş çeşidli adlarla qarşılaşırıq. XI-XIV əsrlər Türkmən alimlərinin əsərlərində tez-tez ulduz topası Pleyada (Ülkər) haqqında danışılır. Digər mənbələrdə də Pleyada adı ilə qarşılaşırıq. Bundan başqa, Ülkər ulduzunu Altaylılar Ulker, Ulu Xem tuva-uryanxaylıları Uqar, Ter Nor Tuva-uryanxaylıları Uxer, Xuk çayı vadisində yaşayan Uryanxaylılar: Ulxer, İrkut yüksəkliklərində yaşayan buryatlar: Mışi (onların dediyinə görə, bu bürc altı ulduzdan ibarətdir), Alar bölgəsinin Buryatları Odun-Mışit deyirlər (Potanin, 1883:137). Digər bir mənbəyə görə, Ülkər həm də Odun-Meçin adlandırılır (Potanin, 1881:126).

Bəzi xalqlar bu ulduzu müxtəli cür adlandırırlar və bir neçə ulduzdan təşkil olunduğu üçün deyilən adlar da məhz bu mənani müşayiət edir. Yapon mədəniyyətində Pleiades "Subaru" kimi tanınır və adətən yeddi ulduz kimi xatırlanır. “Subaru” həmçinin Yapon dilində “birlik” deməkdir (Myths and Legends of the Pleiades, 2018). Digər bir mənbəyə görə, bu ulduz Salar Babanın əsərində Sureya, Qazi Bürhanəddinin əsərində Pərvin adlandırılır. Türk xalqları arasında geniş yayılmış şifahi örnəklərə görə, qədim zamanlarda Ülkər havanı idarə edən ruh imiş. Ülkər nə vaxt görünməyə başlasa, öldürücü soyuqlar və fırtınalar başlayar. Heyvanlar Ülkəri yaxalamaq qərarına gəlirlər. Növbəti dəfə yenə qış gələndə Ülkər yerə soyuq göndərib özü isti külün içinə girib yuxuya gedir. Heyvanlar onu yaxalayırlar. İstilərin əbədi olaraq davam etməsi üçün heyvanlar növbə ilə Ülkəri gözetləyirlər. Dəvə, at, inək və qoyun öz vəzifələrinin öhdəsindən uğurla gəlirlər. Onlar öz güclü pəncələri ilə Ülkəri orada saxlayıb qaçmağa imkan vermirlər. Ülkəri qorumaq növbəsi keçiyə çatır. Keçi çox dəcəl və məsuliyyətsiz idi. Hiyləgər Ülkər vəziyyətdən istifadə edib onun pəncəsini yırtaraq sürüşüb qaçmağı bacarır... Artıq Ülkər də istədiyi yerdə uça bilir, yerin hansı hissəsinə yaxınlaşsa, orada istilər düşür. Ülkər üfüqdən kənara çıxanda isə soyuqlar düşməyə başlayır. Eyni zamanda qeyd olunur ki, qış vaxtı səmada qərb tərəfdə Venera görünəndə soyuqlar düşür. Buna görə də bu planeti Dul Kadın – Qəzəbli qadın adlandırırlar. Camaat deyirdi ki, Ülkər Ayın oğlu, Venera isə qızıdır. Onlar birləşənə qədər yer isinməyəcək (Zvezdi i mirovozzrenii turkmen, 2017). Tuvahıların inancına görə, Ülkər ulduz topasında yeddi ulduz olanda havalar soyuq keçirmiş, ondan bir ulduz əksiləndən sonra havalar isinməyə başlayıb (Dyakonova, 1976:286). Digər mənbədə yazılır ki, Bayan Aul mahalının keçmiş sultanı Musa Çermanovun qırğızların ulduzlar haqqındakı müşahidələrinə əsasən verdiyi məlumata görə, Rus dilində “Лось” adlandırılan Ülkər bir yerdə yeddi ulduzun

mövcud olmasıdır, may ayında gizlənir və qırx gün görünür; həmin müddət bitdikdən sonra yenidən şərqdən çıxmağa başlayır, cənubda “kus-col” – “quş yolu” adlandırılır. Ülkər ucalanda hava küləkli olur və davamlı yağış yağır. Əgər bu dövrdə yağış çox olarsa, ilin yaxşı keçəcəyi və mal-qaranın vəziyyətinin yaxşı olacağı gözlənilir. Yağış az yağarsa, quraqlıq və qıtlıq olacağı ehtimal olunur. Xami sartları Pleyadanı Uxır (Ухыр) (Моңғолса инәк), Tanqnu Uryanxaylar Ulqır (Ульгыр), Uxer (Ухер), Xotonlar Urkor (Уркор); Моңғоллар, xalxalar və Dyurbutlar Maçit (Мачить); Altaylılar – Meçin (Мэчинь); Моңғоллар da Meçində altı ulduz sayırlar (Potanin, 1881: 125).

3. Ülkər ulduzu haqqında örnəklərin xüsusiyyətləri

Ülkər ulduzunun **soyuqla bağlanması** çevrilmədən əvvəlki yox, indiki halına aid edilir. Bir nümunədə Ülkərin soyuq hava ilə bağlı olması “Növbə inəyə gəldiyində o, qəzəblənib Ürkəri qaçırılmışdır. Beləliklə, Ürkər yerdə sadəcə qırx gün qalmalı olmuş və qış mövsümü də uzanmışdır” (Türk Dünyası Edebiyat Metinləri Antolojisi, 2001:205) şəklində verilir.

Ülkər ulduzunun etiologiyasından bəhs edən örnəklərdə **say məsələsi** də diqqəti cəlb edir. Türklərin kosmoqonik bilikləri içərisində Ülkərlə bağlı təsəvvürlər xüsusi yer tutur, simvolik olaraq əksər hallarda yeddi rəqəmi ilə bağlı olur (Roux, 2011:140). Türk xalqları folkloruna xas əksər nümunələrdə bu ulduz topasının yeddi ulduzdan ibarət olması haqqında danışılır, bu say bəzi hallarda altıya enə bilər. Tuvalıların təsəvvürlərinə görə, əvvəllər yeddi ulduzlu olan Ülkər ulduz topasında indi altı ulduz var; bir ulduzu Dolan-burxan oğurlayıb (Dyakonova, 1976:286). Türk xalqlarına xas nümunələrdə də Ülkər ulduzunun təqib ilə meydana gəlişindən bəhs edən örnəklər az deyildir. Tarbaqatayda və Altayda yaşayan Qırğızların Urker (Уркер) adlandırdığı bu bürcə altı ulduz aid edilir (Potanin, 1883). Pleyada Tuvalılarda qadın bürcü adlanır, əvvəl onun yeddi, indi isə altı ulduzdan ibarət olması vurğulanır. Ulduz topasında say dəyişikliyinə səbəbini Cənub bölgəsində yaşayan Tuvalılar göy üzündə baş verən qarşılıqlı qarşılıqlı müharibələr nəticəsində itki və ölüm hallarının olması ilə izah edirlər (Dyakonova, 1976:286).

Ülkər ulduzunun yeddi rəqəmi ilə bağlanması və yeddi insan kimi təsvir edilməsi. müxtəlif dünya xalqlarının folklor nümunələrində də yer alır. Qədim Yunan təsəvvürlərində Pleyada iki tanrıdan törəyən yeddi bacıdır. Allahlar padşahı Zevs qızların ona qarşı üsyan edən atalarını cəzalandıraraq göyləri əbədi olaraq çiyinlərində saxlamağı tapşırır. Daha sonra qızları da atalarının yanına qaldırır (The Pleiades: Facts about the "Seven Sisters", 2023). Qərbi Mono Hindliləri Pleyadanın ərləri tərəfindən evdən qovulan bir neçə qadın olduğunu söyləyirlər (Myths and Legends of the Pleiades, 2018).

Ülkər ulduzundan bəhs edən örnəklərdən söz açarkən Ülkər personajının xüsusiyyətləri də nəzərə alınmalıdır. Xalqın təsəvvüründə bu ulduzun yaranışı etiologiyasının təməlinə dayanan personajın xarakteri, fəaliyyəti, süjetin gedişindəki rolu ilə sıx bağlıdır. Türk xalqlarının təsəvvürlərində Ülkər ulduzunun əvvəlki halını təmsil edən Ülkər personajı bəzən tək bir insanı, bəzi örnəklərdə isə “Ülkərlər” adlandırılaraq bir ailəni təmsil edir. Özbəklərə xas bir əfsanədə isə tək halda Ülkər adlandırılırsa da, yeddi nəfəri ifadə edir. “Deyilənə görə, Ülkər, əslində, yeddi qız imiş” (Ergun, 1997: 540).

Ülkər ulduzundan bəhs edən örnəklərdə **cins xüsusiyyətinə** də toxunmaq yerinə düşər. Belə ki, örnəklərin əksər hissəsində Ülkər ulduzu əvvəl qadın cinsini təmsil edən insan kimi göstərilir, hətta bu ulduzun heç bir dua və nəzir almadığı halda qadınlara xüsusi diqqət və qayğı göstərdiyi də söylənilir (Dyakonova, 1976:286). Ülkər az sayda nümunələrdə kişi cinsinə aid edilir, bir örnəkdə isə qurd şəklində təqdim edilir. Bir söyləyicinin dediyinə görə, Ülkər əvvəl böyük bir soxulcan imiş (Potanin, 1881:126). Qırğızlar arasında Ülkərin Ayın oğlu olması ilə bağlı inanclar gəzir. Tarbaqatayda və Altayda yaşayan Qırğızlar deyirlər: “Urker, aydın olı, çolpan, aydın kızı, yəni Pleyada Ayın oğlu, ildırım isə Ayın qızıdır (Potanin, 1881:126). Türkmənlərin təsəvvürlərinə və folklor örnəklərinə görə də Ülkər Ayın oğlu, Venera isə qızıdır. Onlar birləşənə qədər yer isinməyəcək (Zvezdi i mirovozzrenii turkmen, 2017).

Türk xalqlarının şifahi nümunələrində hər hansı səma cismi və ya təbiət hadisələrindən bəhs edən nümunələrdə süjetə başqa bir səma cismindən və hadisəsindən bəhs edən ünsürlərin də daxil olması halı ilə dəfələrlə qarşılaşmışıq. Ülkər ulduzu ilə bağlı süjetlər haqqında onu söyləmək olar ki, bu ulduzun yaranışından bəhs edən əksər nümunələrdə digər səma cisimlərindən bəhs olunmur. Qarşıya çıxan az sayda örnəklərdən məlum olur ki, Ülkər personajı Ay və Günəş haqqındakı süjetə daxil ola bilməmişdir. Monqolca yaxşı bilən (Котонский дзянги) Xocaqulun dediyinə görə, Ay böyük qardaş, Günəş kiçik qardaş, Ülkər isə kiçik bacıdır. Mənbədə Ülkər həm də Odun-Meçin adlandırılır (Потанин, 1881:126).

Toplama materiallarını incələyərkən Ülkər personajının özünəxas xüsusiyyətləri və digər personajlarla qohumluq əlaqələri də diqqəti cəlb edir. Qırğızlara xas “Ülkerin qızı gözəl Ülpüldök” adlı nümunədə deyilir ki, bir zamanlar Ülker ilə Yediger yer üzünün sakinləri imiş. Bir gün Ülkerin qızı gözəl Ülpüldökü yeddi quldur qaçıraraq göy üzünə çıxarmışdır. Ülker də onların ardınca qovalayıb çıxmış. Ülpüldökü qaçıran yeddi quldur o vaxtdan bəri Altın Kazakın ətrafında fırlanmaq, Ülker də arxasınca düşüb onları tutmaq üçün qaçıraraq (Ergun, 1997:609). Ş.İbrayev arxivinə məxsus bir örnəkdə isə Ülpildek bu şəkildə ifadə olunur. “Qırx quldurun başçısı Kırankara Göy üzünün gözəli Ülpildekə elçi yollamağa və onunla evlənməyə qərar vermiş” (Türk Dünyası Edebiyat Metinleri Antolojisi, 2001:205). Azərbaycan Türklərinə məxsus, Azərbaycan əfsanələrinin süjet göstəricisində 345A-1 kodu ilə verilən “Ot əvəzinə verilən qız” adlandırılmış süjetə görə (Əmirli, 2023:360), Ülkerin atasının mal-qarasının otu qurtarır. O ağanın yanına ot istəməyə gedir. Ağa ot əvəzində qızını istəyir. Çarəsiz ata razılaşıq. Qız isə razılaşmır, atası-na yalvarır ki, onu ağaya verməsin. Qız Allaha dua edir ki, ona kömək etsin. Ata səhər eşiyə çıxır ki, hər tərəf yaşllaşmış, amma qızı yoxdur, ulduz olub göyə çəkilib (Acalov, 2005:39, 21; Şükürbəyli, 2010:64, Qarabağ: folklor da bir tarixdir, 2014: 16). Eyni süjetin digər variantına görə (345A-2) bir “gavur” Ülkerə aşiq olur. Qızın atasının otu qutarır, gedib gavurdan ot istəyəndə əvəzində Ülkeri istəyir. Ülker atasına razı olduğunu desə də, gizlin yerdə dua edib ulduza çevrilir. İlk iki nümunədə xarici görünüşü qabardılan və gözəl bir qız kimi təsvir edilən Ülker sonrakı iki nümunədə daxili xüsusiyyətləri önə çəkilərək aciz, çarəsiz bir qız kimi tanındılır.

Digər səma cisimləri ilə bağlı süjetlərdə olduğu kimi, Ülker ulduzu haqqındakı süjetlərdə də bu ulduzun yaranışı özünəxas xüsusiyyətlərə sahibdir. Belə ki, bu süjetlərin əsas cəhəti yaranışın baş verməsi üçün hər hansı zəminin hazırlanmasıdır. Müəyyən münbit şərait formalaşması yaranışın əsasında dayanan möcüzənin baş verməsi üçün mövcud olan səbəblərlə müşayiət olunur. Bu səbəblər müxtəlif örnəklərdə müəyyən fiziki, psixoloji-mənəvi şərtlərlə tənzimlənir və bu da süjetlərin fərqli şəkildə motivləşməsi üçün əsas verir. Belə ki, diqqət yönəltmək istədiyimiz məqamlardan biri də bu nümunələrdə yaranışın baş vermə xüsusiyyətləridir.

Örnəklərə istinad edərək demək olar ki, Ülker ulduzunun yaranışı əvvəllər yer üzündə mövcud olan məlum canlının daha sonra göyə qalxması ilə mümkün olmuşdur. Göy üzünə qalxma isə müxtəlif şəkildə baş vermişdir. Qırğız inancına görə, Ülker ulduzu fiziki təsirlə göy üzünə qalxaraq orada parlamağa başlamışdır. Belə ki, əvvəllər böyük bir soxulcan olan Ürker yüz qoyunun yerini tutmuş. Dəvə və inək onu məhv etmək istəyirlər. İnək irəli gedib dırnaqları ilə qurda zərbə vurur. Ürker inəyin dırnağı arasından sürüşüb göy üzünə qalxır (Potanin, 1881:126).

Qaraqalpaq təsəvvürlərində Ülkerin təqib ilə göyə qalxması ilə bağlı düşüncələr yer alır. Bir örnəyə görə, bir gün altı quldur Ülker adlı bir igidin bacısını qaçırtmış, sübh açılan kimi qardaşı onları təqib etmiş, altı quldur və Ülkerin bacısı göyün üzünə qalxmışlar (Ergun, 1997:767).

Türk xalqları təsəvvürlərində rast gəlinən digər məqam Ülkerin digər bir canlı tərəfindən göyə aparılmasıdır. Özbəklərə xas bir nümunəyə görə, haramilər Ülkerin ulduzlarından birini aparıb özlərinə qulluqçu etmək istəmiş, bu məqsədlə gecə vaxtı qızlardan

ən gözəlini qaçırtmışlar. Yeddi quldurun arxa tərəfində digərlərindən ayrı dayanan tək ulduz həmin yeddi bacıdan biridir (Ergun, 1997:540).

Ülkərin yaranış səbəblərindən biri də aciz vəziyyətdə qalan qızın xilas olmaq üçün etdiyi duadır. Azərbaycan Türklərinə məxsus bir əfsanədə deyilir ki, Ülkərin atasının mal-qarasının otu qutarır. Atasını gedib ağadan kömək istəyir. Ağa ot əvəzinə Ülkəri istəyir. Vəziyyəti öyrənən qız xilas olmaq üçün dua edir, ulduza çevrilib göyün üzünə çəkilir (Acalov, 1988:39). Təqib ilə göyün üzünə çıxan Ülkər ulduzundan bəhs edən Qırğızıstan Türklərinə xas “Ürkör (Ülkər) haqqında” adlandırılmış bir nümunədə deyilir: “Bir vaxtlar Ürkör ilə Cetigen yerdə yaşayan insanlardan imişlər. Bir gün Ürkörün qızı Ülpüldök Suluunu Cetigen (yeddi oğru) qaçırtmış və göyə qaldırmışdır. Ürkör onu qovalayaraq arxasınca göyün üzünə çıxmışdır (Türk Dünyası Edebiyat Metinləri Antolojisi, 2001:143).

Təqibin nəticəsi olaraq yaranışın gerçəkləşdiyi digər bir nümunəyə görə, Kırankara və onun yeddi qulduru gözəl Ülpildəki ələ keçirmək üçün təqib etmiş, sıra ilə göyün üzünə çəkilmişlər (Türk Dünyası Edebiyat Metinləri Antolojisi, 2001:205). Nümunədən ilk baxışda belə anlaşılır ki, indiki Ülkər ulduzu sanki çevrilmədən əvvəlki Ülkər personajı deyildir: Ülkər ulduzu əvvəllər Ülkərin qızı Ülpildək olmuş, sonra göyə çəkilmişdir. Çevrilmədən sonra öz adı ilə deyil, anasının adı ilə adlandırılmışdır. Bu süjetin qarşıya digər variantı məsələn aydınlaşdırmağa yardım edir. Belə ki, “Ülkerin qızı gözəl Ülpüldök” adlı bir Qırğız əfsanəsində deyilir ki, bir zamanlar Ülker ilə Yediger yer üzünün sakinləri imiş. Bir gün Ülkerin qızı gözəl Ülpüldökü yeddi quldur qaçırtıb göy üzünə çıxarmış. Ülker də onların ardınca qovalayıb çıxmış. Ülpüldökü qaçıran yeddi quldur o vaxtdan bəri Altın Kazakın ətrafında fırlanmaq, Ülker də arxasınca qaçıb onları tutmaq üçün qaçırmış (Ergun, 1997:609). Demək ki, Ülkər də qızını təqib edərək göyə çəkilmişdir. Bu yerdə bir daha məlum olur ki, süjetlərin gedişatı haqqında dəqiq fikirlər söyləmək üçün variantların müstəsna rolu vardır. Eyni zamanda qeyd etmək lazımdır ki, bundan əvvəlki tədqiqatlarımızda da örnəklərdə bu və ya digər şəkildə müəyyən uyğunsuzluqlarla qarşılaşmışdıq. Belə uyğunsuzluqların səbəbi bəzi hallarda variantlaşma xüsusiyyəti deyil, söyləyici təhkiyəsi ola bilər. Bu istiqamətdə geniş araşdırma aparmaq olar.

Məlum olduğu kimi, əksər örnəklərdə sözügedən ulduzun Ülkər adlandırılması ad faktoru ilə – onun çevrilmədən əvvəl eyniadlı insan olması ilə bağlıdır. Qarşıya çıxan bir örnəkdə adlandırılmanın səbəbi fərqli şəkildə izah olunur, əlaqəli personaja aid fəaliyyətlə, yəni müəyyən hərəkətlə əlaqələndirilir. Bir örnəkdə deyilir ki, Yetikarakşısı (yeddi quldur, Böyük Ayı) hücum etdikdə onlar hürkmüş və ona görə də Ürker olaraq adlandırılmışlar (Türk Dünyası Edebiyat Metinləri Antolojisi, 2001:205). Digər bir örnəyə görə də, yeddi quldurun hücumu zamanı hürkdüyünə görə Ürker adını almış əvvəl qız olan bu ulduz onların ortasındakı ən parlaq ulduzdur. Ürkerlər bir araya toplanıb onu qoruyarmışlar. Yoxsa yeddi quldur gəlib qızı qaçırtıb apararmış (Ergun, 1997:646). Üçüncü nümunədə Ülkərin hürkməsi poetik şəkildə verilir:

“Ürkör, Ürkör, üç ulduz

Hürküb hara gedirsən?..” (Türk Dünyası Edebiyat Metinləri Antolojisi, 2001:143).

Bundan əvvəlki araşdırmalarımızda da (Əmirli, 2023) qeyd etmişdik ki, səma cisimlərinin yaranışından bəhs edən süjetlərdə bir çox hallarda söyləyici çevrilmə qismini ifadə etmir. Bu nümunədə də bu qəbildəndir. Söyləyici yalnız Ülkər adının yaranışını təsvir etməklə kifayətlənir. Bu qəbildən bəzi örnəklərdə yaranış aydın göstərilir, təqib verilir, daha sonra həmin təqib göyün üzündə davam edirmiş kimi təqdim edilir. Ülkər bacısını xilas etmək üçün davamlı olaraq yeddi qulduru qovmuş. Lakin quldurlar onu yaxına buraxmamışlar (Ergun, 1997:540).

Əksər örnəklərdə hər hansı təsirə məruz qalaraq şəkil dəyişən Ülkərdir. Yəni təsvir olunan hadisələr, iştirakçısı olan personajlar və onların son vəziyyəti Ülkərlə əlaqəlidir. Bəzi örnəkdə isə çevrilməyə məruz qalan Ülkər bacısını axtarmaq məqsədilə göyə çıxır. “Ülkər ilə Yedigən” adlı bir qazax mətnində Ülkərin bacısını yeddi quldur qaçırtır. “Bunu gec öyrənən Ülkər danın ağarmasından da əvvəl qızı axtarmağa gedir. Elə o vaxtdan bəri sübh vaxtı göyün

üzündə Ülkər ulduzu doğmaqdadır. Deyirlər ki, Yedigen ulduzunun altısı həmin quldur, biri isə Ülkərin bacısıdır” (Ergun, 1997:647).

Ülkər ulduzu haqqındakı nümunələrdə diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri də *məkan məsələsidir*. Səma cisimləri haqqındakı təsəvvürlərdə bir çox hallarda əvvəl yer üzündəki bir insan kimi təqdim olunan səma cismi daha sonra hər hansı səbəbdən baş verən möcüzə ilə göy üzünə çəkilir və bir daha yerə qayıtmır. “Yeti Karakşısı (Böyük Ayı) və Ürkər (Ülkər) haqqında” adlandırılan bir şifahi nümunədə yer üzünə məxsus personajlar eyni vaxtda gah yerdə, gah da göy üzündə təsvir olunurlar. Qırx quldurun başçısı Kırankara göy üzünün gözəli Ülpiləklə evlənmək qərarına gəlir. Ülpiləklə onunla evlənmək istəmir. Kırankara Ülpiləklə obasına hücum edir, onu ələ keçirmək üçün təqib edir. “Kırankara və onun yeddi qulduru Göy üzünün şimal hissəsindəki Demirkazığın ətrafını mühasirəyə alaraq burdakı obalara (takım ulduzlara) nəzarət edirlər. Bu yeddi quldura (Böyük Ayıya) dörd quldur başçılıq edir. Digər üç quldur isə onların əl buyruqçusu olur. İki tərəfdəki iki parlaq ulduz isə Akbozat və Gökbozattır (batırların atları). Onlar iplə Demirkazıka bağlanır. Uzun qıvrım ipləri də aydın görsənir. Atlar Demirkazığın ətrafına dolanaraq otlayırlar” (Türk Dünyası Edebiyat Metinləri Antolojisi, 2001:205). Azərbaycan Türklərinə məxsus nümunələrdə əvvəl insan olan Ülkər hər hansı səbəbdən göyə çəkilir, indiki Ülkər ulduzuna çevrilir. Göyə çəkilən personaj artıq yer üzünü tərk edir, daha sonra ancaq göy üzündə mövcud olur, yerlə əlaqəsi kəsilir. Tarbaqatayda və Altayda yaşayan Qırğızlar bir əfsanədə məkan məsələsini belə ifadə edirlər: “...Urker isə inəyin dırnağının altından sürüşüb çıxdı və göy üzünə qalxdı. Urker yay aylarında görünməz olur - Yerə enir. Əgər o, suya düşərsə (yəni, su və ya çayın olduğu üfəqdə yuvarlanmağa başlayarsa), qız sərt, quru torpağa düşərsə, yaxşı keçəcəkdir” (Potanin, 1881:126). Göründüyü kimi, Ülkərin yay aylarında yerə enməsinə vurğulayan söyləyici daha sonra bununla bağlı inancı ifadə edir. “Ülkər ulduzu haqqında başqa mətn isə inandırıcıdır. Qeyd olunur ki, qoyun sürüsünü elə yerdə yatırırdılar ki, onu Ülkər tutmasın. Əgər heyvanın olduğu yerə Ülkər ulduzunun şüası düşərsə, heyvan qırılacaq. Burada ulduzun yaranışı haqqında danışılmaz, sadəcə Ülkər ulduzu ilə bağlı bir inanc təsvir olunur (Şərur folklor örnəkləri, 2016: 39). Başqa bir variantda deyilir: “. O şüa kimi vurursa, iflic olur. Hansı qız, gəlin, uşağ belə qırıxıb otursun, sakitcə oturur, dünyə-aləm əhlinə işi yox, heç kəsi eşitmir (Şərur folklor örnəkləri, 2023: 21). Digər bir örnəkdə yaranışdan sonra da Ülkərin yerə enib-qalxması və ona insan kimi davranılması faktı qarşıya çıxır. Ürkör haqqındakı bir nümunədə Ürkör insandan yaradılmış üç ulduz kimi tanınır. Onun qırx gündən bir Yerə enib yenidən Göyə qalxdığı sanılır. Bundan dolayı Ürkörə insan kimi davranılıb sorğu-sual edərək söylənilən bu şeirlə qarşılaşırıq:

– Ürkör, Ürkör, üç ulduz,

Ürkörək hara gedərsən?

– Cöo celimə gedirəm.

– Cöo celimdə nəyin var?

– Əkin əkəcək oğlum var,

İpək hörən qızım var” (Türk Dünyası Edebiyat Metinləri Antolojisi, 2001:143).

Örnəkdən məlum olduğu kimi, personajların kainatın iki qatı arasında fəaliyyət göstərməsi, gediş-gəliş etməsi maraqlı doğurur.

Elə mətnlər var ki, orada bir neçə səma cismi və ya hadisəsindən bəhs olunur. Şifahi nümunələrdə hər hansı səma cisminin yaranışı və ya göy cisimləri ilə bağlı təbiət hadisələrinin baş verməsindən bəhs edən söyləyici bunu digər səma cisminə və ya hadisəsinə də aid edə bilər, bəzi hallarda isə birini digəri ilə əlaqələndirir. Bu örnəkləri araşdırarkən etiologiya məsələsi nəzərə alınmışdır. Məsələn Böyük Ayı bürcünün yaranışından bəhs edən bir örnəkdə bu bürcün yaranışı, Ay və Günəş, eyni zamanda Ülkər ulduzunun yaranışı ilə əlaqələndirilir: “Qırx quldurun başçısı Kırankaranın obalara hücum edib otlaqları talan etməsindən, zalımlığından

qorxan obalar Ay və Günəşin getdiyi yolu təqib edərək Göy üzündə dairə şəklində dolanaraq, qorxu içində dayanmadan köç etməyə məcbur olmuşlar. Oba yalnız ayda bir dəfə dincələ bilirmiş. Oba, köç dəstələri dincəlmək istəyir, ancaq yeddi quldurun onlara çata biləcəyindən və Ülpiləki zorla əllərindən alacağından qorxarmışlar (Türk Dünyası Edebiyat Metinləri Antolojisi, 2001:205). Jeti Karakşi haqqındakı mətndə həm də Ülkər ulduzundan bəhs olunur (Potanin, 1883:200).

Ülkər ulduzu bəzi söyləyicilər tərəfindən Dan ulduzu ilə qarışdırılır. Səhərin açılmasına işarə edən Dan ulduzu haqqında bir örnəkdə deyilir: “Ulduzlara baxıb vaxtı-vədəni bilmək olur. Dan ulduzu çıxanda bilirsən ki, səhər açılır. Dan ulduzuna Ülkər, Sarı ulduz, Çoban ulduzu da deyirlər. Bu ulduz çıxanda çoban sürünü otarmağa aparır” (Acalov, A., Bəydili, C., 2005:34). Bundan başqa, ulduzlar haqqında “insanlar gecə çıxan ulduzu və ya bürcüləri səhər ulduzu ilə səhv salır, səfərə çıxır və yolunu azır” şəklində izah Azərbaycan folklorunda. Karvanqıran ulduzu ilə bağlı söylənən nümunələrin süjetini xatırladır.

Ülkər ulduzunun həm də Sarı və Çoban ulduzu adlandırılması məsələsinə aydınlıq gətirmək ulduzlarla bağlı şifahi nümunələrin variantlarını nəzərdən keçirməklə mümkün ola bilər.

Ülkər ulduzunun son vəziyyəti – göy üzündəki yerinin təsviri Türk xalqları təsəvvürlərində müxtəlif xarakter daşıyır. Bu mənbələrin birində yazılır: şamanlara məxsus bubnaların dəri örtüyünün yuxarı hissəsi səma sferasını simvollaşdırır. Burada Ay və Günəş, müxtəlif bürcələr və ulduzlar – Pleyada, Venera və s., göy qurşağı, süd yolu və s təsvir olunur (Dyakonova, 1976:277). Bəzi örnəklərdə əgər bu vəziyyət – ulduzların düzülüşü hər hansı təqib, xilasolma və ya fiziki təsirin göstəricisi kimi verilsə, bir örnəkdə bu düzülüş Ülkərin qorunması məqsədində xidmət edir. “Ürkerlər bir araya toplanıb onu qoruyarmışlar. Yoxsa, yeddi quldur gəlib qızı qaçırıb apararmış (Ergun, 1997:646). Digər mənbədə ulduzun yeri belə verilir: “İki Sümbüldən biri Lak-sümbül, digəri Ulkon-sümbül adlanır; birincisi Samanyoluna daha yaxındır. Bundan başqa, Demirkazık, Ak-bozat və Gök-bozat, İlek bürcü, Reşeto (Pleyada), Carık-culdus (Səhər şəfəqi) və iki axşam şəfəqi: Tanqın-sarı-culdus (parlayan sarı ulduz) və İsek-Kırqan” (Beryozkin, Duvakin).

4. Nəticə

Bütün bunlardan belə nəticə çıxarmaq olar ki, Türk xalqlarının dünyagörüşündə indiki vəziyyəti soyuq hava ilə əlaqələndirilən Ülkər ulduzu örnəklərdə hər hansı əsas personaj və ya onunla qohumluq əlaqəsində olan digər personajdır. Bu personaj hər hansı səbəbdən göy üzünə çəkilir. Göy üzünə çəkilmə çevrilmə ilə müşayiət olunur. Çünki əvvəl başqa varlıq kimi təqdim olunan Ülkər göy üzünə çəkildikdən sonra ulduz şəklini alır. Həmin şəkil dəyişdirmə hissəsinin verilməməsi kosmoqonik məzmunlu örnəklərin xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir. Bundan başqa ümumiləşdirmə apararkən demək lazımdır ki, örnəklərdə əksər hallarda ulduzun maddi olaraq yaranışından söz açılır, bir örnəkdə isə Ülkər adının yaranışından bəhs olunaraq, müəyyən hərəkətlə əlaqələndirilir. Bu mövzulu örnəklərin süjetlərində “göyə çıxma” motivi əsas yer tutur. Ülkərin digər bir canlı tərəfindən göyə aparılması faktına da Türk xalqlarının təsəvvürlərində rast gəlinir. Dua ilə, təqib ilə, digər bir varlıq tərəfindən göyə aparılma ilə müşayiət olunan möcüzə nəticəsində bir neçə ulduzdan ibarət Ülkər ulduz topası yaranır.

Kaynaklar

Acalov, A. (1988). *Azərbaycan mifoloji mətnləri*. Tərtib edən, ön sözün və şərhlərin müəllifi Acalov A. Bakı: Elm, 1988, 196 s.

Acalov, A., Bəydili, C. (2005). *Əsatirlər, əfsanə və rəvayətlər*. Tərtib edənlər: Acalov A., Bəydili C. Bakı, Şərq-Qərb, 304 s.

Atdayev, S.D. (2017). *Zvezdi i mirovozzrenii turkmen*. *Narodi i reliqii Evrazii*. 10 (1-2). (Атдаев, С. Д. (2017). Звезды в мировоззрении туркмен. Народы и религии Евразии, 2017, 10(1-2), 89-94. file:///C:/Users/user/Downloads/zvezdy-v-mirovozzrenii-turkmen.pdf

Beryozkin, E. Y. ve Duvakin, E.H. (1940). *Tematiçeskaya klassifikasiya i raspredeleniye folklorno-mifolojiçeskix motivov po arealam*. *Analiçiçeskiy kataloq*. Gifford, № 2269: 156. (Березкин, Ю.Е., Дувакин Е.Н. Тематическая классификация и распределение фольклорно-мифологических мотивов по ареалам. Аналитический каталог) <https://www.ruthenia.ru/folklore/berezkin/i89.html>

Dyakonova, V.P. (1976). *Reliqiozniye predstavleniya altaytsev i tuvintsev o prirode i çeloveke*. *Priroda i çelovek v reliqioznix predstavleniyax narodov Sibiri i Severa*. L., Nauka, s. 268-291. (Дьяконова В. П. (1976). Религиозные представления алтайцев и тувинцев о природе и человеке // Природа и человек в религиозных представлениях народов Сибири и Севера. Л.: Наука, 1976. С. 268–291)

Ergun, M. (1997). *Türk Dünyası Efsanelerinde Deyişme Motifi*. II Cilt, Metinler, Türk Dil Kurumu Yayınları, 1279 s.

Əmirli, E. (2023). *Azərbaycan əfsanələrinin poetikası və süjet göstəricisi*. Bakı, 360 s.

Kaşğari, M. (2006). *“Divan” lüğət-it-türk*. 4 cildə. I cild. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Əskər R. Bakı, Ozan

Kaşğari, M. (2006). *“Divan” lüğət-it-türk*. 4 cildə. III cild. Tərcümə edən və nəşrə hazırlayan: Əskər R. Bakı, Ozan, 400 s.

Qasımova F. (2016). *Şərur folklor örnekləri*. I kitab. Tərtib edən: Qasımova F. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 348 s.

Lusinda, R. (2018). *Myths and Legends of the Pleiades*. <https://lucindariley.co.uk/myths-and-legends/>

Potantin Q.H. (1881). *Oçerki severo-zapadnoy Monqolii: rezultati puteşestviya, ispoln. v. 1876-1877 qq. po poruçeniyu İmperat*. Rus. Sankt-Peterburg, tom 2. (Потанин, Г. Н. (1881). Очерки северо-западной Монголии: результаты путешествия, исполн. в 1876—1877, том 2, гг. по поручению Императ. Рус., Санкт-Петербург).

Potantin Q.H. (1883). *Oçerki severo-zapadnoy Monqolii: rezultati puteşestviya, ispoln. v. 1876-1877 qq. po poruçeniyu İmperat*. Rus. Sankt-Peterburg, tom 4. (Потанин Г. Н. (1883). Очерки северо-западной Монголии: результаты путешествия, исполн. в 1876—1877, том 4, гг. по поручению Императ. Рус., Санкт-Петербург).

Roux, Jan-Paul. (2011). *Eski türk mitolojisi*. Çeviri: M.Y.Sağlam. Ankara, Bilgesu, 149 s.

Rüstənzadə İ. (2012). *Qarabağ: folklor da bir tarixdir*. II kitab. Tərtib edən Rüstənzadə İ. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 484 s.

Sohn, R., Mann. A. (2023). 19 July. The Pleiades: Facts about the "Seven Sisters" star cluster <https://www.space.com/pleiades.html>

Süleymanova L. (2023). *Şərur folklor örnəkləri*. II kitab. Tərtib edən: Süleymanova L. Bakı, Elm və təhsil, 2023, 304 s.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Üniversitesi Etik Kurulu'nun tarih sayı ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1436174>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 13.02.2024
Kabul Tarihi / Accepted date : 29.05.2024
Yayın Tarihi / Date published : 20.06.2024

Atıf / Citation

Oba, E. (2024). Kazakçada Dayı Kavramı Üzerine. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKİAD)*. 8. Cilt, 1. Sayı, 95-100.

KAZAKÇADA DAYI KAVRAMI ÜZERİNE

On the concept of maternal uncle in Kazakh

EMİN OBA¹

Öz

Kuzey-Batı (Kıpçak) grubu, çağdaş Türk lehçelerinden biri olan Kazakça, söz varlığı açısından oldukça zengindir. Söz varlığını genel olarak Türkçe kökenli sözcükler oluşturmakla beraber farklı dillerden (Arapça, Farsça, Moğolca, Rusça gibi) alıntılanmış sözcükler de vardır. Bu çalışmada, Kazakçada akrabalık terimleri arasında yer alan ancak daha çok diyalektlerde kendine yer bulmuş sözcükler değerlendirilecektir. Kısacası, Kazakçada dayı kavramını karşılayan sözcükler üzerinde durulacaktır. Bu sözcükler; tağa - tağay, tayeke, dayı, nağası. Çalışmada bu sözcüklerin Kazakçaya nasıl geçtiği, kullanım alanları, diyalektlerdeki görünüşleri, sözcüklerin kökeni, tarihî Türk lehçelerindeki ve çağdaş Türk lehçelerindeki şekilleri hakkında bilgi verilecektir. Ayrıca yukarıda belirttiğimiz sözcüklerin dışında, Kazakçada dayı anlamına gelen başka sözcüklerle ilgili de kısa bilgi verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kazakça, Söz Varlığı, Dayı, Akrabalık Adları

Abstract

Kazakh, one of the modern Turkic dialects of the North-Western (Kipchak) group, is very rich in terms of vocabulary. Although the majority of the vocabulary consists of words which are Turkic origin, there are also words borrowed from different languages (such as Arabic, Persian, Mongolian, Russian). In this study, words that are among the kinship terms in Kazakh but mostly find their place in dialects will be evaluated. In short, we will focus on the words that correspond to the concept of maternal uncle in Kazakh. These words; tağa - tağay, tayeke, dayı, nağası. In the study, information will be given about how these words came into Kazakh, their usage areas, their appearance in dialects, the origin of the words, their forms in historical Turkic dialects and modern Turkic dialects. In addition to the words mentioned above, brief information will be given about other words that mean maternal uncle in Kazakh.

Keywords: Kazakh, Vocabulary, Maternal Uncle, Kinship Names

¹ Dr., International Taraz Innovative Institute. Taraz/KAZAKİSTAN. El-mek: eminoba@hotmail.com.

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5299-8023>.

1. Giriş

Akrabalık, kan bağı veya evlilik yoluyla oluşan birlikteliğin adıdır. İnsanın yakın çevresinde bulunan kişilere ad vermesi, onları adlandırması sonucunda oluşmuş bir gereksinimdir. Bundan dolayı, dilin söz varlığı içerisinde önemli bir yere sahip olan sözcükler arasında akrabalık adları da yer almaktadır. Aksan, dilin temel söz varlığını açıklarken, akrabalık adlarını da bu temel sözcükler içerisine dâhil etmektedir. Ona göre; “insanın organları başta olmak üzere onun en temel gereksinimlerini karşılayan yemek, içmek, uyumak, gitmek, gelmek, almak, vermek... gibi kavramlar, ona en yakın kişileri gösteren akrabalık adları, sayılar, insanın maddi ve manevi kültürüne giren çeşitli kavramlar temel söz varlığı içerisine girmektedir” (Aksan, 2004: 26).

Kazakça, zengin bir söz varlığına sahiptir. Söz varlığını genel olarak Türkçe kökenli sözcükler oluşturmaktadır ancak farklı dillerden de (Arapça, Farsça, Moğolca, Rusça gibi) sözcükler Kazakçanın söz varlığında yer almaktadır. Bu alıntı sözcükler çeşitli yollarla (savaş, din, ticaret, coğrafi konum gibi) Kazakçanın söz varlığına dâhil olmuştur. Bu çalışmada, Kazakçada dayı kavramını karşılayan sözcükler ele alınmıştır. Bu sözcüklerin bazıları Türkçe kökenli, bazıları ise farklı dillerden alıntılanmıştır. Çalışmada görüleceği üzere Kazakçada genel kullanımda dayı kavramını karşılayan sözcük, Moğolcadan alıntılanmış *nağası* sözcüğüdür. Türkçe kökenli sözcüklere ise, genel kullanımda rastlanmayıp sözlüklerde ve diyaleklerde rastlanılmaktadır.

2. Kazakçada Dayı Kavramı

Bu bölümde, Kazakçanın söz varlığında dayı kavramını karşılayan sözcükler ele alınmıştır. Bu sözcüklerin kökeni, tarihi ve çağdaş Türk lehçelerindeki görünüşleri, Kazakçadaki kullanım alanları hakkında geniş bilgi verilmiştir.

tağay : “annenin erkek kardeşi, dayı” (Koç, 2003: 510; Smagulov, 2013: 230), *tağa* “anne tarafından akrabalar, dayı” (Aytbayulı, 2007: 614). *Jiyenniñ aytқан sözderi tağasına unadı*. “Yeğenin söylediği sözler, dayısının hoşuna gitti”. *Osı küni tağa degen söz kalıp koyıp, onıñ ornuna ädebi tilde nağası degen söz koldanılıp jür*. “Bugünlerde tağa (dayı) denilen sözcük unutulup onun yerine edebî dilde nağası (dayı) denilen sözcük kullanılmaktadır”. *Onıñ tağası yerteñ jüredi*. “Onun dayısı yarın gidecek” (Iskakov XIII, 2011: 600; Kaliyev, 2015: 637).

Sözcük tarihî Türk lehçelerinde, Eski Uygurcadan itibaren görülür; *tağay* “annenin erkek kardeşi, dayı”: *uladı ka kadaş yegen tağay* “tüm aile ve akrabalar, yeğenler, dayılar” (Clauson, 1972: 474; Wilkens, 2021: 660; Caferoğlu, 1968: 219). DLT’de *tağay* “dayı” (Kaçalın, 2019: 433; Akkoyunlu-Ercilasun, 2014: 847), ML’de *tağay* “dayı” (Battal, 1934: 67), Kıpçakça eserlerden CC’de *tağay* “dayı” (Grønbech, 1942: 232), Çağatayca eserlerden ŞT’de *tağay* “dayı”, LÇT’de *tağa* “dayı” (Ölmez, 1996: 451; Şeyh Süleymân Efendi, 1298: 101). Çağdaş Türk lehçelerinde; Kırgızca *tağa* “dayı” (Yudahin II, 1998: 697), Yeni Uygurca *tağa* “dayı” (Necip, 2016: 483), Özbekçe *tâğa, tâğayı* “dayı” (Li, 1999: 133). *Opıt Slovaryya Tyurkskih Nareçiy*’de *tağay* “дядя, со стороны матери // dayı, anne tarafı” (Radloff III, 1905: 795). Sözcük, Moğolcaya da alıntılanmıştır; ME’de *tağayı* “дядя по матери // anne tarafından akraba, dayı” (Poppe, 1938: 407).

Bugün sözcük, Kazakçada daha çok sözlüklerde ve diyaleklerde (Jambıl, Çimkent) görülmektedir (Aytbayulı, 2007: 614). Konuşma dilinde yerini başka bir sözcüğe (nağası) bırakmıştır. Sözcüğün kökeni ile ilgili genel görüş, Türkçe kökenli bir sözcük olmasıdır. Eski Türkçeden itibaren Türkçenin tüm tarihî dönemlerinde ve bugünkü çağdaş lehçelerin bazılarında *tağa/tağay* şeklinde görülmektedir. Ayrıca Türkçeden Fars ve Evenki dillerine de alıntılanmıştır (TMEN III, 1176). Ayrıca bkz. (Clauson, 1972: 474; Räsänen, 1969: 454; Sevortyan III, 1980: 127; Li, 1999: 132).

Tagay sözcüğüne ek olarak, Kazakçada *tayeke* “annenin erkek kardeşi, dayı” sözcüğü de vardır. Bu sözcük; *tay*² “anne tarafından akrabalar, dayı” ve *eke* “ağabey; baba” sözcüklerinin birleşiminden oluşmuştur. Sözcük, Kazakçanın güney diyalektlerinde (Jambıl - Merke) görülmektedir. *Tayekeñ kelin kıttı goy* “Dayının gelini sert ya” (Aytbayulı, 2007: 615). Kırgızcada da *tayeke* “anne tarafından akrabalık” (Yudahin II, 1998: 717).

dayı : “annenin erkek kardeşi, dayı” (Aytbayulı, 2007: 209; Iskakov IV, 2011: 443). *Meniñ dayım Karakalpak kıoy* “Benim dayım Karakalpak ya”. *Bala bolsa da dayı yekeniñdi bilip jarmasıp jatır da*. “O, çocuk olmasına rağmen dayı olduğunu bilerek sana takılıyor”. *Çardjovda turatın meniñ dayım bar edi*. “Çarcov’da yaşayan benim bir dayım var idi”. *Mamaduçin mağan dayı bolıp keledi*. “Mamaduçin benim dayım olur” (Kaliyev, 2015: 180).

Sözcük, Türkçenin tarihî lehçelerinde; Memlük - Kıpçak sahasında yazılmış eserlerden BM’de *tay* “dayı”, Kİ’de *tayı* “dayı” şeklindedir (Zajackowski, 1958: 49; Caferoğlu, 1931: 100). Eski Anadolu Türkçesi sahası eserlerinden Dede Korkut Kitabı’nda *dayı*, *ıayı* “annenin erkek kardeşi, dayı; ... *Dayım Aruz Taş Oğuz begleri ile gelsün’ demiş; Hemîşe Kazanuç başına bunlar gelsün, ıayısı Aruzı aña kırsun*” (Özkan, 2014: 160; 485). Tarama Sözlüğü’nde *dayı*, *tayı* “dayı; *Acep değildir, er dayıya çeker, derler, meşhur meseldir; Mezbure Hüsnîye tarafından tayısı Hüseyin Çelebi vekâleten tasdik idüp...*” (TS III, 1484; TS V, 3782). Çağdaş Türk lehçelerinde; Karakalpakça *dayı* “anne tarafından akrabalık, dayı; *dayı şeşe* = büyükanne, anneanne” (Baskakov, 1963: 157), Türkmence *dayı* “dayı; dayı (kendinden yaşlı erkeklerle seslenmede kullanılır)” (Tekin vd., 1995: 139), Azerice *dayı* “dayı”, Hakasça *tayı* “dayı” (Li, 1999: 132). *Opıt Slovarya Tyurkskih Nareçiy*’de *dayı* “дядя, по матери // dayı anne tarafından akraba” (Radloff III, 1905: 1620).

Dayı sözcüğü, Türkçenin tarihî lehçelerinde görülen *tagay* sözcüğünün Batı Türkçesindeki karşılığıdır. Sözcük, daha çok Eski Anadolu Türkçesi ve bugünkü Oğuz grubu çağdaş Türk lehçelerinde görülmektedir. Kazakça ve Karakalpakça gibi çağdaş lehçelere Türkmence üzerinden geçmiştir. Hatta sözcük, Kazakçada daha çok diyalektlerde görülmektedir. Özellikle de güney diyalektlerinde (Çimkent; Xojeyli, Törtkul, Amuderya ilçeleri) görülmektedir (Kaliyev, 2015: 180; Aytbayulı, 2007: 209).

nağası : “anne tarafından akrabalık”, *nağası ağa* “annenin erkek kardeşi, dayı”, *nağası ata* “annenin babası, dede”, *nağası apa* “annenin kendinden büyük kız kardeşleri”, *nağası äje*, *nağası şeşe* “annenin annesi, nine”, *nağası kıarındas* “annenin yaşça kendisinden küçük kız kardeşleri”, *nağası ini* “annenin yaşça kendisinden küçük erkek kardeşleri”, *nağası jurt* “anne tarafı, annenin doğduğu, büyüdüğü aileye verilen ad”, *nağasılık* “akrabalık (anne tarafı). *Gülsim nağası ağasının bölek otavı bar eken, sonda otırıptı*. “Gülsüm, dayısının ayrı bir otağı varmış, orada oturmuş”. *Bakıtı janğan nağası ağası akşasın alayın dep poçtağa barsa, pasportsız akşa bermeydi*. “Talihi yüzüne gülen dayısı, parasını almak üzere postahaneye gitmiş ama kimliksiz para vermemişler” (Iskakov XI, 2011: 449; Buralkulı, 2008: 402; Koç, 2003: 395).

Nağası sözcüğü, Kazakçada dayı anlamında kullanılan en yaygın sözcüktür. Sözcük, bugün edebî metinlerde, günlük hayatta ve birçok alanda kullanılmaktadır. Moğolca *nağacı* “родственники по матери; дядя // anne tarafından akrabalar; dayı” sözcüğünden alıntılanmıştır. Sözcük, *nağa* “отец матери // annenin babası + -çu şeklindedir (Sanjeyev, 2016: 183). Sözcük Moğolcada; Orta Moğolca Gizli Tarih’te *nağacu* “oheim mütterlicherseits // dayı” şeklinde geçer (Haenisch, 1939: 112). Edebî Moğolcada, *nağacı* “maternal uncle; relatives on mater’s side // dayı; anne tarafından akrabalar” şeklinde geçer (Lessing, 1960: 556). Çağdaş Moğolcada; Kalmukça *nağ²tsv* “verwandter mütterlicherseits // anne tarafından akrabalar” (Ramstedt, 1935: 270), Buryatça *nağashay* “брат матери, дядя // annenin erkek kardeşi, dayı”,

² Orta Türkçe *tagay* (DLT) < *tây* “anne tarafından akraba” (Gülensoy, 2007: 268). Kırgızcada *tay* “anne tarafından akrabalık; *tay ene* = anneanne” (Yudahin II, 1998: 717). Ayrıca, Houtsma’da *tai* “oheim mütterlicherseits // dayı, annenin erkek kardeşi” (Houtsma, 1894: 83), BM’de *tay* “oncle maternel // dayı, annenin erkek kardeşi” (Zajackowski, 1958: 49).

nagsa “отец матери // annenin babası”, *nagsa aḡay* “брат матери, дядя // annenin erkek kardeşi, dayı” (Çeremisov, 1951: 333), Dagurca *nagci*, *nagco* “anne tarafından akrabalar, dayı” (Martin, 1961: 195). Türkçenin tarihî lehçelerinde; Çağatayca sözlüklerden DTO’de *nağacı* “oncle maternel // dayı” (Pavet de Courteille, 1870: 508), LÇT’de *nağacı* “dayı” (Şeyh Süleymân Efendi, 1298: 282). Çağdaş Türk lehçelerinde; Karakalpakça *nağası* “anne tarafından akrabalar” (Baskakov, 1958: 473), Nogayca *nağaş* “anne tarafından akrabalık, dayı” (Baskakov, 1963: 232).

Yukarıda belirttiğimiz sözcüklerin dışında; Kazakçada dayı anlamında kullanılan birkaç sözcük daha vardır. Ancak bu sözcüklerde dayı anlamı, sözcüklerin ikincil anlamlarında karşımıza çıkmaktadır ve bu sözcükler genellikle diyalektlerde görülmektedir. Bunlardan ilki, Rusçadan alıntılanan *däde*³ / *täte* “yaşı büyük akrabalara kullanılan bir hitap, amca, dayı” sözcüğüdür. Sözcük bugün Kazakçanın güney diyalektlerinde (Jambıl, Lugovoy ilçesi) görülmektedir (Aytbayulı, 2007: 631). Diğer sözcük de Moğolcadan alıntılanan; *aga*, *ağay*⁴ “amca, dayı” (yaşı büyükler için kullanılan bir hitap), *nemere aḡay* “amca; dayı; yaşça büyük kuzen” sözcüğüdür (Iskakov I, 2011: 58; 60; Li, 1999: 126).

3. Sonuç

Kazakçanın söz varlığında dayı kavramını karşılayan birden fazla sözcük vardır. Bu sözcükler bugün Kazakçanın sözlüklerinde, diyalektlerinde, konuşma dilinde kullanılmaktadır. Ayrıca sözcüklerin bazıları Türkçe kökenli (*tağa/tağay*, *dayı* gibi) olup bazıları da başka dillerden (Moğolca *nağası* gibi) alıntılanmıştır. Bugün Kazakçada günlük hayatta dayı kavramı için kullanılan sözcük, Moğolcadan alıntılanan *nağası* sözcüğüdür. Bu durum şunu göstermektedir; Kazakça, Türkçe kökenli sözcükler açısından ne kadar zengin olsa da Moğolcanın etkisi hissedilebilir niteliktedir. Bu etki Kazakçanın söz varlığında çok sayıda Moğolca alıntı sözcüğün varlığıyla kendini belli ettirmektedir.

Kazakçada kullanılan Türkçe kökenli olan *tağa/tağay*, *dayı*, *tayeke* gibi sözcükler, sadece diyalektlerde ve sözlüklerde görülmektedir. Günlük hayatta bu sözcükler yaygın olarak kullanılmamaktadır. Bu sözcükler daha çok Kazakçanın güney diyalektlerinde görülmektedir. Güney diyalektlerinde görülme sebebi; bölgenin Türkmence, Özbekçe, Karakalpakça gibi çağdaş Türk lehçelerinin tesirinde kalmış olması ve bölgede Kırgız, Özbek, Karakalpak gibi halkların da Kazaklar arasında yaşamasıdır.

Kaynaklar

Akkoyunlu Z., Ercilasun Ahmet B. (2014). *Kâşgarlı Mahmud, Divânu Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aksan, D. (2004). *Türkçenin Sözvarlığı*. Ankara: Engin Yayınları.

Aytbayulı, Ö., vd. (2007). *Diyalektolojyalık Sözdik*. Almatı: Arıs Baspası.

Baskakov, N. (1958). *Karakalpakça-Ruşşa Sözlük*. Moskva.

Baskakov, N. (1963). *Nogaysko-Russkiy Slovar'*. Moskva.

Battal, A. (1934). *İbni-Mühennâ Lugati*. İstanbul: İstanbul Devlet Matbaası.

Buralkıulı, M. (2008). *Kazak Tilinin Tüsindirme Sözdigi*. Almatı.

Kİ = Caferoğlu, A. (1931). *Abû Hayyân Kitâb al-İdrâk li-lisân al-Atrâk*. İstanbul: Evkaf Matbaası.

³ Rusçada дядя “dayı, amca” anlamında kullanılmaktadır. Sözcük, *däde, däd şekillerine çevrilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Vasmer I, 1986: 561).

⁴ Moğolcada; *āka* “ağabey, büyük erkek kardeş” (Sanjeyev, 2015: 51), *aḡa* “ağa, ağabey, büyük erkek kardeş” (Lessing, 1960: 59).

- Caferoğlu, A. (1968). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Clauson, Sir G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Çeremisov, K. M. (1951). *Buryatsko-Russkiy Slovar'*. Moskva.
- TMEN = Doerfer, G. (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen Band I-IV*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GMBH.
- Doerfer, G. (1980-1981). *Temel Sözcükler ve Altay Dilleri Sorunu*. Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, s. 1-16.
- Eren, H. (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*. Ankara: Bizim Büro.
- CC = Grønbech, K. (1942). *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Kopenhagen.
- Gülensoy, T. (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü I-II*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Haenisch, E. (1939). *Wörterbuch zu Monghol un nuica tobca'an (Yüanch'ao psi-hi) geheime Geschichte der Mogolen*. Leipzig.
- Houtsma, M. Th. (1894). *Ein Türkisch-Arabisches Glossar*. Leiden: E. J. Brill.
- Iskakov, A. (2011). *Kazak Edebi Tiliniñ Sözdigi 15 cilt*. Almatı.
- DLT = Kaçalın, M. (2019). *Mahmûd el-Kâşgarî, Dîvânu Lugâti't-Turk* (Yayına Hazırlayan: Mehmet Ölmez). İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Kaliyev, G., O. Nakısbekov, Ş. Sarıbayev, A. Uderbayev. (2005). *Kazak Tiliniñ Aymaktık Sözdigi*. Almatı: Arıs Baspası.
- Koç, K., Ayabek Bayniyazov, Vehbi Başkan. (2003). *Kazak Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Akçağ Yayıncılık.
- Lessing, Ferdinand D. (1960). *Mongolian-English Dictionary*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Li, Yong-Söng. (1999). *Türk Dillerinde Akrabalık Adları*. İstanbul: Simurg Yayınları.
- Martin, S. E. (1961). *Dagur Mongolian (Grammar, Texts and Lecture)*. Bloomington.
- Necip, E. N. (2016). *Uygurca Türkçe Sözlük*. Şanghai.
- Oba, E. (2020). *Kazakçanın Tarihi Türk Lehçelerine Göre Söz Varlığı*. IQ Kültür-Sanat.
- ŞT = Ölmez, Z. (1996). *Ebulgazi Bahadır Han Şecere-i Terākime (Türkmenlerin Soykütüğü)*. Ankara: Simurg Yayınları.
- Özkan, E. (2014). *Dede Korkut Kitabı'nın Tarihi ve Etimolojik Sözlüğü*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- DTO = Pavet de Corturteille, M. (1870). *Dictionnaire Turk-Oriental*. Paris.
- ME = Poppe, N. N. (1938). *Mongolskiy slovar', Mukaddimat al-adab I-II*. Moskva.
- Radloff, W. (1893-1911). *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte I-IV*. Sanktpeterburg.
- Ramstedt, G. J. (1935). *Kalmückisches Wörterbuch*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Räsänen, M. (1969). *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türkischen Sprachen*. Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.

Sanjeyev, G. D., M. N. Orlovskaya, Z. V. Şevernina. (2015-2018). *Etimologičeskiy Slovar' Mongolskiĥ Yazıkov I-III*. Moskva.

Sevortyan, Yervand V. (1974-2003). *Etimologičeskiy Slovar' Tyurkskih Yazıkov*. Moskva.

Smagulov, A. (2013). *Kazak Esimderi (Entsiklopediyalık Anıktamalık)*. Almatı: Atamura.

LÇT = Şeyh Süleymān Efendi. (1298). *Lugat-i Çağatay ve Türki-yi Osmani*.

TS = XII. Yüzyıldan Beri Türkiye Türkçesiyle Yazılmış Kitaplardan Toplanan Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü. (1995-1996). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, T. (1960). "Amca" ve "Teyze" Kelimeleri Hakkında. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten*, s. 283 - 294.

Tekin, T., Mehmet Ölmez, Emine Ceylan, Zuhul Ölmez, Süer Eker. (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 18.

Vasmer, M. (1986-1987). *Etimologičeskiy Slovar' Russkogo Yazıka I-IV*. Moskva: Progress.

Wilkens, J. (2021). *Handwörterbuch des Altuigurischen, Altuigurisch - Deutsch - Türkisch (Eski Uygurcanın El Sözlüğü, Eski Uygurca - Almanca - Türkçe)*. Göttingen: Universitätsverlag Göttingen.

Yudahin, K. K. (1998). *Kırgız Sözlüğü*, (Çev. Abdullah Taymas). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BM = Zająckowski, A. (1958). *Bulğat al-Muštāq fi luğat at-Turkwa-l-Qifzāk*. Warszawa.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Üniversitesi Etik Kurulu'nun tarih sayı ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1477184>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 02.05.2024
Kabul Tarihi / Accepted date	: 05.06.2024
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2024

Atıf / Citation

Şehriyar, G. (2024). Nogay Dili Sorunu ve Nogaycadan Çeviri. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKİAD)*. 8. Cilt, 1. Sayı, 101-108.

NOGAY DİLİ SORUNU VE NOGAYCADAN ÇEVİRİ
The question of Nogai language and translation from Nogai
GUMRU ŞEHİRİYAR¹

Öz

Nogaylar tarihte en çok sürgün ve soykırım yaşayan Türk halkıdır. Bu nedenle dilleri, kültürel mirasları, tarihleri ve etnografyası geniş çapta incelenmemiştir. Yazım grafiklerinin sık sık değişmesi, harf çevirisi (transliterasyon) ve çeviri sırasında ciddi hatalara yol açmıştır. Nogay dilini öğrenmek, o dilde yazılan sözlü metinlerin mutlaka doğru anlaşılması anlamına gelmez. Bu metinlerin tarihle yakından ilgili olduğunu veya tarihi olaylar sırasında halkın kaygılarını dile getirerek söylendiğini dikkate alırsak, o zaman bu dil olayları bir milleti köklerine yabancılaştırabilecek ciddi bir meseledir.

Böylece burada Nogayca metinlerin tercümesi sırasında ortaya çıkan ortak dil sorunlarını, Nogay dilinin kanunlarını, Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan dili ile ortak kelimeleri ele aldık. Son olarak bazı Nogayca kelimeleri sözlük halinde tercümeleriyle birlikte sunarak dil hakkında genel bilgi vermeye çalıştık.

Anahtar Kelimeler: Nogay Ordası, Nogay Dili, Çeviri Sorunu, Harf Çevirisi Sorunları

Abstract

The Nogais are a Turkic people who have experienced the largest number of exiles and genocides in history. Therefore, their language, cultural heritage, history and ethnography have not been widely studied. The frequent change of writing graphics led to serious errors in transliteration and translation. Learning the Nogai language does not necessarily mean a correct understanding of oral texts written in this language. If we consider that these texts are closely connected with history or were spoken during historical events, expressing the concerns of the people, then these linguistic events represent a serious problem that can alienate a nation from its roots.

¹ Dr. Azerbaycan Milli Bilimler Akademisi Folklor Enstitüsü, Türk Halkları Folkloru Bölümü, Kıdemli araştırmacı. Bakü / AZERBAIJAN. E-mail: nevayi-qumru@rambler.ru

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6130-7063>

Thus, we discussed here the general language problems that arise when translating texts from Nogai, as well as the laws of the Nogai language and mutual words with the Azerbaijani language. At the end, we tried to give general information about the language by providing some Nogai words with their translation in the form of a dictionary.

Keywords: Nogai Horde, Nogai Language, Translation Problem, Transliteration Problems

1. Giriş

Nogaylar, en görkemli ve trajik tarihe sahip Türk halklarından biridir. Bir dönem Avrasya coğrafyasında hegemonik olan bu millet, Rus İmparatorluğu'nun kurulmasından sonra çok ağır tarihi olaylarla karşılaşmış ve büyük mahrumiyetlerden geçerek bu günlere gelmiştir. Aynı zamanda büyük bir tarihe sahip olan bu millet Sovyetler Birliği içerisinde çok az biliniyor ve bu olay Sovyet Devletinin bu konuya getirdiği bir takım yasakla bağlantılıydı. Halkın tarihindeki büyük çalkantılara rağmen Nogaylar dillerini ve kültürlerini korumayı başarmışlardır. Nogay halkının da kendi tarihlerini anlatmayı ve bu günlere getirmeyi başardığını özellikle belirtmek gerekir. Folklorları, özellikle de zengin destansı mirasları ile tanışma, Nogay halkının dili ve manevi dünyası hakkında geniş bir fikir vermektedir. Ama önce Nogay kimliğine dair bazı notlar düşmek istiyoruz.

2. Nogay Ordası ve Nogay kimliği

Cengiz Han'ın torunu Batı Han tarafından kurulan, Avrupa ve Asya'da bulunan ve yaklaşık 200 yıl yaşamış olan Altın Orda, bir zamanlar dünyanın en büyük ve en güçlü devletiydi. Batı Han'ın ölümünden sonra kardeşi Barka Han iktidara geldi. Ondan sonraki dönemlerde Batı Han'ın torunları Mangi Teymur, daha sonra Tuta Mangu ve ondan sonra da Teleboğa iktidara geldi. Aslında o dönemlerde iktidarı devlette ve orduda büyük nüfuza sahip olan Nogay Han yönetiyordu.

Macar Türkolog L.Rasonyi, "Tarihte Türklük" adlı eserinde hazırladığı "Cuci Hanedanı" tablosunda Nogay Han'ın Cuci – Taval (Cuci'nin oğlu) – Teler (Cuci'nin torunu) – Nogay soyundan geldiğini yazar. Batı Han'ın seferlerine katıldığı sırada kısa sürede cesur bir savaşçı ve yetenekli bir general olarak ün kazandı. "Nogay'ın güçlü kişiliğinin gölgesinde kalan Kıpçak hanları passif ve sembolik bir duruma düştü" (Raglan, 1998: 221). Böylece "Barka Han'la eşit haklarla devleti yönetmeye başladı" (Samoyloviç, 1918: 58; Safargaliyev, 1949: 63).

Barka Han'ın ölümünden sonra Don ve Dinyeper (Özi) nehirleri arasındaki bölge Nogay Han'ın kontrolüne geçti. Onun o topraklar üzerindeki etkisi o kadar büyümüştü ki, Bizans imparatoru Michael Paleogos 1273 yılında üvey kızı Ephrosia'yı Kıpçak prensi Nogay'ın haremine göndermişti (Raglan, 1998: 221; Raglan, 2003: 551).

Yaklaşık 40 yıl boyunca Altın Orda'da büyük nüfuz sahibi olan ve beş hükümdarı görevden alan eski Nogay Han, 1300 yılındaki çatışmalardan birinde Rus askerleri tarafından öldürüldü. O tarihten itibaren Aşağı İdil, Yayık (Ural) ve Emba nehirleri civarında yaşayan ve Nogay Hana bağlı kavimlere Nogay denmeye başlandı. Bu açıdan destanlar Nogay kimliğini güvenilir bir şekilde korumuştur. "Herhangi bir Nogay destanını incerseniz, karakterleri ve kahramanları kendilerine "Nogay", halkına "Nogayım", ülkelerine ise "Nogay eli" adını verir" (Edege Batır, 1988: 15).

Nogayların tüm Türk halkları arasında en çok kitlesel tehcire ve soykırıma maruz kaldığını belirtmek önemlidir (1300, 1558, 1600, 1601, 1630, 1634, 1777, 1783, 1944, vb.).

Daha sonraki zamanlarda Nogaylar, Ruslar tarafından kendi topraklarından – Kırım ile Tuna arasındaki bölgeden Yayık ve Emba nehirleri arasındaki bölgeye sürgüne gönderildi. Onların küçük bir kısmı Anadolu'ya göç etti. Bu Nogayların ilk sürgünüydü.

1558 yılında Nogay Hanlığı'nda şiddetli bir kıtlık yaşandı. Ruslar bunu kullanarak Hanlık içinde panik yaratmayı başardılar. Yusuf Bey'in öldürülmesinin ardından İsmail Mirza, Rus yetkilileri tanıdı. Rus köleliğini kabul etmeyen Nogayların İdil Nehri'nin batısına, Kırım'a göç etmekten başka seçeneği yoktu. O dönemlerde Nogaylar "Çocuğum hastalanmasın diye / Buzları eriteceğim / Kırım tarafına gideceğim" derlerdi. Bu Nogayların ikinci sürgünüydü.

16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Ruslar ile Nogaylar arasında çok sayıda çatışma yaşandı. 1580 yılında işgal altındaki Nogay topraklarına ilk olarak Ruslar yerleşmeye başlamış, daha sonra Nogay Orda'sının başkenti Sarayçik'i yakıp yağmalamışlardır. 1586'da İdil'in sol yakasında Samara kalesini inşa ettiler. O bölgedeki konumlarını sağlamlaştırdıktan sonra 1600 yılında kalenin çevresini istila ettiler ve Nogayları yeniden mağlup ettiler. 1601 yılında Nogayların bulunduğu İdil çevresindeki bölgelerde kıtlık yaşandı. Bu durumdan yararlanan Ruslar, Nogay Ordası'na ait toprakların büyük bir bölümünü işgal etti. Bu kısa dönemde bir milyon Nogay'ın öldürüldüğünü bilir.

17. yüzyıl da Nogaylar için zor bir dönemdi. 1628-1630'da Kalmıklar, Nogay Ordası'na saldırdı ve İdil ile Yayık arasındaki toprakları işgal etti. 1634'te tekrar Nogay Ordası'na saldırdılar ve Nogay'ın büyük bir bölümünü yok ettiler. Geri kalanlar İdil'in sağ yakasına taşınmak zorunda kaldı.

18. yüzyılda Nogaylar ağır kayıplara uğradı. 17. yüzyılın farklı dönemlerinde çeşitli katliamlara maruz kalmalarına rağmen sonraki dönem daha acımasız oldu. Ruslar Nogayları Osmanlılara ve Kırım Hanlığına karşı kullanmaya karar verdiler. Nogaylar Rusların bu teklifini reddettiler. Bu nedenle Ruslar Nogaylara saldırıp yeniden katliamlar yaptılar. Buna karşı Nogaylar isyan edip Ruslara karşı direndiler. Bunu önlemek için Ruslar Nogayları topraklarından çıkararak Rusya topraklarının neredeyse her yerine dağıttılar. 28 Haziran 1783'te General A. Suvorov, birlikleriyle Nogaylar üzerine yürüdü ve aralarında çocuklar, kadınlar ve yaşlıların da bulunduğu yüz binlerce Nogay'ı katletti. O yüzden de A. Suvorov'a "Nogay kasabı" deniliyor. Bu katliamın boyutu o kadar büyüktü ki, arada yaşanan cinayetleri gölgede bırakan dördüncü Nogay soykırımı olarak kabul ediliyor.

1944 yılında yaşanan olay Nogaylara yapılan beşinci büyük soykırımdır. Binlerce Nogay, Kırım Tatarlarıyla birlikte hayvan taşıma vagonlarına bindirilerek bilinmeyen bir yere sürüldü. Sayıları bilinmeyen bu kişilerin akıbetine ilişkin bugüne kadar bir bilgi bulunmuyor.

Kaderleri pek çok yerinden edilme, sürgün ve soykırımla belirlenen Nogay halkı, artık dünyanın birçok ülkesine yerleşmiş durumda. Buna rağmen, onlar yine de dillerini ve ulusal geleneklerini korumayı başardılar.

3. Nogay dili

Nogaylar, dünyanın dört bir yanına yayılmışlar. Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti ve Dağıstan, Stavropol, Çeçen-İnguş Özerk Cumhuriyeti, Romanya'nın Astrahan, Dobruca, Türkiye'nin Ankara, Konya, Eskişehir bölgelerinde yaşamlarını sürdürmelerine rağmen ana dillerini unutmamış, az önce sözettiğimiz sürgünleri ve soykırımları anlatan ağıtlar yakıp şarkılar söylüyorlar, kendi ana dillerinde efsaneler ve destanlar anlatırlar.

Nogay dili, Türk dillerinin Kıpçak grubuna aittir. Burada "Kazak, Karakalpak, Kırgız ve Özbek ile birlikte güneydeki bir alt grubu (Aral-Hazar) oluşturur" (Johanson, 1998: 81). Araştırmacılar Nogay dilinin lehçelerini üç gruba ayırıyor (Baskakov, 1940: 32):

- Doğru Nogay lehçesi (Stavropol);
- Siyah Nogay lehçesi (Dağıstan);
- Beyaz Nogay lehçesi (Karaçay-Çerkesçe).

Bu lehçeler, ağız özelliklerinden dolayı birbirlerinden farklılık göstermektedir.

Nogayların defalarca sınır dışı edilmesi, onların bağımsız bir dil politikası geliştirmelerini engellemiştir. Bu nedenle zengin kültürel mirasları neredeyse kaybolmaya yüz tutmuştur.

Yalnızca 20. yüzyılda alfabeleri birkaç kez değişti: Önce Arapçaydı, 1928`de Latince`ye, 1938`de de Kiril alfabesine geçti. Dolayısıyla kültürel mirasın eksiksiz, kusursuz bir şekilde günümüze ulaşması mümkün olmadı. Burada Tatarlar, Başkurlar, Karakalpaklar, Kazaklar ve Altaylılar arasında yaşamış olan Edigey`i konu alan kahramanlık destanının Nogay versiyonunun dilini incelemek istiyoruz. Öncelikle şunu belirtelim ki destanın Nogay versiyonu da dahil olmak üzere pek çok versiyonu her yönüyle incelenmiş olmasına rağmen ne Rusya`da ne de diğer ülkelerde dili üzerine herhangi bir geniş araştırma yapılmamıştır. Bu konuyla ilgili sadece birkaç makale mevcuttur (Atakayeva, 1999: 23-25; Cemakulov, 2016; Karakayev, 1993: 72-76; Karakayev, 2011, vb.). “Edigey” destanının söz varlığının son derece zengin ve etkileyici olduğunu belirtmek gerekir. Burada ortak Türkçe kelimeler olan Kıpçak-Oğuzca, başta Nogayca olmak üzere Arapça ve Farsça kelimeler kullanılmıştır” (Karakayev, 2011).

Ayrıca destanın Nogay versiyonunun önceki orijinal baskılarından da, onların imla özelliklerini incelemenin çok önemli olduğunu görüyoruz. Arap alfabesiyle yazılmış M. Osmanov (“Toktamış Han`ın Hikayesi”), İ. Berezin (“Toktamış Han`ın Hikayesi”) ve Ç. Velihanov-P. Melioranskiy (“Edige biy”) ile V. Radlov (“İdege biy”) versiyonları daha sonra Kiril alfabesiyle yayımlandı. V. Radlov, metnin harf çevirisi sırasında ortaya çıkan kusurları ortadan kaldırmak için “Radlov grafikleri” adı verilen bir grafik bile oluşturmuştu. Bununla birlikte, “destanın Arapça (Arap alfabesiyle – G.Ş.) baskılarının hiçbiri o dönemde var olan yazım kurallarına uymuyor.

Bütün bunlar Arapça ve Farsça kökenli pek çok kelimenin yanlış yazılışı, aynı kelimelerin birçok varyantının bulunması ve yazımındaki mekanik hatalar birçok noktanın belirsizliğine yol açmaktadır” (Cemakulov, 2016: 425). Arap harfleriyle yazılan metinlerde Türkçe kökenli kelimelerdeki “Sağır nun” – “ñ” ünsüz harfleri “ng” ve “nk” şeklinde gösterilmekte, bu da bazı kelimelerin yanlış okunmasına neden olmaktadır. Veya “Elif” harfi doğru yazılmadığında veya hareketler doğru konulmadığında kelimeler yanlış anlamlar kazanabilir. Bu da kelimelerin harf çevirisinde bir grafikten diğerine aktarılırken ciddi hatalar yapıldığı anlamına geliyor. “Edigey” destanına ilişkin yukarıdaki fikirler, Nogayların tüm sözlü yaratımlarına, folklor metinlerine uygulanabilir.

Nogay dilinin kaybolmaması, yok olmaması için araştırma çalışmaları yürütülmektedir. 1930`lardan sonra N. Baskakov sistematik olarak Nogay diline ilişkin araştırmalar yapmış (Nogay dili ve lehçeleri: gramer, metinler ve sözlük. SSCB Bilimler Akademisi Yayınları, 1940; Nogay dili grameri. Karaçay-Çerkesya Ekonomi, Tarih, Dil ve Edebiyat Bilim Araştırmalar Enstitüsü. Çerkessk: Stavropol Kitapçılık Yayınevi, Karaçay-Çerkesya bölümü, 1973, Nogayca-Rusça Sözlüğü, 1963, vb.).

Nogay dili çalışmalarının tarihi üzerine danışmanlık yaparken, C. Kalmıkova (Nogay Dilinin Alfabeti // SSCB Türk Dillerinin Alfabelerinin Geliştirilmesine İlişkin Sorular. SSCB Bilimler Akademisi Dilbilim Enstitüsü. Moskva, Nauka, 1972, 240 s. vb.), E. Aybazova (Nogay Dilinde Akrabalık Terimleri // Karaçay-Balkar ve Nogay Dillerinin Güncel Sorunları. Stavropol, 1981; Kompleks Oluşturmanın Ana Yolları. Modern Nogay Dilinde İsimler // Karaçay-Çerkes Halklarının Dillerinin Sözcüksel ve Gramer Sorunları. Çerkessk, 1983; Modern Nogay Dilinde Karmaşık Kelimeler Oluşturmanın Bir Yolu Olarak Rusça`Dan Aktarma // Sosyalist Yaşam Tarzı ve Karaçay-Çerkesya`Da Dil İlişkileri. Çerkessk, 1985; Modern Nogay Dilinde Karmaşık İsimlerin Yapısal Türleri // Karaçay-Çerkesya Dillerinin Kelime ve Dilbilgisi İle İlgili Güncel Sorular. Çerkessk, 1987), M. Bulgarova (Nogay Toponimi. Stavropol, 1999), S. Hacıyeva (19. ve 20. Yüzyılın Başlarında Nogay Halkının Maddi Kültürü.1976), S. Kalmıkova (Nogay Dilinin Beyaz Nogay Lehçesindeki Sözcük Alıntıları. Çerkessk, 1959; Nogay Dilinin Beyaz Nogay Lehçesi. Moskva, 1965; Sovyet Döneminde Nogay Edebi Dilinin Gelişimi

Üzerine. Çerkessk, 1968 vb.), Y. Karakayev (Modern Nogay Dili. Çerkessk, 2001) vb. isimlerini çizmek önemlidir.

Nogay dilinde basılan gazetelerin dilin unutulmamasındaki rolü paha biçilmezdir. Bugün Dağıstan'da yayınlanan "Çölün Sesi" ("Шоль давысы") gazetesi Nogay'da yayınlanan ilk gazetelerden biridir. İlk başlarda "Altın Bayrak" ("Кызыл байрак") adlanan bu gazete, 1931 yılında ilk kez Latin alfabesiyle, 1938'den beri de Kiril alfabesiyle yayımlandı. Gazete 1966'dan "Çöl Deniz Feneri" ("Шольлик багары") adı altında yayınlanmaktadır. Haftada bir kez yayınlanan bu gazete, 1991 yılından bu yana "Çölün Sesi" adı altında yayınlanmaktadır. Karaçay-Çerkes Cumhuriyeti'nde haftada bir kez 3.000 tirajlı "Nogayların Sesi" ("Ногай давысы") adlı bir gazete yayınlanmaktadır. 1938 yılında kurulan bu gazete ilk olarak "Altın Çerkes" ("Кызыл Черкес") adıyla yayımlanmış, daha sonra 1944 yılında gazetenin adı "Lenin'in yolu" ("Ленин йолы") olarak değiştirilmiştir. 1991'den beri gazete "Nogayların Sesi" adlanır. "Laçın" ("Лашын"), "Tarahacum" ("Маьметекей"), "Hayat ağacı" ("Байтерекей") ve diğer dergiler Nogay dilinde yayınlanmaktadır.

4. Akraba dillerin çeviri sorunu

Türk dillerinin lehçeleri arasındaki karşılıklı entegrasyon meselesi, günümüzde Türkolojinin karşı karşıya olduğu aktüel sorunlardan biridir. Ama bunun arkasında da bir dil politikası var. Bugün dünyada yaşayan Türkler rahat iletişim kurabilmek için ortak bir dil oluşturmayı amaçlıyorlar. Elbette ortak Türkçeden kaynaklanan pek çok sorun bu işi zorlaştırıyor. Bu sorunlardan biri ve en zor olanı çeviri meselesidir.

Şu anda kardeş Türk dillerinden çeviri konuları oldukça karmaşık bir süreçten geçiyor. Geçen yüzyılın başında M. E. Sabir: "Osmanlıcadan Türkçeye çeviri – bilmiyorum... / Osmanlıcadan Türkçeye çeviri ne demek?" diyerek bu tür çevirilere itirazını dile getirirdi.

Belki bugün Azerbaycanlılar için Türkiye Türkçesinden tercümanlığa gerek yoktur ama Kazakça, Tatarca, Nogayca, hatta Özbekçe vs. dillerden çeviri yapmak çok önemli ve aynı derecede sorumlu. Bugün Azerbaycanda Türkiye Türkçesini herkes dinliyor, okuyor ve anlıyor. Türkiye Türkçesinden yapılan çeviri güncel sayılmayabilir. Ama Kazakça, Tatarca, Nogayca bir metin okuduğumuzda üç beş kelime dışında hiçbir şey anlayamıyorsunuz. Bu nedenle Türk dilleri arasında çeviri konusu her zaman güncel olacaktır.

Azerbaycan, Türkiye ve Nogay dillerinin akraba olması, oldukça ortak bir kelime dağarcığına sahip oldukları anlamına gelir. Çeviri zamanı bu kelime grubu iki aşamada incelenmelidir:

- Her üç dilde aynı anlam yüküne sahip kelimeler: kalayşı (N) – kalaycı (T) – qalayçı (A), marmár (N) – mermer (T) – marmar (A), kayşı (N) – makas (T) – qayçı (A), kum (N) – kum (T) – qum (A), kuyi (N) – kuyu (T) – quyu (A), kürek (N) – sırt (T) – kürək (A), kurgan (N) – kurgan (T) – kurqan (A), öy (N) – ev (T) – ev (A) ve s.
- Her üç dilde kullanılan kelimeler Nogay dilinde farklı anlamlara sahiptir: Nogaycada "arzu" kelimesi "çakal" anlamına gelir. Azerbaycandaki "arzu" ise "dilek"tir. "Elme" veya "yelme" istihbarat birimidir. Türkiye Türkçesinde ve Azerbaycandaki halk danışık dilinde ise "elma", "alma" anlamındadır. Aynı zamanda Nogaycada "kirekeş" "sarvân" demektir. Azerbaycandaki "kirekeş" ise "kiracı"dır. Nogaycada "kulak" kısa kollu elbisedir. Nogaycada "mayak" "gübre" demektir. Azerbaycandaki "mayak" ise "deniz feneri"dir. Nogaycada "şir" "yağ" anlamındadır. Azerbaycandaki ise "aslan" demektir.

Çeviri sırasında "mermer", "kum", "kuyu", "kürek", "kurgan", "ev" vb. Azerbaycan dilinde ve Türkiye Türkçesinde bu tür ifadelerin aynı anlamda kullanılması, tercümanı yanıltabilir, yani "arzu", "kirekeş", "kulak", "mayak", "şir" vb. sözlerin de aynı anlama geldiğini

düşüne bilir. Bu yanlış düşünce ya metnin bağlamından tamamen sapılmasına yol açar ya da çeviri sırasında hiçbir anlam ifade etmeyen kelimeler topluluğu oluşturur.

Kural olarak hem çeviri hem de harf çevirisi (transliterasiya) sırasında özel isimlere özen gösterilmeli, istisnalar olmadığı sürece orijinalinde olduğu gibi sunulmalıdır. Nogaycada bu kural biraz farklıdır. Bazı özel isimler, coğrafi isimler çevrilir. Örneğin, Uzu – Dinyeper veya Özi, Sır – Seyhun veya Siriderya, Amuderya – Ceyhun, Edil – İtil vb. Veya tam tersine Altın Orda kahramanlık destanı olan “Edigey” destanının çeşitli metinlerinde gözükdüğü gibi Toktamış Han`ın ismi Tuktamış, Tuktamış, Toktamış vb. olarak geçmektedir. Metnin orijinal aksanını korumak için bunların olduğu gibi tutulması önerilir.

Metni çevirirken ilginç bir nokta daha var. Herhangi bir dildeki kelimelerin sadece anlamlarını bilmek, metni tercüme etmek için yeterli değildir. Çeviri sırasında tercüman kendisine açık olmayan cümlelerle karşılaşabilir. Örneğin, “Kırk günlük bozkır”, “Geniş tulumumun dibindeki kırmızımsın”, “Altı aylık ulu toprak”, “Altı suyun boynunda”, “Nogaylı`nın eski evi” (“Edigey” destanı, Nogay versiyonu) vb. Bu cümlelerin her birinin geniş bir anlamı var: “Kırk günlük bozkır” – kırk günlük yolculuk mesafesindeki bozkır, “Geniş tulumumun dibindeki kırmızımsın” – çocuğu sevmek, şımartmak için denir, “evin sonuncu çocuğusun” anlamındadır, “Altı aylık ulu toprak” – altı ay uzaklıkta bulunan ulu yurt, “Altı suyun boynunda” – İtil, Yayık, Ceyhun, Seyhun, İrtiş, Emba nehirleri, “Nogaylı`nın eski evi” – Nogay Han`ın vatani kastedilmektedir. Tercüman bunları bilmiyorsa metnin anlambilimini tam olarak anlayamaz. Bunlar dikkate alınmadan metnin anlamı verilemez.

Başka bir örneğe bakalım:

Tepedeki dört yıldızın

Tanı atar, gün doğarmı?

Topal dür atın kuyruğu

Dört örüklü olmuşmu? (Şehriyar, 2022: 194).

Burada “tepedeki dört yıldız” Toktamış Han`ın dört oğlunu ifade etmektedir. “Topal at” Toktamış Han`ın oğlu Kadırbirdi`nin atı, “kuyruk” ise onu takip eden halkıdır. “Dört örgü” ise Altın Orda`nın dört bölgesini simgelemektedir.

Benzer şekilde atasözlerinin tercümesinde de birebir tercümeden kaçınılması ve çeviri yapıldığı dildeki karşılığının gösterilmesi önemlidir. Yani çevirmen kelimelerin tutsağı olmamalıdır. Örneğin, “Terek biyik bolgan sayın tamırı teren keter” – “Ağaç ne kadar büyük olursa, kökleri o kadar derin olur”, “Birlik bolsa – batırlık bolar” – “Güç birliktedir”, “Yahşı söz yılandı innen şıgarar” – “Tatlı dil yılanı yuvasından çıkarır”, “Kisi atına mingen tez yığılar” – “Başkasının atına binen çabuk iner”, “Akıllı oylap turganşa, tentek isin bitirer” – “Bilge düşününceye kadar aptal nehri geçer” vb.

5. Sonuç

Nogayların hayatlarının çok zorluklar içerisinde geçmesi onların dillerinin, edebiyat ve etnografilerinin yokolmasına sebep olmayıp, zira onları daha yaygın bir şekilde varlıklarını sürdürürken dillerini ve halk edebiyatlarını da yanlarında götürmeye itmiştir. Yaşadıkları yeni toprakların geleneklerine entegre olmadan folklorik statülerini korumayı başardılar. Nereye gitmelerinden asılı olmadan kendi dillerini ve halk edebiyatlarını da yanlarında götürmüş ve unutmamaya gayret etmişler. O yüzden de Nogaycanı ve Nogay halk edebiyatının öğrenilmesi her zaman öncelikli konulardan biri olarak kabul ediliyor.

Gözükdüğü üzere herhangi bir milletin sözlü-sanatsal mirasını başka bir dile tercüme etmeden önce bu dili tüm inceliklerine kadar incelemek gerekir. Bununla birlikte, milletin etnik yaşamındaki tarih ve olaylara ilişkin derinlemesine bilginin yanı sıra, kültürü, dini inançları ve

etnografisi hakkında da mükemmel bilgi gereklidir. Bütün bunlar çeviriye hazırlıktır. Yalnız bundan sonra zor ve meşakkatli yaratıcı çalışmalar başlıyor.

Kaynaklar

Atakayeva, F. (1999). O yazıke noqayskogo geroičeskogo eposa “Edige” (na variante A.M.Sikalıyeva). *Literatura narodov Sebernogo Kavkaza: xudojestvenniye i metodologičeskiye problemi izučenıya: tezısı dokladov*. Karaçayevsk, s. 23-25. (Атакаева Ф. (1999). О языке ногайского героического эпоса «Эдиге» (на варианте А.М.Сикалиева). Литература народов Северного Кавказа: худож. и методологические проблемы изучения: тезисы докладов. Карачаевск, с. 23-25).

Baskakov N. (1940). *Nogayskiy yazık i ego dialekti: Grammatika, teksti i slovar*. Moskva-Leningrad, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR. (Баскаков Н. (1940). Ногайский язык и его диалекты: Грамматика, тексты и словарь. Москва-Ленинград, Издательство Академии Наук СССР).

Cemakulov, T. (2016). *Ob osobennostyax orfografii pervıx publikatsiy eposa. “Edige” na yazıke originala. Edige: Nogayskaya epiçeskaya poema*. Moskva, Nauka. (Джемакулов Т. (2016). Об особенностях орфографии первых публикаций эпоса. «Эдиге» на языке оригинала. Эдиге: Ногайская эпическая поэма. Москва, Наука).

Edege B. (1988). *Bozcıgıt. Dobruca Tatar Masalları*. Bırınışı kitap. Bucureşti: Kriterion Kitap üyü, 15-67 p.

Johanson, L. (1998). *The history of Turkic*. London & New York, Routledge

Karakayev, Y. (1993). *Yazıkoviye osobennosti nogayskogo geroičeskogo eposa “Edige” ili “Predaniya o Toktamış-xane”*. (Na materiale M.Osmanova). İstoriko-grafiçeskiye aspekti razvitiya Nogayskoy Ordı. Mahaçkala. (Каракаев Ю. (1993). Языковые особенности ногайского героического эпоса «Эдиге» или «Предания о Тохтамыш-хане». (На материале М.Османова). Историко-географические аспекты развития Ногайской Орды. Махачкала).

Karakayev, Y. (2011, 14 yanvary). *Yazıkoviye osobennosti nogayskogo geroičeskogo eposa “Edige”*. (Na materiale “Predaniya o Toktamış-xane” M.Osmanova). [Elektronniye resursı]. (Каракаев Ю. (2011, 14 января). Языковые особенности ногайского героического эпоса «Эдиге» (на материале «Предание о Тохтамыш-хане» М.Османова). [Электронные ресурсы]. Erişim adresi: <http://nogaici.ucoz.ru/publ/1/1/2-1-0-175>

Raglan, L. (1998). *Geleneksel Kahraman. Millî Folklor*, №37. s. 126-138

Raglan, L. (2003). *The Hero. A Study in Tradition, Myth and Drama*. London: Methuen & Co. Ltd.

Safargaliyev, M. (1949). *Nogayskaya Orda vo vtoroy polovine 16. v. Sbornik nauçnix rabot Mordovskogo Gosudarstvennogo Pedinstitutu*. Saransk. S. 32-56. (Сафаргалиев М. (1949). Ногайская орда во второй половине XVI в. // Сборник научных работ Мордовского Государственного Пединститута. Саранск, с. 32-56).

Samoyloviç, A. (1918). *Neskolko popravok k yarlıku Timura-Kutluga. İzvestiya Rossiyskoy Akademii Nauk. Seriya 4, №11. S. 1109-1124*. (Самойлович А. (1918). Несколько поправок к ярлыку Тимур-Кутлуга // Известия Российской академии наук. Серия 4, №11, с. 1109-1124.

Şehriyar, G. (2022). *Gızıl Orda haqqında “Edige” dastanı*. Bakı: Elm və təhsil.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

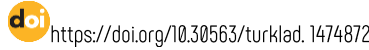
Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Üniversitesi Etik Kurulu'nun tarih sayı ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, Şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 28.04.2024
Kabul Tarihi / Accepted date	: 10.06.2024
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2024

Atıf / Citation

Bayramova, P. (2024). Dilçilikdə Bilinqvizm və İnterferensiya Hadisəsi. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 8. Cilt, 1. Sayı, 109-117.

DİLÇİLİKDƏ BİLİNGVİZM VƏ İNTERFERENSIYA HADİSƏSİ
The case of bilingualism and interference in linguistics
PERVİN BAYRAMOVA ¹

Xülasə

Dil yalnız insanların mövcud olduğu mühitdə fəaliyyət göstərir və onların bütün ehtiyaclarını ödəməyə imkan verir. Ona görə də cəmiyyətlə onu yaşadan dil arasında mühüm və sıx əlaqə mövcuddur. İnsanların həyatını dilsiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Dil cəmiyyətin sosial funksiyası və onun əsas sütunlarından biri hesab olunur. Dilin inkişafı öz-özlüyündə çox mürəkkəb proses kimi qiymətləndirilir. Bu baxımdan dillər arasında mövcud əlaqələr dilin inkişafı prosesində böyük önəm daşıyır. Dillərarası əlaqələr sadə şəkildə bir dilin digər dilə müəyyən formada təsiri kimi başa düşülür, ancaq bu təsir mürəkkəb prosesdir. Dillərin bir-birinə təsiri dilin bütün səviyyələrində müşahidə olunur. Bu zaman dillərdən biri deyil, əlaqədə olan dillərin hamısı bir-birinə təsir göstərir və nəticədə, interferensiya hadisəsi baş verir.

İnterferensiya hadisəsi müasir dövrdə də yaranmaqdadır. Buna səbəb ölkələr arasında davamlı iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin sürətlə qurulması, bunun da dillərin qarşılıqlı təsirinə səbəb olmasıdır. Xalqlar arasında münasibətlərin mövcudluğunda və davamlı inkişafında, şübhəsiz ki, dillər mühüm rol oynayır. Xalqlar arasında qarşılıqlı əlaqələr olduqda insanlar öz dillərindən əlavə başqa bir dildən də sərbəst istifadə etmək niyyətində olurlar. Son illərdə iki dildə sərbəst danışa bilən insanların mövcudluğu beynəlxalq əlaqələrin daha da inkişafına səbəb olmuşdur. İkidillilik müasir cəmiyyətin ümumi probleminə çevrilib. İkidilliliyin labüd olaraq meydana çıxması yeni kəşflərə, ixtiralara və beynəlxalq əlaqələrə ehtiyacla bağlıdır. Bir sözlə, sadalanan münasibətlərdə dil mühüm vasitə rolunu oynayır. Tarixən sosial həyatda baş verən hər hansı dəyişiklik anında dildə əks olunur və dilin öz “süzgəcindən” keçərək cilalanır. Biz hər bir xalqın, millətin dilində tarixin, mədəni dəyərlərin, dolğun ifadəsini görə bilirik. Sadalanan bu amillərin hamısı dildə öz əksini tapır və onlar dillər arasında interferensiya hadisəsinin göstəricilərindən birinə çevrilir.

Anahtar Kelimələr: Dil, Cəmiyyət, Bilinqvizm, Dil Əlaqələri

¹ Dr., Azərbaycan, Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi İ. Nesimi Dilçilik Enstitütüsü.

El-mek: hesenova-88@mail.ru

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-2137-880X>

Abstract

Language always functions only in the environment where people exist and allows to satisfy all their needs. Therefore, there is an important and close connection between society and the language that sustains it. It is impossible to imagine the life and future of every person without language. Language is considered a social function of society and one of its main pillars. Language development is considered as a very complex process in itself. From this point of view, existing relations between languages are of great importance in the process of language development. Interlanguage relations are simply understood as the influence of one language on another language in some form, but this influence is a complex process. The influence of languages on each other is observed at all levels of language. At this time, not one of the languages, but all the languages in contact affect each other, and at this time the phenomenon of interference occurs.

The phenomenon of interference is also emerging in modern times. This is due to the rapid establishment of sustainable economic, political and cultural relations between countries, which leads to the mutual influence of languages. Undoubtedly, languages play an important role in the existence and continuous development of relations between peoples. When there are interactions between peoples, people intend to freely use another language in addition to their own language. In recent years, the presence of people who can speak two languages fluently has led to the further development of international relations. Bilingualism has become a common problem of modern society. The inevitable emergence of bilingualism is connected with the need for new discoveries, inventions and international relations. In short, language plays an important role in the listed relationships. Historically, any changes in social life are instantly reflected in language and polished by passing through the language's own "filter". We can see the full expression of history, cultural values in the language of each nation. All of these listed factors are reflected in the language and become one of the indicators of the phenomenon of interference between languages.

Keywords: Language, Society, Bilingualism, Language Relations

1. Giriş

Bilinqvizm hal-hazırda dövrümüzün vacib və aktual sosiolinqvistik problemlərindən biridir və ikidillilik termini ilə paralel şəkildə istifadə olunur. İkidillilik müasir dövrümüzdə çox geniş yayılmış və müxtəlif aspektlərdən araşdırılan dil məsələlərdən hesab olunur. Onun tarixi də çox qədimdir desək, yanılmazıq, çünki dünyanın bir çox ölkələrində bütün tarixi dövənlərdə bilinqvizm mövcud olmuşdur. İkidillilik, əsasən, çoxmillətli ölkələrdə müşahidə olunan dil hadisəsidir. Məsələn, Hindistan, Amerika, Rusiya, Azərbaycan və s. kimi çoxmillətli ölkələrdə bilinqvizmə çox tez-tez rast gəlinir. İnsanlar arasında birbaşa dil əlaqələri ikidilliliyin yaranmasına yol açmaqla bərabər, eyni zamanda onun müxtəlif növlərinin və formalarının yaranması ilə nəticələndi. Qeyd edək ki, dillər arasında mövcud əlaqələr, dil sistemləri arasında deyil, həmin dillərin daşıyıcıları arasında mövcud olur.

Bilinqvizmin yaranması və inkişafı, müxtəlif aspektlərdən tədqiqata cəlb edilməsi daim diqqət mərkəzində olan məsələlərdəndir ki, bu da onun aktuallığını təmin edir. Dilçi alimlər qeyd edilən məsələyə öz fikirlərini bildirərək tədqiqat prosesinə mühüm yeniliklər gətirmişdilər. Azərbaycan dilçilərindən, A.Qurbanov, R.Rəcəbli, F.Veysəlli, L.Qurbanova, R.Heydərov, K.Cəfərova və b. müəyyən fikirlər irəli sürmüşlər. Bilinqvizm və interferensiya hadisəsi dünya dilçiliyində də araşdırılan və diqqət mərkəzində olan dil hadisəsidir. L.Blumfild, A.Sirbu, G.Karağac. A.Aslan və b-ni qeyd edə bilərik. Bilinqvizm hadisəsi sosial, iqtisadi, mədəni və s. amillərlə sıx bağlı olduğundan hər zaman aktualdır və bundan əlavə o, sosiolinqvistika, psixologiya, psixolinqvistika, tarix kimi mühüm elm sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədədir, məhz bu səbəbdən öz aktuallığını qoruyub saxlamaqdadır.

Məqələdə biz bilinçivizm məsələsinin mahiyyətinə, eyni zamanda onunla sıx bağlı olan interferensiya hadisəsinin yaranma səbəblərinə, onun fonetik, leksik və qrammatik aspektlərinə aydınlıq gətirməyə çalışmışıq.

Dillərin qarşılıqlı əlaqədə olması hər zaman davam edən prosesdir, bu proses dərin və geniş olması ilə seçilir. Bilinçivizm prosesində interferensiya hadisəsi də xüsusi diqqət tələb edən mövzulardan biridir və onun tədqiqatına cəlb edilməsi mühüm məsələlərdəndir.

2. Əsas hissə

İkidillilik və interferensiya məsələlərindən bəhs etməzdən öncə bilinçivizm anlayışının nə olduğuna aydınlıq gətirmək daha məqsədəuyğundur. İkidillilik dedikdə bir fərdin və ya böyük bir cəmiyyətin iki dildən istifadə etməsi nəzərdə tutulur. Bu baxımdan A.Qurbanovun ikidilliliklə bağlı yanaşmasına istinad etməklə fikirlərimizi təsdiqləyə bilərik. “*Bilinçivizm latın mənşəli sözdür, mənası ikidillilik deməkdir. Bir ölkədə eyni zamanda iki dildən istifadə edilməsi elmdə və siyasətdə bilinçivizm adlanır*” (Qurbanov, A. 2019: 265). Oxşar münasibətə digər tədqiqatçıların da əsərlərində rast gəlmək mümkündür. G.Karaağac yazır: “*Bir insanın, bir peşənin, icmanın və ya bütöv bir dil cəmiyyətinin iki dildən istifadə etməsi ikidillilik (diglossia) kimi tanınır*” (Karaağac, G. 2011). A.Qurbanov və G.Karaağacın fikirlərindən də aydın olur ki, bilinçivizm dedikdə sadə şəkildə iki dildən istifadə nəzərdə tutulur və özlüyündə mürəkkəb proses kimi dəyərləndirilir. Bilinçivizmin mürəkkəb mahiyyət kəsb etməsi onun siyasi, ərazi və ən əsas da dil məsələləri ilə bağlı olmasıdır. L.Blumfeld yazır ki, “*ikidillilik şəraitində dedikdə o nəzərdə tutulur ki, ərazi və siyasi cəhətdən bir kollektiv daxilində iki dildə danışılır. Bu, əksər hallarda işğal zamanı, nadir hallarda isə dinc miqrasiya nəticəsində baş verir*” (Blumfeld, L. 2013: 453).

İki dildən səliss şəkildə istifadə nadir hallarda rast gəlinən hadisədir. F.Veysəlli bunu ideal bilinçivizm adlandıraraq yazır ki, “*Bilinçivizm ideal olaraq o deməkdir ki, insan tam mənada hər iki dildə bir dildəki kimi dil bilgisini (səriştəsini) nümayiş etdirə bilər. İdeal bilinçivizm çox nadir hallarda mövcuddur. Yəni eyni adam bütün ünsiyyət məqamlarında hər iki dildən eyni şəkildə istifadə edə bilməz*” (Veysəlli, F. 2007: 147).

İkidillilik bir çox amillərlə sıx bağlıdır və dil daşıyıcısının dünyasını zənginləşdirən mədəni hadisələrdən biridir. A.Aslan ikidillilik məsələsini mədəni hadisə kimi dəyərləndirir və onun asan proses olmadığını vurğulayaraq yazır: “*Dilimiz dünyamızdırsa, iki və ya daha çox dilə yiyələnmək birdən çox dünyada yaşamaq və həyatınızı zənginləşdirmək deməkdir. Bununla belə, iki/çoxdillilik asan proses deyil. Çünki dil həm də mədəniyyət deməkdir. Kimliyin və şəxsiyyətin üzərində qurulacağı dil müəyyən tarix və mədəniyyətin nəzərə alınmasını tələb edir*” (Aslan, A. 2020).

Bilinçivizm mahiyyət etibarilə həm də koqnitiv proses hesab olunur və məntiqi düşüncə ilə sıx bağlı dil hadisəsidir. L.Qurbanova bilinçivizmin bu cəhətinə diqqət yetirərək yazır: “*Deməli, bilinçivizm məntiqi düşünmə və koqnitiv inkişafa bağlıdır. Bu zaman ikinci dilin öyrənilməsi və dərk edilməsi baş verə bilər. Bu proseslər ikinci dilin öyrənilməsinə pozitiv təsir edir. Belə olmadıqda ikinci dili öyrənmək çətin olur...*” (Qurbanova, L. 2016: 175).

Sözalma prosesi dilin leksik sistemi ilə sıx bağlı olduğu üçün çox zaman onu interferensiya ilə müqayisə edir, bəzi hallarda isə onları ayırmaqda çətinlik çəkirlər. Əgər bir dildən söz alırıqsa, dilə daxil olan həmin söz mənəbə dillə əlaqəsini kəsir və keçiyi dilə uyğunlaşır. Bu zaman belə ifadələrin əvvəlki qrammatik və fonetik quruluşdan uzaqlaşaraq yeni qaydaya uyğunlaşma prosesində interferensiya baş verir. İnterferensiya hadisəsi bilinçivizmlə sıx bağlıdır, məhz bu səbəbdən bilinçivizmin daha dəqiq öyrənilməsi interferensiya üçün də doğru nəticələrə gəlməyə imkan yaradır. “*İkidillilik unikal bir hadisə deyil, insanın ehtiyacları və ünsiyyət imkanları baxımından ən müxtəlif dil təmaslarına səbəb olan ümumi və hərtərəfli bir fenomendir: həm ərazi sərhədlərini aşan təmaslara, həm də sosial sərhədləri pozan təmaslara. Bu həm coğrafi, həm də sosial ölçü daxilində gedən bir əlaqədir*” (Sirbu, A. 2015: 374).

İkidilliliyin ümumi və hərtərəfli dil hadisəsi kimi qiymətləndirilməsini doğru yanaşma kimi dəyərləndirə bilərik, həqiqətən də, ikidillilik ərazi və sosial sərhədləri aşan mühüm dil hadisəsidir. Məhz bu səbəbdən Ə.Rəcəbli bilinçqvizmdə interferensiya amilinə toxunarkən qeyd edir ki, *“Dillərin əlaqəsi təkə sözalma ilə məhdudlaşa bilər, o, ikidilliliklə də müşayiət edilə bilər. İkidillilik daha dərin, daha geniş dil əlaqəsidir. İkidillilik dil vahidlərinin hərtərəfli qarşılıqlı təsiri ilə bürüzə çıxır. Dillərin qarşılıqlı təsiri prosesində, adətən, əvvəlcə nitqdə, sonra isə dildə müəyyən dəyişikliklər baş verir. Bu dəyişikliklər interferensiya termini ilə adlandırılır”* (Rəcəbli, Ə. 2016: 12).

İnterferensiya prosesi ikidillilik şəraitində yarandığını artıq tam əminliklə söyləmək mümkündür. *“İnterferensiya ikidilli nitqin ən vacib xüsusiyyətlərindən biridir”* (13).

İnterferensiya, əsasən, dilin qayda-qanunları ilə bağlı dil hadisəsi hesab olunur və onun yaranması təsadüfi hal deyildir. İnterferensiya hadisəsi dillə bağlı hadisə olduğu üçün dilə qarşı yönəlmiş kənar elementlərə dilin cavab reaksiyası hesab edilə bilər. Bu hadisə dillərin əlaqəsinin nəticəsidir və bu uzun tarixi proseslə sıx bağlıdır. İnterferensiya hadisəsi üçün dillərin struktur baxımından yaxınlığı önəm kəsb etdiyi söylenebilir, çünki belə olduqda interferensiyanın daha da genişlənməsinə yol açıldığı fikri irəli sürülür. Bəzən sadalanan halların interferensiya ilə bağlı olmadığı fikri irəli sürülür, ancaq bu yenə də bəzən mübahisəli məsələ kimi qalmağa davam edir. Məlumdur ki, başqa dilləri öyrənərkən ilk növbədə həmin dildən leksik vahidlər götürürük, məhz bu səbəbdən dildə leksik interferensiyaya da rast gəlinir. K.Cəfərova bu şəkildə izah edir: *“İkinci dilin öyrənilməsi zamanı daha qabarıq şəkildə leksik interferensiya özünü göstərir. Dilin leksik səviyyəsində özünü göstərən dillərarası interferensiya ikinci dili öyrənən adamın şüurunda iki dilin öyrənilməsi zamanı ana dilinin leksik-semantik, qrammatik sistemi ciddi şəkildə nəzərə alınmalıdır”* (Cəfərova, K. 2017: 31). Deməli, ikinci dili öyrənərkən leksik interferensiya aydın şəkildə özünü göstərir, lakin bu o demək deyildir ki, digər yaruslarda belə hadisə baş vermir. İkinci dilin öyrənilməsi zamanı dilin leksik-semantik, eləcə də qrammatik sistemini mütləq diqqətdə saxlamalıyıq. İkidilli fərd istifadə etdiyi ifadələri nitqində tez-tez işlədikcə interferensiya hadisəsi artıq vərdişə çevrilməyə başlayır və onun nitqinin əsas norması kimi müşahidə olunur. İnterferensiya hadisəsi ikidilliliyin öyrənilməsində əsas mərhələ hesab olunur. İnterferensiya ona görə mühüm mərhələ hesab olunur ki, o, dilin bütün yaruslarında müşahidə olunmaqdadır. Ona daha çox fonetik sistemdə rast gəlinir desək, fikrimizcə, yanılmaıq. Bu dil hadisəsinin yaranmasına şərait yaradan ən mühüm amil həmin dillərin müxtəlif sistemə malik olması və müxtəlif fonem, intonasiya, qrammatik kateqoriyaları ehtiva etməsidir. Əgər müxtəlif sistemə malik dillərdən danışırıqsa, onların müxtəlif fonetik, leksik, qrammatik kateqoriyalara aid edilməsi böyük önəm kəsb edir. Məhz bu kateqoriyaların təhlili interferensiya prosesinin öyrənilməsinə yol açır.

İkidilliliyin formasından, dillərin strukturundan, sistemindən asılı olaraq interferensiyanın mahiyyəti, yaranması, eləcə də yayılmasını müəyyən etmək olar. Qarşılıqlı əlaqədə olan dillər bir-birinə təsir edərək proses eyni səviyyədə baş vermir. Belə ki, dillərdən biri digərinə daha çox təsir edir və prosesi həyata keçirən dilə çevrilir. İkinci dil isə interferensiya prosesində təsirə məruz qalan dil hesab olunur. İnterferensiya hadisəsi ikidilli hesab olunan şəxsin nitqində rast gəlinə bilər. İnterferensiya kimi dəyərləndirilən sözlər zaman keçdikcə istifadə edilməsə, yaddan çıxma bilər, bundan sonra yenidən istifadə olunduqda aktivləşməyə başlayar. Hətta bəzən elə hallar da müşahidə olunur ki, bilinçvist şəxslərin nitqində belə hallar tez-tez təkrarlandıqda vərdiş almağa başlayır, belə ki, digər şəxslər də bunlardan istifadə etdikdə artıq onlar nitqdə möhkəmlənir. Buna səbəb insanların onlardan istifadəyə normal hal kimi yanaşmasıdır. İkidilli cəmiyyətlərdə interferensiya hadisəsi daima baş verən prosesdir, lakin birdilli mühitdə bu, baş vermir.

Qeyd etdiyimiz kimi dillərdən biri digərinə təsir edir, digəri isə təsirə məruz qalır. İnterferensiya hadisəsi hər iki tərəfin nitqinə təsir göstərir, çünki proses dillərin qarşılıqlı əlaqəsinin məhsuludur. Bir məsələni də qeyd etmək məqsədəuyğun olar ki, ikidillilik dildə birdən-birə yaranmış məsələ deyildir. Bu müəyyən tarixi mərhələlərin, dönəmlərin məhsuludur.

Həm də ana dilindən fərqli olaraq ikinci dildən istifadə olunması asanlıqla baş vermir, onun mənimsənilməsi zamanı fərdlər müəyyən problemlərlə qarşılaşırlar.

K.Cəfərova interferensiya ilə bilinqvizmin əlaqəsindən bəhs edərkən yazır ki, *“interferensiyanın ölçüləri ikidilliliyin növündən asılıdır. Fərdi ikidillilik zamanı interferensiya çox vaxt həmin şəxsin fərdi xüsusiyyəti kimi qalır. Məsələn, xaricdə təhsil alan tələbələrin çoxu öz vətənlərinə qayıtdıqdan sonra uzun müddət onların dilində interferensiya özünü biruzə verir. Azərbaycanlı tələbələrin nitqində də xarici ölkələrdə təhsil alıb qayıtdıqdan sonra müşahidə olunan interferensiya halları fərdi interferensiyaya nümunə ola bilər. Bu cür interferensiya yayılmağa şərait tapmur. Qrup şəklində olan ikidillilikdə isə interferensiyanın yayılmaq imkanı olur”* (Cəfərova, K. 2018: 102).

Fərdi ikidillilik dedikdə burada bir fərdin nitqinin özünəxas xüsusiyyətləri nəzərdə tutulur. Onun nitqində baş verən interferensiya hadisəsi müəyyən müddət mövcudluğunu qorusa da, zaman keçdikcə unudulmağa başlayacaq və bu, ikinci dildən istifadənin zəifləməsi ilə bağlı baş verən prosesdir.

İkidilli şəxslər müəyyən fəaliyyətlərində bir dildən digər dilə keçmək məcburiyyətində qalır. Bu müxtəlif səbəblərdən ola bilər. Məsələn, ailədə rus dilində danışan insan müəyyən səbəblərdən Azərbaycan dilindən istifadə etmək məcburiyyətində qaldıqda bu zaman Azərbaycan dili əsas dil hesab olunur. Rus dilində danışmağı öyrənən həmin insan Azərbaycan dilində danışdıqda interferensiya hadisəsi baş verir. Belə hallar tez-tez rast gəlinən vəziyyətdir. Bəzən elə vəziyyət də müşahidə olunur ki, bəzi ikidillilər bir dildə danışmağa adət etmiş olurlar və müəyyən şəraitdə digər dildən istifadə etməyə çalışdıqda onların nitqində interferensiya baş verir.

İki dil müəyyən səbəblərdən bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğu zaman onlar fonoloji, leksik və sintaktik cəhətdən təsirə məruz qalır.

“Dil interferensiyası müxtəlif dil səviyyələrində bir dilin elementlərinin digərinə ötürülməsi kimi qəbul edilə bilər. Məsələn, fonologiya baxımından məsələn, dil interferensiyası birinci dildən ikinciyə təsir edən intonasiya, yüksəklik, vurğu və nitq səsləri kimi xarici aspektlərlə bağlıdır. Birinci dilin qrammatikası ikinci dildə əvəzliliklərin və təyinedicilərin felin zamanları, şəkilləri, ikiqat inkarlıq və söz sırası eyni dərəcədə vacibdir. Söz ehtiyatına gəldikdə, dil müdaxiləsi sözləri başqa bir dildə daha təbii səsləndirmək üçün sözləri dəyişdirməklə yanaşı bir dildən söz almaq deməkdir. Bu çevirmələr orfoqrafiyada da dəyişikliyə səbəb olur” (Sirbu, A. 2015: 374).

Deməli, dillərarası interferensiyaya bir dilin elementlərinin digərinə ötürülməsinin nəticəsi kimi yanaşılır. Burada fonetik, leksik, qrammatik səviyyələrdə təsir özünü göstərir.

İkidillilik prosesinə müxtəlif aspektlərdən yanaşılması interferensiya hadisəsini tədqiqat obyektinin əsas hissəsinə çevirir. Aydındır ki, məsələyə linqvistik aspektdən yanaşdıqda fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik yarıslarda interferensiya müşahidə ediləcəkdir. İnterferensiya ikinci dilin mənimsənilməsi zamanı baş verən normadan kənara çıxma kimi qiymətləndirilir, normadan kənara çıxma birbaşa və çox zaman qaçılmaz nitq hadisəsidir. İstənilən şəxs hər hansı bir xarici dili mənimsəyərkən, onun nitqində mütləqdir ki, interferensiya hadisəsi baş versin. İnterferensiya ikidilli şəxslərin şüurunda baş verən koqnitiv proseslərlə sıx bağlıdır. Təfəkkür, şüur, yaddaş kimi mühüm amillərlə sıx bağlı olan insan beyninin bir deyil, hətta birdən çox nitq fəaliyyətini əhatə etmək imkanı vardır. Əslində insan beyninin bir neçə dilə yiyələnmək qabiliyyətinin olması, ona bir dildən digərinə keçməyə imkan verir. Belə olan halda fərdin yaddaş, düşüncə və nitq kimi qabiliyyətləri ön plana çıxır. Məhz bu səbəbdən yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi interferensiya özlüyündə çox mürəkkəb prosesdir, çünki o həm dilçiliyin, həm psixologiyanın, həm də sosiolinqvistikanın tədqiqat obyektidir. Psixoloqlar ikidillilik məsələsinə dil davranışı aspektindən yanaşsalar da, dilçilər fonetik, morfoloji, sintaktik, leksik səviyyələrə əsaslanmaqla tədqiqat aparırlar.

2.1. Fonetik interferensiya

İkidillilik mühitində fonetik interferensiya nitqdə tələffüz, vurğu, intonasiya normalarında kənara çıxmada özünü göstərir. Deməli, vurğu, tələffüz, intonasiya normalarında baş verən fərqlər fonetik interferensiya kimi öyrənilir.

“Fonoloji interferensiya birinci dilin fonoloji sisteminin ikinci dilə ötürülməsini nəzərdə tutur ki, bu da ilk dilin səs xüsusiyyətlərini, məsələn vurğu, ritm və intonasiya daxil edilir. Bu cür interferensiya iki dilin səs xüsusiyyətlərinin bir-birindən fərqli olduğu və ya bir dilin elementinin digərində təmsil olunmadığı hallarda baş verir” (13).

Fonetik interferensiya üçün ən çətin məqamlardan biri fərdin ana dili ilə digər dilin, yəni ikinci dilin fonem sistemində kəskin fərqin olmasıdır. Fonoloji səviyyədə interferensiya fərqlər arasında müxtəlif şəkildə özünü göstərir. Gənc nəslin nümayəndələrində daha az fonetik interferensiya özünü göstərməkdədir, ancaq onlarla müqayisədə yaşlı nəslin nümayəndələrinin nitqində fonetik interferensiyaya daha çox rast gəlinir. *“Fonoloji interferensiya daha çox yaşlı öyrənilərdə müşahidə olunur, çünki onların ana dilinin fonoloji sistemi ikinci dilin hərfinin tələffüzünə təsir göstərir. Bu fenomeni nevroloji və fizioloji əsaslarla izah etmək olar: mövcud olanlara yeni tələffüz vərdişləri əlavə etmək böyük çətinlik yaradır”* (13). Öz ana dilin ilə ikinci dilin fonoloji sistemində müəyyən fərqlərin olması tələffüz zamanı müəyyən çətinliklər yaradır. Buna ən böyük səbəb kimi mövcud olan sözlərə yeni tələffüz vərdişlərinin əlavə edilməsidir. Məsələn, ikinci dili Azərbaycan dili olan fərqlər Azərbaycan dilindəki *gözal, gəlmək, götür* və s. kimi sözləri *qozal, qalmaq, qotur* kimi tələffüz edirlər. Buna səbəb ingilis dilində “g” səsinin olmamasıdır. “G” hərf kimi ingilis dilində “q” kimi tələffüz edildiyi üçün ikidilli fərqlər Azərbaycan dilində də onu (g hərfini) “q” şəklində tələffüz edirlər.

Fonetik interferensiyanın yaranmasına səbəb iki dilin fonetik sisteminin bir çox məqamlarının üst-üstə düşməməsidir. R.Heydərov bu haqda yazır ki, *“dünya dilləri içərisində hətta iki dil belə tapmaq olmaz ki, fonetik sistemləri tam olaraq üstü-üstə düşsün. Buna görə də əcnəbi dildə hər hansı bir sözü və ya ifadəni demək cəhdi artikulyasiyanın və informasiya vərdişlərinin yenidən qurulmasını tələb edir”* (R.Heydərov, 2013: 71).

İkidilli fərqlər yaxşı bildiyi dilin səs sistemini digər dilə uyğunlaşdırmağa çalışırlar. Məsələn, ingilis dilində *“th”* hərf birləşməsi” (θ, ð), “s” hərfi s, z kimi tələffüz edilir. Ancaq ikidilli şəxs onları bir çox hallarda qarışdırma bilər. Azərbaycan dilində ingilis dilində mövcud olan bəzi səslər olmadığı üçün ikidilli fərqlər onları dilimizdə tələffüz etməkdə çətinlik çəkirlər. Məsələn, *thanks* sözündə [θ] kimi, *they* sözündə [ð] kimi tələffüz edilir. Azərbaycan dilində bu səsləri ifadə etmək üçün s, d, t kimi səslərdən istifadə edilir, ancaq bunlar da tam eyni səsi ifadə edə bilmir.

İkidilli və ana dili sanki rus dili olan insanların da nitqlərində interferensiya hadisəsinə rast gələ bilərik. Məsələn, rus dilində “h” hərfi olmadığı üçün onlar danışarkən “h” səsinin əvəzinə “x” səsndən istifadə edirlər. Allah, halal, hələ və s. kimi sözləri Allax, xalal, xələ kimi tələffüz edirlər.

Fonetik uyğunluq olmazsa, bu zaman əsas interferensiya vurğuda müşahidə olunur. Fonetik normada baş verən interferensiyalar ünsiyyət prosesini çətinləşdirir. Fonetik interferensiyada çox zaman ikidilli şəxslərin nitqində həmin dilə uyğun gəlməyən səslərin səhv şəkildə təkrarı baş verir. Səslərin səhv şəkildə təkrarı o zaman baş verir ki, ikinci dilin elementlərinin ana dilində olmadığı fərqli formada və hallarda özünü göstərir. Fonetik interferensiya zamanı, ikidilli fərd öz nitqində xarici dilin səs sistemində uyğun tələffüz etməyə çalışarkən müəyyən maneələrlə üzləşir. Fonetik interferensiya nəticəsində ikinci dildə həmin dil üçün uyğun olmayan vurğu formalaşır. Bundan sonra səslərin, vurğuların və intonasiyanın səhv formada ifadə olunması baş verir ki, bu da ikidilli fərdin nitqini savadsız eyni zamanda isə qarşı tərəf üçün tamamilə anlaşılmaz edir.

2.2. Leksik interferensiya

Leksik səviyyədə də leksemlərin interferensiyası baş verir. Ə.Rəcəbli leksik interferensiyadan bəhs edərkən yazır ki, *“leksik nitq interferensiyası ifadəsi ilə biz bilinçin birinci (ana) dilinin təsiri ilə ikinci (öyrənilən) dilin leksik biliklərə əməl edilməsini, birinci dilin təsiri ilə ikinci dilin leksik biliklərinin pozulmasını nəzərdə tuturuq”* (Rəcəbli, 2016: 107).

Leksik interferensiya müxtəlif dillərdə sözlərin anlaşılmasında ilə nəticələnir. Məsələn, əsas dili Azərbaycan dili olan fərdlər ikinci dil kimi ingilis dilindən istifadə edən zaman müəyyən sözlərin ifadəsində çətinliklə qarşılaşırlar. Azərbaycan dilində sözü olmadığı üçün ingilis dilində danışarkən fərdlər bəzi sözlərin işlədilməsində çətinlik çəkirlər. Bəzən *“içində”* sözünü bildirmək üçün gah *“in”*, gah da *“into”* sözündən istifadə olunur. Məsələn, ingilis dilində *“look”* və *“watch”* sözlərinin Azərbaycan dilində qarşılığı *“baxmaq”* leksemdir. Belə sözlərin semantikasını müəyyən etmək üçün *“televizora baxmaq”*, *“şəklə, dənizə və s. baxmaq”* kimi vəziyyətlərdə leksik-semantik interferensiya müşahidə olunur.

“İnterferensiya hadisəsi aşkar və ya gizli ola bilər. Aşkar interferensiya zamanı dil normaları aşkar şəkildə pozulur, gizli interferensiya zamanı dil normalarının açıq, kobud pozulması müşahidə olunmur – yad dilin doğma dildə mövcud olmayan dil vahidlərinin işlədilməməsi zamanı üzə çıxır. Bu halda yad dildəki sözlərdə aşkar şəkildə leksik səhv müşahidə olunmur, lakin yad dil baxımından sözlər bəsitləşdirilmiş olur, idiomluqdan məhrum olur” (Rəcəbli, 2016: 108-109).

Deməli, aşkar şəkildə interferensiya zamanı dil normalarının pozulmasını aydın şəkildə müşahidə edə bilərik. Bunun əksinə olaraq gizli interferensiya zamanı dil normalarının açıq pozulması baş vermir. Leksik interferensiya zamanı səhvlərin böyük bir qismi semantik strukturla bağlıdır. Belə ki, səhvlər demək olar ki, əsasən semantik strukturu əsas dilin sözlərinin strukturundan fərqlənən ifadələrə uyğun gəlir. Belə olan vəziyyətdə leksik vahidlərin bir-biri ilə qarşılaşdırılması baş verir. Bu zaman qarşılaşdırma prosesində sözlərin məna strukturu ön plana çəkilir. Qarşılaşdırma prosesində sözlərin məna strukturunda mövcud olan uyğunluqlar müəyyənləşdirilir. Dil vahidləri bir-biri ilə qarşılaşdırılan zaman sözlərin məna strukturlarındakı uyğunluq və fərqli əlamətlərin müəyyən olunması əsas amil hesab olunur.

Ümumiyyətlə, leksik səviyyədə interferensiya özünü leksik vahidlərdə və onların semantik xüsusiyyətlərində göstərir. *“Hədəf dildə danışarkən mənbə dildən bir sözün istifadəsi. Bunun ümumi səbəblərindən biri “dil çatışmazlığı”dır: ana dili olmayan (yəni ikinci dil) şəxs müəyyən bir sözü bilmir, ona görə də onu ana dilindən bir sözlə əvəz edərək özünü başa düşməyə çalışır”* (13).

2.3. Qrammatik interferensiya

Bilinçivizmdə qrammatik interferensiya özünü həm morfoloji, həm də sintaktik səviyyələrdə göstərir. İkidilli fərdlərin çətinlik çəkdiyi məqamlardan biri də ingilis dilində Azərbaycan dilindən fərqli olaraq üçüncü şəxsi bildirmək üçün üç şəxs əvəzliyinin (*he, she, it*) olmasıdır. *He* – kişi, *she* – qadın, *it* – orta cins kimi işlədilir. Ona görə də ikinci dili ingilis dili olan fərdlər *“he, she, it”* əvəzliliklərini işlətməkdə çətinlik çəkirlər. Bəzən *he* əvəzinə *she* və yaxud əksinə *she* əvəzinə *he* işlədilir.

Qrammatik səviyyədə interferensiya cümlə quruluşlarında, o cümlədən zamanlara görə tərcümə zamanı bir çox problemlər yarada bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində *“Mən hər səhər yumurta yeyirəm”*. Cümləsi indiki zamanda işlədilir, ancaq ingilis dilində bu indiki sadə zamandır, yəni hal-hazırda baş verən hərəkəti deyil davamlı, təkrar olan prosesi bildirir.

Dillərarası əlaqələr zamanı yaranan interferensiya prosesində ana dili əsas hesab olunur. Belə ki, fərdlər ana dilinə müvafiq tələffüz edir, vurğunu da öz dilinin qaydalarına uyğun tətbiq edirlər, bundan başqa leksik vahidlərdən də istifadə edərkən leksik vahidlərin mənalərini eyniləşdirir, bəzən isə cümlə qurarkən ana dilinin normalarını əsas götürürlər.

“Çoxdillilik şəraitində təmasda olan fonetik interferensiya ilə yanaşı qrammatik interferensiyaya da rast gəlinir. Burada da mahiyyət eynidir, köhnə vərdişlərin təzə keçirilən materiala mane olması. Qrammatik interferensiya özünü o zaman daha qabarıq göstərir ki, öyrənilən dildə ifadə edilməli olan qrammatik məna ana dilində olmasın və yaxud başqa dildə ifadə edilmiş olsun, məsələn,

- isimlərin artikillə işlədilməsi,
- ingilis dilində qaydasız feillərin mövcudluğu,
- köməkçi feillərin mövcudluğu,

- feilin təsərif olunmayan formalarının yaratdığı konstruksiyalar, cümlədə söz sırasının pozulması” (İbrahimova, A., Abbasova, C. 2016: 142).

İkidillilik şəraitində fonetik interferensiya ilə yanaşı qrammatik interferensiya da materialın mənimsənilməsinə mane olur. Dildə qrammatik interferensiya o zaman yaranır ki, bir dildə mövcud olan qrammatik quruluşlar başqa dildə olmasın. Məsələn, ingilis dilində mövcud olan artikl, sözlü, qaydasız feillər Azərbaycan dilində yoxdur. Ona görə də ingilis dilindən istifadə edən fərdlər zaman və tərcümə prosesində çətinlik çəkirlər. Azərbaycan dili ilə ingilis dilində cümlədə sözlərin sırası eyni olmadığı üçün hər iki dildə danışan adam bəzən sözlərin yerini düzgün müəyyən edə bilmir. Məsələn, I went to the park after my birthday party. (Mən getdim parka sonra mənim ad günü şənliyimdən) söz sırası bu şəkildə olur. Azərbaycan dilində isə eyni cümlədə söz sırası fərqlidir. Mən ad günü şənliyimdən sonra parka getdim. Ancaq ikidilli olan şəxslərin nitqində biz düzgün söz sırasının pozulduğunun şahidi ola bilərik. Onlar bir çox hallarda cümlə üzvlərinin sırasını düzgün şəkildə təqdim edə bilmirlər. Mən getdim parka ad günü şənliyimdən sonra.

3. Nəticə

Söylənilən fikirlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, cəmiyyətin həyatında dil və ikidillilik mühüm rol oynayır və fərdlərin nitqində müəyyən interferensiyaların yaranması ilə nəticələnir. İnterferensiya hadisəsi fonetik, leksik və eləcə də qrammatik səviyyədə baş verir. İnterferensiya hadisəsi nitqlə sıx bağlıdır və bu səbəbdən ikidilli insanlarda tez-tez rast gəlinir. Bundan əlavə cəmiyyətin həyatında baş verən siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni hadisələr ikidilliliyin yaranmasına səbəb olduğu kimi eyni zamanda interferensiya hadisəsinin də meydana çıxmasına yol açır. İnterferensiya hadisəsi insanın ana dili ilə digər dillərin yaruslarının qarşılaşmasından yaranır.

İnterferensiya zamanı bir dilə məxsus olan modellər başqa dilin modellərinin yerində işlənir və fonetik, leksik, qrammatik səviyyələrdə müşahidə olunur. İnterferensiya hadisəsi danışanın nitqində baş verən fonetik hadisələrlə sıx bağlıdır. Dillərdə interferensiya hadisəsinin səbəbi fonoloji sistemlərinin üst-üstə düşməsidir. Azərbaycan-İngilis, Azərbaycan-rus və s. kimi dillərin fonoloji sistemi bir-biri ilə tam şəkildə uyğun deyildir. Fərdin nitqində mövcud olan səhvlər fonetik interferensiyanın mövcud olduğundan xəbər verir. Fonetik dəyişiklik iqtisadi inkişafda, cəmiyyətdə, elmi-texniki tərəqqi zamanı baş verən mühüm dəyişiklik, eləcə də dil əlaqələrinin genişlənməsi səbəbi ilə baş verir və dildə ən çox rast gəlinən fonetik interferensiya hesab olunur.

Nitqdə interferensiyanın baş verməsinə səbəb danışarkən tələsmək, fikri dağınıq olmaq, adresata özünü inandırmaq, onun diqqətini cəlb etmək, söylədiyi fikirlərin doğruluğunu sübut etməyə çalışmaqdır.

Kaynaklar

- Aslan, A. (2020). *İkidillilik və çoxdillilik nedir?*
<https://perspektif.eu/2020/11/14/iki-dillilik-ve-cok-dillilik-nedir>
- Blumfeld, L. (2013). *Dil*. Bakı: Prestij.
- Cəfərova, K. (2018). *Müasir dilçilikdə bilinqvizm və interferensiya*. Bakı: Mütərcim.
- Cəfərova, K. (2017). *Dil əlaqələri zəminində leksik interferensiya*.
[http://www.anl.az/down/meqale/adu_dil_edebiyat/2017/02/36\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/adu_dil_edebiyat/2017/02/36(meqale).pdf)
- Heydərov, R. (2013). *Dillərin inkişafında dil əlaqələrinin rolu*. Bakı: Elm və təhsil.
- İbrahimova, A. ve Abbasova, C. (2016). *Dil öyrənməni aktuallaşdıran zərurət və bu sahədə pedaqoji təcrübənin rolu*.
[http://www.anl.az/down/meqale/elm_eserler_tehsilprobins/2016/02/24\(meqale\).pdf](http://www.anl.az/down/meqale/elm_eserler_tehsilprobins/2016/02/24(meqale).pdf)
- Karaağac, G. (2011). *Bireysel İki Dillilik ve Toplumsal İki Dillilik*.
https://turkoloji.cu.edu.tr/DILBILIM/gk_ikidillilik/gk_ikidillilik.htm
- Qurbanov, A. (2019). *Ümumi dilçilik*. III cild (3 cildə). Bakı: AMEA.
- Qurbanova, L. (2016). *Dildə fonetik və fonoloji mənimsəmə və interferensiya hadisəsi*. Bakı: ADPU.
- Rəcəbli, Ə. (2016). *İnterferensiya*. Bakı: Elm və təhsil.
- Sirbu, A (2015). *Language interference triggered by bilingualism*.
https://www.researchgate.net/publication/337472381_LANGUAGE_INTERFERENCE_TRIGGERED_BY_BILINGUALISM
- Veysəlli, F. (2007). *Dil*. Bakı: Təhsil
- https://www.audimax.de/fileadmin/hausarbeiten/anglistik/Hausarbeit_Anglistik_Features_of_bilingual_speech_Interference_Borrowing_Code_switching_eng_axh0040.pdf

Etik, Beyan ve Açıqlamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Üniversitesi Etik Kurulu'nun tarih sayı ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 29.02.2024
Kabul Tarihi / Accepted date	: 03.06.2024
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2024

Atıf / Citation

Yeloğlu, F. (2024). Muhtar Ävezov'un 'Qıylı Zaman' Romanı Örneğinde Kazak Yazı Diline Yansıyan Konuşma Dili Unsurları Üzerine Bir Değerlendirme. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 8. Cilt, 1. Sayı, 119-127.

MUHTAR ÄVEZOV'UN 'QIYLI ZAMAN' ROMANI ÖRNEĞİNDE KAZAK YAZI DİLİNE YANSIYAN KONUŞMA DİLİ UNSURLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME¹

Evaluation of the effects of the spoken language on kazakh written language with the examples of the muhtar ävezov's novel "qıylı zaman"

FATMA YELOĞLU²

Öz

Her yazı dili bir konuşma dilinden doğar. Kurallı bir şekilde oluşan yazı dili, dilin kullanıldığı sahada ortak iletişimi sağlamaktadır. Bu durum ağızların yok edilmesi anlamına gelmemektedir. Çünkü yazı dili ile ağızlarda kullanılan dil birbiriyle alışveriş içindedir. Ancak yazı dili, ağızlardan aldığı malzemeyi kendi kurallarına uydurmazsa standart dilin varlığı tehlikeye düşmektedir. Bu ölçüler doğrultusunda Kazak yazı dilinin standart bir dil olması tam olarak gerçekleşmemiştir. Çok geniş coğrafi alanda kullanılan Kazak Türkçesi, Sovyet yönetimi tarafından oluşturulan yapay bir lehçedir. Bu yüzden yıllarca Rusçanın etkisini kıramamış ve standardını yakalayamamıştır.

Anahtar Kelimeler: Yazı Dili, Konuşma Dili, Ağız

Abstract

Every written language arises from spoken language. Written language, which is formed in a regular manner, provides common communication in the sphere where the language is utilized. This does not mean the destruction of dialect. For the reason that, the written language and the spoken language are interactive within each other. However, if the written language does not adapt the material to its own rules which received from the spoken language, the

¹ Bu çalışma, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı bünyesinde doktora tezi olarak çalışılmakta olan "Geçiş Dönemi Kazakçası (Kıylı Zaman Örneğinde)" adlı tezden üretilmiştir.

² Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Doktora Öğrencisi. El-mek: fatmayeloglu001@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8978-3499>

existence of standard language is in distress. In line with this dimension, the Kazakh written language has not yet become a standard language. The Kazakh dialect which used in a wide geographical area is an artificial dialect created by Soviet administration. For this reason, it could not break the influence of Russian and reach its standards for a long time.

Keywords: Written Language, Spoken Language, Dialect

1. Giriş

Kazak Türkçesi, Türk dilleri içinde en geniş coğrafyada kullanılan yazı dilidir. Zengin bir sözlü edebiyata sahip olan Kazak Türkçesi XIX. yüzyılın ikinci yarısında yazı dili hâline gelmiştir (Tamir, 1998: 432). Ancak bu dönemden günümüze kadar bir yazı dilinin sahip olması gereken bütün özelliklere sahip olamamıştır. Bunun temelinde yatan sebeplerden birisi bağımsızlık öncesinde Sovyet idaresinin Rusça dışındaki dillere karşı tutumu, ikincisi ise bağımsızlık sonrasında Kazakçanın Rusça karşısındaki konumudur. Kazakistan'ın bağımsızlığını kazandığı 1991 yılına kadar Kazakça bilim dili, sanat dili, ticaret ve diplomasi dili gibi uluslararası konumdan mahrum kalmış, sadece Kazakların konuşma dili olarak kalmıştır. Bağımsızlık sonrasında ise ne Kazakistan içinde ne de uluslararası konumda prestij kazanma konusunda Rusçanın etkinliğini kırabilmiştir.

Bir ülkenin uluslararası konumu, ekonomik ve siyasî gücü yanında dilinin kullanılabilirliğini gösteren edebi ve bilimsel eserlerin sayısı ile doğru orantılıdır. Bir dil yönetim, ticaret, edebiyat, bilim ve kültür dili alanlarında kullanılabiliriyorsa ve başka dile kolaylıkla çevrilebiliyorsa uluslararası prestiji yüksektir. Sovyet yönetiminin Türk halkları üzerinde oluşturduğu yapay diller, bu şartları sağlamaktan çok uzaktır. Çünkü söz konusu yapay diller, en az kullanıcısı olan ağızın önce, yazı dili sonra ortak dil durumuna getirilmesiyle oluşmuştur.

Ağız, aynı lehçe içinde en küçük yerleşim bölgelerine özgü olan konuşma biçimidir (Aksan, 1995: 142). Yazı dili ise, farklı ağızları herkesin kullandığı ortak bir birimde birleştiren, yönetim, ticaret, iletişim, edebiyat ve bilim alanında kullanılan ve bir toplumun teknik ve kültürel alanda ilerlemesini sağlayan bir araçtır (Porzig, 1986: 20; Trabandt, 2020: 86). Yazı dili ortak bir dil niteliği taşır. Kurallıdır ve kuralları kolay kolay değişmez. Dilin kullanıldığı coğrafya içinde kullanım alanı en geniş olan biçimdir (Koraş, vd., 2021: 272-286). Ortak dil, yazı ve gelişmiş bir kültür dili olma yolunda ağızlardan malzeme almaktadır. Gelişmiş ve standardını yakalamış bir yazı dili, konuşulan dilden malzeme alırken bazı değişiklikler yapar veya bazı kurallar koyar (Buran, 2002: 97-104). Aksi takdirde seçim yapmadan çok fazla malzeme alırsa kuralları bozularak ortak dilin bölgesel konuşma dili olur (Porzig 1986:24). 19. yüzyılın ikinci yarısında yazılmaya başlanan Kazak Türkçesi, gazete ve dergiler yayımlanmasına, kitaplar basılmasına rağmen gelişimini sürdürmemiş, mahallî olmanın ötesine geçememiştir. Mahalli olma durumu geçiş dönemi eserlerinde görülmesi normaldir. Çünkü Kazakçanın geçiş döneminde yazı dili tam şekillenmemiştir. Ancak günümüz Kazak yazı dilinde aynı kullanımların yer alması, yazı dilinin gelişmiş ve oturmuş duruma gelmesinde en büyük sorundur.

Bahsedilen yazı dilindeki konuşma diline özgü unsurların başında kısaltmalar gelmektedir. Konuşma dilinde görülen bu kısaltmalar, en az çaba ilkesi olarak adlandırılan, kısaltma ve kolaylaştırma temeline dayanan ses olayıdır (Karaağaç, 2018: 370). Bazı dilcilere göre (Ercilasun, 2007: 335; Sarıca, 2005: 51-65) dilbilgisel olarak yanlış kabul edilen en az çaba ilkesinde kelimeler kısaltılır, ses değerleri değişime uğrar, birçok dilbilgisi kuralı ihlal edilir.

Kazak Türkçesi sözlü kültür açısından zengin bir Türk lehçesidir. Buna bağlı olarak kısaltmalar oldukça fazla kullanılmaktadır (Demirci 2015: 25-42). Kazakçada, konuşma dilinde veya ağızlarda çokça kullanılan kısaltmalar ve buna benzer ağız özellikleri, standardını yakalayamamış Kazak yazı dilinde de kullanılmıştır. Bu durum yazı dilinin ağız özelliklerinden kurtulamadığını ve çok fazla işlenmediğini göstermektedir. Kazak yazı dilinin ağızların etkisine

açık olması, Kazakistan coğrafyasında gelişmiş bir yazı dilinin oluşmasını engellemiştir. Bir dilde konuşma dili ile yazı dili arasındaki farkın az olması, konuşma dilindeki bütün ağız unsurlarının yazı diline taşınması, bunların sözlüklerde ve gramer kitaplarında yer alması o dilin oturmuş ve gelişmiş bir yazı dili olması yolunda en büyük engeldir.

2. Tek Kelimenin Ağzılarda Kısalması

Kazak Türkçesinde en az çaba yasası doğrultusunda oluşturulmuş kelime kısaltmaları ses ve hece düşmesi ile meydana gelmiştir. Bu yolla oluşturulmuş kısaltmalarda, anlam birden çok kelimeyle değil tek kelimeyle sağlanmıştır.

2.1. Çekimli Kelimelerin Kısalması

Kazak Türkçesinde görülen geçmiş zaman eki olarak kullanılan *-ĜAn* ekinin 1. teklik ve 1. çokluk şahıslara getirildiğinde ekin sonundaki *-n* düşmüştür. *-ĜAn* ekindeki *-n* ünsüzünün düşmesi olayı, ekten sonra gelen çift dudak ünsüzü olan *-b* veya *-m* ünsüzlerinin *-n* ünsüzünün telaffuzunu zorlaştırmasından kaynaklanmaktadır.

alĝamız (Ävezov, 1928: 49) < alĝanbız 'aldık'

bilgemın (Ävezov, 1928: 35) < bilgenmin 'tanıdım'

bilgemız (Ävezov, 1928: 18) < bilgenbiz 'tanıdık'

körgemız (Ävezov, 1928: 33) < körgenbiz 'gördük'

otrĝamız (Ävezov, 1928: 71) < otrĝanbız 'oturduk'

üzgemın (Ävezov, 1928: 119) < üzgenmin 'kestim'

Kazak Türkçesinde şimdiki zaman eki olarak kullanılan *-a*, *-e* eki, 1.teklik kişi *-mın*, *-min* ekini aldığıda ses kaybına uğrayıp yalnızca *-m* olarak kalmıştır. Burada şahıs ekindeki düşme, Oğuz Türkçesinin etkisiyle zamir kökenli ekin *-m* ünsüzüne dönüşmesi şeklinde de yorumlanabilir. Ancak ister ses düşmesi olarak yorumlansın isterse ekin iyelik kökenli olduğu kabul edilsin, bir yazı dilinde ekin iki farklı şeklinin kullanılması ek değerlendirmesi neye göre yapılacaktır gibi cevabı belirsiz bir soru ortaya çıkaracaktır.

Basında otırĝan kisisi jıĝıldı **bilem** (Ävezov, 1928: 160) < bilemin 'Başında oturanın düştüğünü biliyorum.'

Buydayımdı terib jür edim **deyim**³ be? (Ävezov, 1928: 71) < deymın 'Yiyeceğimi topluyordum diyeyim mi?'

-Abaqtı da jaw qolında ölib **baram**. (Ävezov, 1928: 122) < baramın '-Hapishanede düşman elinde ölüp kalırım.'

Üş jılĝa molnan sıyĝızıb saqtab **şıĝam** deb aytadı (Ävezov, 1928: 149) < şıĝamın 'Üç yıla bol bol yetecek kadar biriktiririm'diye söyler.'

... endi kelib barlıq er azamattı qırĝınĝa **salam** deydi. (Ävezov, 1928: 153) < salamnın '... şimdi gelip her vatandaşı katledeceklerini söylüyorlar.'

2.2. Çekime Girmemiş Kelimelerin Kısalması

Şekil ve zaman eki almamış bazı isim ve fiiller ses veya hece düşmesi olayı ile kısaltılmıştır.

³ Tespit edilen örneklerde kısaltma sonrası gelen ek, genelde *-(A)m* şeklindedir. Ancak bu örnekte farklı olması söyleyiş farklılığından kaynaklı olduğu düşünülmektedir.

2.2.1. Filler

Kısalmiş kelime veya kelime gruplarının bazıları *-p* zarf-fiil eki almış kelimelerde görülmektedir. Bu kelimelerin ortak özelliği kelimenin sonunda yer alan *-l* ünsüzünün düşmesidir. Söz içindeki sedalı diş-damak ünsüzü *-l*, ardından gelen hecedeki sedasız çift dudak ünsüzü *-p* ile telaffuz zorluğundan dolayı düşmüştür.

bob (Ävezov, 1928: 121) < bolıp (Mamanov, 2014: 574) ‘*olup*’

keb (Ävezov, 1928: 49) < kelip (Mamanov, 2014: 574) ‘*gelip*’

qııb (Ävezov, 1928: 16) < qılıp (Mamanov, 2014: 574) ‘*yapıp*’

tınıb (Ävezov, 1928: 78) < tınığıp (Mamanov, 2014: 574) ‘*sakinleşip*’

2.2.2. İsimler

Kazak Türkçesinde teklik 3. şahıs işaret sıfatı olarak kullanılan *sol* kelimesi, isim çekim eklerini aldığı durumlarda sonundaki sızıcı *-l* ünsüzü düşmüştür.

sodan (Ävezov, 1928: 69) < sol+dan ‘*şundan*’

soğan (Ävezov, 1928: 14) < sol+ğa ‘*şuna*’

solar (Ävezov, 1928: 12) < sol+lar ‘*şunlar*’

sonı (Ävezov, 1928: 99) < sol+nı ‘*şunu*’

sonıñ (Ävezov, 1928: 70) < sol+nıñ ‘*şunun*’

Kazak Türkçesinde işaret zamiri olarak kullanılan *bul* kelimesi bazen ek almadan bazen de isim çekim eklerini alarak sonundaki *-l* ünsüzünü düşürmüştür.

bu (Ävezov, 1928: 45) < bul ‘*bu*’

budan (Ävezov, 1928: 32) < bul+dan ‘*bundan*’

bular (Ävezov, 1928: 86) < bul+lar ‘*bunlar*’

bunda (Ävezov, 1928: 69) < bul+da ‘*bunda*’

bunı (Ävezov, 1928: 46) < bul+nı ‘*bunu*’

bunıñ (Ävezov, 1928: 10) < bul+nıñ ‘*bunun*’

3. İki Kelimenin Ağızlarda Kısalması

İki kelimenin ağızlarda kısalması, iki veya daha fazla kelimenin hece düşmesi sonucu oluşmuştur. Tespit edilen örneklere bakıldığında bu tip kısaltmaların çoğunluğunu birleşik fiiller oluşturmuştur.

3.1. Çekimli Bir Fiilin Kısalması

östiseñ (< östi osılay+iste- (etseñ) (KÄTS, 2011: 225) “*böyle yapmak, böyle etmek*”

3.2. Zarf-fiil eki almış iki kelimenin tek kelime olarak kısalması

Birleşik fiil kısaltmalarının en yaygın şekli olan bu kısaltmalar asli fiil ve tasvir fiil, zarf-fiil eki aracılığıyla birleşirken meydana gelmiştir. Bu kısaltmalarda esas veya yardımcı fiildeki sızıcı *-l* ünsüzü genellikle düşmektedir.

akeb (Ävezov, 1928: 82) < alıp ketirip (Mamanov 2014: 37) ‘*getirip*’

akib (Ävezov, 1928: 122) < alıp ketirip ‘*getirip*’

aytbese (Ävezov, 1928: 28) < olay etpese (Demirci, 2015: 25-42) ‘*öyle olmazsa*’

büytib (Ävezov, 1928: 22) < bulay etip (Mamanov 2014: 37) ‘*böyle yapıp*’

neğib (Ävezov, 1928: 65) < ne qılıp (Mamanov 2014: 37) 'ne yapıp'
öytib (Ävezov, 1928: 121) < olay etib (Mamanov 2014: 37) 'öyle yapıp'
qaytıb (Ävezov, 1928: 116) < qalay etip (Demirci, 2015: 25-42) 'nasıl'
sondıqtan (Ävezov, 1928: 70) < solay bolğandıqtan 'bu nedenle'
süytib (Ävezov, 1928: 69) < solay etip (Mırzabekov, 1999: 128) 'öyle yapıp'

3.3. Bir Birleşik Fiilin Kısalıp Tek Kelime Haline Gelmesi

En az çaba ilkesine bağlı olarak *kel-*, *ket-*, *bar-*, *ber-* yardımcı fiilleri ile birleşik fiil oluşturan *al-* fiilinin kısaltıldığı görülmüştür.

akel (Ävezov, 1928: 75) < alıp kel- (Mamanov, 2014: 37) 'getir-'
aket (Ävezov, 1928: 116) < alıp ket- (Mamanov, 2014: 37) 'götür-'
apar (Ävezov, 1928: 116) < alıp bar- (Mamanov, 2014: 37) 'götür-'
aper (Ävezov, 1928: 131) < alıp ber- (Mırzabekov, 1999: 100) 'alıp ver-'

Et- ve *qıl-* yardımcı fiillerinin meydana getirdiği birleşik fiillerin kısaltıldığı görülmüştür.

aytse de (Ävezov, 1928: 118) < olay etse de⁴ 'öyle olmasına rağmen'

büytkenşe (Ävezov, 1928: 90) < bulay etkenşe (Janpeyisov vd., 2002: 171) 'böyle yapmak'

büytib (Ävezov, 1928: 22) < bulay etip (Mamanov, 2014: 37) 'böylece'

neğib (Ävezov, 1928: 65) < ne qılıp 'niçin'

öytib (Ävezov, 1928: 121) < olay etip (Mamanov 2014: 37) 'öylece'

qaytse (Ävezov, 1928: 127) < qalay etse 'ne yapsa'

üytkeni⁵ (Ävezov, 1928: 55) < olay etkeni (Mamanov 2014: 37) 'çünkü'

4. Morfolojik Değişiklikler

Günümüz Kazakçasında *-atın*, *-etin* şeklinde olan görülen veya bilinen geçmiş zaman eki; metinde *-atun*, *-etün* şeklindedir.

Aytatunım (Ävezov, 1928: 037) 'Söyledim.'

... duspan közi qılıb qur kürsinetün (Ävezov, 1928: 043) '... düşman ona bakıp iç çekerti.'

... seskendire kelgendey aser etetün. (Ävezov, 1928: 120) '... korkutmuş gibi hissetti.'

... osındayda körinetün. (Ävezov, 1928: 123) '... bu sırada göründü.'

5. Fonolojik Değişiklikler

5.1. Ünlü Düşmesi

Metinde, ünlü ya da hece düşmesine uğramış sözcükler tespit edilmiştir. Bu tür sözcüklerin söyleyiş kolaylığı sağlamak amacıyla oluştuğu düşünülmektedir.

azna- (Ävezov, 1928: 172) < azına- (KÄTS, 2011: 129) 'uğuldamak'

esiz (Ävezov, 1928: 147) < iyesiz (KÄTS, 2011: 205) 'sahipsiz'

irtki (Ävezov, 1928: 163) < iritki (KÄTS, 2011: 729) 'bozucu, karışıklık, anlaşmazlık'

⁴ Kaynağı gösterilmeyen örnekler, Kazak gramer kitaplarında yer almamış, ancak metinde tespit edilmiştir.

⁵ Günümüz Kazak Türkçesinde *öytkeni* şeklinde olan kelime metinde *üytkeni* şeklinde verilmiştir.

qazna (Ävezov, 1928: 148) < qazına (KÄTS, 2011: 24) ‘hazine’

Metinde tespit edilen iki örnekte, kelimenin *l-* ve *r-* ünsüzü ile başlatılması, telaffuzda zorluk yaratsa da kelime başındaki ünsüz düşürülmüştür.

lawla- (Ävezov, 1928: 61) < alawla- (KÄTS, 2011: 376) ‘alevlenmek’

razdıq (Ävezov, 1928: 151) < arazdıq (KÄTS, 2011: 578) ‘kırgınlık’

5.2.Ünlü Türemesi

Konuşma diline ait bir özellik olan kelime başında ünlü türemesi olayı metinde kullanılmıştır.

ılayıq (Ävezov, 1928: 12) < layıq (KÄTS, 2011: 656) ‘uygun, layık’

orıw (Ävezov, 1928: 40) < ruw (KÄTS, 2011: 490) ‘boy, soy’

upay (Ävezov, 1928: 135) < pay (KÄTS, 2011: 271) ‘pay, hisse’

uwayım (Ävezov, 1928: 65) < wayım (KÄTS, 2011: 644) ‘endişe’

6.Münferit Düzensiz Birleşmeler

Yukarıda verilen örnekler dışında farklı isimlerin birleşerek tek bir kelime hâline geldiği görülmüştür.

anewgi (Ävezov, 1928: 66) < aldıǵı küni (Kuderinova; 2005: 17) ‘bundan önceki, geçenki’

bıyılǵı (Ävezov, 1928: 58) < bul jılki (Ergaliyev, 2016: 25) ‘bu yılki’

oralmay (Ävezov, 1928: 10) < oral almay ‘geri gelmek’

orınbasar (Ävezov, 1928: 11) < ornın basar ‘yardımcı’

östiseñ (Ävezov, 1928: 48) < östi osılay etseñ ‘böyle yapmak’

tayray (Ävezov, 1928: 66) < täyiri ay (KÄTS, 2011: 51) ‘Memnuniyetsizliği ifade eden kelime’

üstib (Ävezov, 1928: 32) < üsti osılay etip ‘böyle yapmak’

7.Arkaik Kelimeler

Eserin yazıldığı dönemde bir kısmının Rusça olduğu tahmin edilen arkaik denilebilecek kelimeler kullanılmıştır.

aboz (Ävezov, 1928: 169) ‘konvoy’

birışke (Ävezov, 1928: 155) < brıçka (RS, 1995: 58) ‘at arabası’

manapas (Ävezov, 1928: 139) < manifest (RS, 1995: 386) ‘beyanname’

nöker (Ävezov, 1928: 23) < nö kür (Moğolca-Türkçe Sözlük, 2017: 722) ‘yaver, arkadaş’

pırıstob (Ävezov, 1928: 6) < pristav (RS, 1995:708) ‘mübaşir’

şabarman (Ävezov, 1928: 82) ‘ulak’

ulıq (Ävezov, 1928: 6) ‘yönetici’

8. Değerlendirme ve Sonuç

1928’de yayımlanmış Qıylı Zaman romanında tespit edilen konuşma dili unsurları dikkate alındığında, kurallı ve oturmuş bir yazı dili konusunda, Kazak yazı dilinin iç açıcı durumda olduğu söylenemez. Ağızlarda en az çaba ilkesine bağlı kalarak yapılan kısaltmalar,

incelenen metinde çok fazla kullanılmıştır. Bu kısaltmalar anlam karmaşasına ve gramer incelemelerinde soruna neden olmaktadır. Örneğin, Kazak Türkçesinde şimdiki zaman eki olarak kullanılan –a, –e eki, 1.teklik kişi –mın, –min ekini aldığında ses kaybına uğrayıp yalnızca –m olarak kalmıştır. Bu ekin iyelik kökenli mi yoksa zamir kökenli mi olduğu konusunda belirsizlik doğmuştur. Yine çekime girmemiş isim ve fillerin kısaldığı örneklerin çokluğu değerlendirmelerin yapılmasında sorun oluşturmaktadır. Zarf-fiil eki almış iki kelimenin kısalması, birleşik fiiller tek kelime olarak kısalması şeklindeki ağız özellikleri metinde oldukça fazla kullanılmıştır. Bu tür kısaltmaların yazı dilinde sık kullanılması, kelimelerin asıl şeklinin unutulması, gramer incelemelerinin doğru şekilde yapılmaması, standart dilin sözdizimi yapısının bozulması gibi sorunlar oluşturabilir. Yazı dilindeki bütün bu kullanımlar, dildeki kuralların tam oturmadığını, söz konusu dilin gelişmiş ve standartlaşmış bir yazı dilinden uzak olduğunu gösterir. Ayrıca söz varlığı açısından dilde eş anlamlı çok fazla kelimenin olması, bir ağzın ortak kelime varlığının yaygınlaşmasına engel olmaktadır.

Konuşma dili unsurları sunî yapılar olduğu ve değişime açık olduğu için zamanla terk edilebilmekte, değişebilmekte ve nesiller arası anlaşmazlığa sebep olmaktadır. Bu yüzden konuşma dili unsurlarının standart dile kuralı bir şekilde dahil edilmesi doğru değildir.

Kaynaklar

- Aksan, D. (1995). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ävezov, M. (1928). *Qıyılı Zaman*. (2021, 30 Kasım). Erişim Adresi: <https://kazneb.kz>. Qızıl Orda: Qazağıstan Basbası.
- Koç, K., vd. (2019). *Kazak Türkçesi-Türkiye Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Baytursunov, A. (1927). *Til Qural. Birinci Kitap 7.Baskı*. Qızıl Orda: Qazizdat.
- Buran, A. (2002). Konuşma Dili Yazı Dili İlişkileri ve Derleme Faaliyetleri. *Türkbilig*, 2002/4, s. 97-104.
- Demirci, K. (2015). En Az Çaba Yasası ve Kazak Türkçesindeki Yaygın Örnekleri. *Bilig*, 2015/72, s. 25-42.
- Dursunoğlu, H. (2006). Türkiye Türkçesinde Konuşma Dili ile Yazı Dili Arasındaki İlişki. *Erzurum: A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, s. 30, s. 1-21.
- Ercilasun, A. B. (2007). *Makaleler-Dil-Destan-Tarih. (Yay. Haz. Ekrem Arıkoğlu)*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Ergaliyev, Q.S. (2016). *Qazak Tiliniñ Orfografiyalısı men Puvnktuvatsıyası. Okuv Quralı*. 3-Basilımı, -Pavlodar: PMPI Baspası. -209 Bet.
- Isqaqov, A. (1991). *Qazirgi Kazak Tili*. Almatı: Ana Tili.
- Isqaqov, A., Väli, N. vd. (2006). *Qazaq Ädebi Tiliniñ Sözdigi*. 1.cilt. Almatı: Arıs.
- Isqaqov, A., Väli, N. vd. (2011). *Qazaq Ädebi Tiliniñ Sözdigi*. 10.cilt. Almatı: Arıs.
- Isqaqov, A., Väli, N. vd. (2011). *Qazaq Ädebi Tiliniñ Sözdigi*. 11.cilt. Almatı: Arıs.
- Isqaqov, A., Väli, N. vd. (2011). *Qazaq Ädebi Tiliniñ Sözdigi*. 13.cilt. Almatı: Arıs.
- Isqaqov, A., Väli, N. vd. (2011). *Qazaq Ädebi Tiliniñ Sözdigi*. 2.cilt. Almatı: Arıs.
- Isqaqov, A., Väli, N. vd. (2011). *Qazaq Ädebi Tiliniñ Sözdigi*. 3.cilt. Almatı: Arıs.
- Isqaqov, A., Väli, N. vd. (2011). *Qazaq Ädebi Tiliniñ Sözdigi*. 5.cilt. Almatı: Arıs.
- Isqaqov, A., Väli, N. vd. (2011). *Qazaq Ädebi Tiliniñ Sözdigi*. 6.cilt. Almatı: Arıs.

- Isqaqov, A., Väli, N. vd. (2011). *Qazaq Ādebi Tiliniñ Sözdigi*. 7.cilt. Almatı: Arıs.
- Janpeyisov, E., vd. (2002). *Qazaq Grammatikası Fonetika, Sözjasam. Morfologiya, Sintaksis*. Astana: A.Baytursınulı Atındağı Til Bilimi İnstitutı.
- Karaağaç, G. (2018). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDK Yayınları.
- Koraş, H., Shaikenova, G. (2021). Nurjekeuli'nın "Ey Dünya Ey" Romanı Örneğinde Kazak Yazı Diline Yansıyan Konuşma Dili Unsurları Üzerine Bir Değerlendirme. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 27, Sayfa: 272-286.
- Kuderinova, Q. (2005). *Birge jane Bölek Jazılatın Sözderdiñ Orfografiyası*. Almatı: A.Baytursınulı Adındaki Til Bilimi Enstitüsü.
- Malbaqov, M. ve Onğarbaeva, H. (2011). *Qazaq Ēdebi Tiliniñ Sözdigi. On Beş Tomdıq*. Almatı: 10-Tom./Qurast.
- Mamanov, I. (2014). *Qazaq Til Biliminiñ Mäseleleri*. Almatı: Abzal-ay.
- Mirzabekov, S. (1999). *Qazaq Tiliniñ Dıbis Jüyesi*. Almatı: Sözdik-Slovar Yayınevi.
- Lessing, F. (2017). *Moğolca-Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (çev. Günay Karaağaç).
- Mustafayev, E. ve Şerbinin, V. (1995). *Büyük Rusça-Türkçe Sözlük*. İstanbul: Engin Yayıncılık.
- Özkan, N. (2013). Ağız Alanından Yazı Diline Geçiş: Gagavuz Türkçesi Örneği. *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/9 Summer 2013, p. 85-94.
- Porzig, W. (1986). *Dil Denen Mucize. (Çev. Prof. Dr. Vural Ülkü). II. Cilt*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Sağol Yüksekkaya, G. (2008). Standart Dil ile Halk Dili Arasındaki Anlam ve Kullanım Farklılıkları Üzerine. *Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı*, 25-30 Mart 2008, ss.599-610, Şanlıurfa: Harran Üniversitesi-Türk Dil Kurumu.
- Sarıca, B. (2005). *Ağız çalışmalarının Dil Öğretimine Katkıları. Yeni Dilbilim Kuramları Işığında Sözlü Dil Yapısı (Yayına Hazırlayan Mustafa Sarıca)*. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Shaikenova, G. (2020). *Beksultan Nurjekeuli'nın "Ey, Dünya ey!" Romanı Üzerine Dil ve Üslup Çalışması*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Niğde: Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Tamir, F. (1998). *Kazak Türkleri Edebiyatı. Türk Dünyası El Kitabı Dördüncü Cilt Edebiyat (Türkiye Dışı Türk Edebiyatları)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Trabant, J. (2020). *Dil Söz ve Yazının Gelişimi*. İstanbul: Runik Kitap.
- Urakova, L. (2014). Geçmişten Günümüze Kazakistan'daki Dille İlgili Yasa Koyuculuğa Genel Bir Bakış. *Türkbilig*, 2014/28, s. 97-104.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Üniversitesi Etik Kurulu'nun tarih sayı ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uydıklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1434689>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date	: 09.02.2024
Kabul Tarihi / Accepted date	: 03.06.2024
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2024

Atıf / Citation

Sönmez, M. (2024). İlminskiy'in Kazakça İçin Kullandığı Alfabeler. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 8. Cilt, 1. Sayı, 129-138.

İLMINSKIY'İN KAZAKÇA İÇİN KULLANDIĞI ALFABELER¹
Alphabets used for Kazakh by İlminsky
MESUT SÖNMEZ²

Öz

Çalışmada Nikolay İvanoviç İlminskiy'in Kazakça için kullandığı Arap ve Kiril alfabelerinin incelenip değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Çalışmada ele alınan alfabeler, N. İ. İlminskiy'in üç ayrı yayınından çıkarılmıştır. Bu yayınların birincisi Kazan Üniversitesi tarafından yıl içinde belli aralıklarla yayımlanan *Bilimsel Notlar* arasında 1860 ve 1861 yıllarında farklı sayılarda üç parça olarak çıkarılan, ilk kısmı kısa gramer notları, diğer kısımları Kazakça-Rusça sözlük olan, Kazakça için Kiril temelli bir alfabe kullanılan, *Kırgız [Kazak] Lehçesini Öğrenmek İçin Kaynaklar* olarak adlandırılan çalışmasıdır. İkincisi, 1861 yılında yayımlanan, Kazakça için Arap harfleri kullanılmış olan *Kırgızlar İçin Kendi Kendine Rusça Öğrenme Kılavuzu* kitabıdır. Üçüncüsü ise 1862 yılında yayımlanan, yine Kazakça için Arap harfleri kullanılmış olan *Er Targın* adlı destanıdır.

İlminskiy, *Kırgız [Kazak] Lehçesini Öğrenmek İçin Kaynaklar* adlı çalışmasında 29 ses ve 2 ses grubu için 29 harf kullanmıştır. *Kırgızlar [Kazaklar] İçin Kendi Kendine Rusça Öğrenme Kılavuzu* kitabında 39 ses ve 3 ses grubu için 34 harf kullanmıştır. *Er Targın* kitabında 38 ses ve 2 ses grubu için 34 harf kullanmıştır. İlminskiy'in sözlük çalışmasında kullandığı Kiril temelli alfabe ile günümüz Kazak Kiril alfabesinin 20 harfi ortaktır, diğer 9 harfin 6'sı ise aynı harfin farklı biçimidir. N. İ. İlminskiy, *Kırgızlar [Kazaklar] İçin Kendi Kendine Rusça Öğrenme Kılavuzu* ve *Er Targın*'da Kazakça için Arap harflerini kullanmış olsa da metinlerin yazımı o dönemde yaygın olan yazı dilinden farklı olarak Kazak ağız özelliklerini içermektedir.

Anahtar Kelimeler: İlminskiy, Kazakça, Alfabe, Kiril Alfabeti, Arap Alfabeti.

¹ Bu çalışma, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Ana Bilim Dalı bünyesinde doktora tezi olarak çalışılan "Kazak Yazı Dilinin Oluşum Dönemi (1861-1884 Yılları Arası) Üzerine Bir İnceleme" adlı tezden üretilmiştir.

² Arş. Gör. Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Niğde/TÜRKİYE. El-mek: mstsnmz38@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4048-5757>

Abstract

The aim of the study is to analyze and evaluate the Arabic and Cyrillic alphabets used for Kazakh by Nikolay Ivanovich Ilminskiy. The alphabets discussed in the study are extracted from three separate publications of Ilminskiy. The first of these publications is among the *Scientific Notes* published by Kazan University at regular intervals throughout the year, published in three parts in different numbers in 1860 and 1861, the first part of which contains short grammar notes, the other parts of which are a Kazakh-Russian dictionary. Study is that used Cyrillic-based alphabet for Kazakh, called *Resources for Learning the Kyrgyz [Kazakh] Dialect*. The second is the book *Guide to Self-Teaching Russian for Kyrgyz*, published in 1861, in which Arabic letters were used for Kazakh. The third is the epic called *Er Targın*, published in 1862, again using Arabic letters for Kazakh.

Ilminskiy used twenty-nine letters for twenty-nine sounds and two sound groups in his work titled *Resources for Learning the Kyrgyz [Kazakh] Dialect*. In his book *Guide to Self-Learning Russian for Kyrgyz [Kazakhs]*, he used thirty-four letters for thirty-nine sounds and three sound groups. *Er Targın* used thirty-four letters for thirty-eight sounds and two sound groups in his book. Twenty letters of the Cyrillic-based alphabet used by Ilminskiy in his dictionary work and today's Kazakh Cyrillic alphabet are common, while six of the other nine letters are different forms of the same letter. Although Ilminskiy used Arabic letters for Kazakh in his *Guide to Self-Learning Russian for Kyrgyz [Kazakhs]* and *Er Targın*, the writing of the texts contains Kazakh dialect features, different from the written language common at that time.

Keywords: Ilminskiy, Kazakh, Alphabet, Cyrillic Alphabet, Arabic Alphabet.

1. Giriş

Bu çalışmada Nikolay İvanoviç İlminskiy'in Kazakça için kullandığı Arap ve Kiril alfabelerinin incelenip değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Çalışma kapsamında ele alınan alfabeler, İlminskiy'in Kazan Üniversitesi tarafından yıl içinde belli aralıklarla yayımlanan *Bilimsel Notlar* arasında 1860 ve 1861 yıllarında farklı sayılarda üç parça olarak çıkardığı, ilk kısmı kısa gramer notları, diğer kısımları Kazakça-Rusça sözlük olan, Kazakça için Kiril temelli bir alfabe kullandığı çalışmasıdır. İkincisi, 1861 yılında yayımladığı, Kazakça için Arap harfleri kullanılmış olan *Kırgızlar İçin Kendi Kendine Rusça Öğrenme Kılavuzu* kitabıdır. Üçüncüsü ise 1862 yılında yayımladığı, yine Kazakça için Arap harfleri kullanılmış olan *Er Targın* adlı destandır. Bu kitaplardaki alfabelerin özellikleri incelenip değerlendirilmiş, İlminskiy'in o dönemde Kazakça için kullandığı Kiril temelli alfabe günümüzde Kazakların kullandığı Kiril alfabeti ile karşılaştırılmıştır. Doğrudan İlminskiy tarafından yayımlanan ve Kazakça metin içeren bizim bildiğimiz ve erişebildiğimiz yayınlar bunlardır. Bunlar dışında bu özellikte bizim haberdar olmadığımız başka yayınlar varsa ileride onlar da ele alınarak farklı bir çalışma yapılabilir.

2. Nikolay İvanoviç İlminskiy Hakkında

Nikolay İvanoviç İlminskiy, 23 Nisan 1822'de Penza'da doğmuştur. İlk eğitimini Penza'daki dinî bir okulda tamamlamıştır. 1842 yılında Kazan İlahiyat Akademisinde eğitim almaya başlamış, buradaki eğitimi sırasında misyonerlik amacıyla dil dersleri de almış, Arapça, Osmanlı Türkçesi, Tatarca, Fransızca, Almanca, İbranice, Eski Yunanca, Latince gibi dillerde ilerleme kaydetmiştir. Kazan'daki bu akademi Moskova, Kiev, Petersburg'daki akademilerden farklı olarak misyoner yetiştirmeye yönelik tasarlanmıştır. İlminskiy, 1845'te bitirdiği bu akademi 1846 yılında dil dersleri vermiştir. İyi derecede mezun olan İlminskiy, Kilise ve Rektörlük tarafından 1847 yılında dinî metinlerin Tatarcaya çevirisi ile görevlendirilmiş, Hristiyanlıkla ilgili bazı dinî metinlerin Tatarcaya çevirisini yapmıştır. Çeviri ile meşgul olduğu dönemlerde Tatar halkının dili ve Tatar okulları ile özel olarak ilgilenmiş, Tatar köylerine giderek halkın konuştuğu dil ile ilgili malzeme toplamış, Tatar okullarının işleyişi ile ilgili

bilgiler edinmiştir. Özel ilgi duyduğu doğa bilimleri alanında dersler alarak 1848 yılında bu alandan da lisans diploması almıştır (Znamenskiy, 1892: 7-15; İshakov-Bagautdinova, 2015: 5-32).

İlminskiy, 1851 yılında Kilise yönetimi tarafından İslam hakkında araştırma yapması, Arapça bilgisini geliştirmesi için Türkiye, Suriye, Filistin ve Mısır'ı kapsayan bir araştırma gezisine gönderilmiştir. Bu araştırma sürecinde Kahire'deki El-Ezher Üniversitesi'nde İslam Hukuku dersleri almış, Hristiyan Araplardan Arapça kaynaklar temin etmiştir. 1854 yılında Kazan'a döndükten sonra 1852 yılında Kazan İlahiyat Akademisi'nde açılmış olan İslam'a Karşı Mücadele (Misyonerlik) Bölümünde ders vermeye başlamıştır. Akademinin yeni rektörü tarafından, öğrencilere İslam hakkında ayrıntılı bilgi verdiği, akademinin amacının İslam'ı tanıtmak değil İslam'dan uzaklaştırmak olduğu gerekçesiyle İslam ile ilgili dersleri askıya alınmış, matematik ve İbranice dersleri vermesine izin verilmiştir. 1858 yılında Orenburg Sınır Komisyonunda tercüme işleri için görevlendirilmiş ve akademiden ayrılmıştır (Topsakal, 2011: 50-55; Aça, 2013: 5-17; İshakov-Bagautdinova, 2015: 32-33; Znamenskiy, 1892: 82-127; İlminskiy, 1891: 13-14).

İlminskiy, Orenburg'da göreve başladığında Kazakların yazı dili olarak Tatarca'yı kullandığını, Kazakça ile yazılmış hiçbir belge bulamadığını belirtir (İlminskiy, 1891: 13). Daha önce Tatarcaya ilgi duyup inceleyen İlminskiy, Kazaklar ve Kazakça'yı tanıştıktan sonra Kazakçaya âşık olduğunu söyler (Znamenskiy, 1892: 148). O dönemde İslam'a Tatarlar kadar sıkı bir şekilde bağlılığı olmayan Kazakların Rus kültürü ve Hristiyanlığa daha kolay yaklaşılabileceğini düşünerek öncelikle onları Tatar etkisinden kurtarmak gerektiğini, bunun için atılacak ilk adımlardan birinin de Kazakçanın yazı dili olarak kullanılmasını sağlamak olduğunu düşünür (Znamenskiy, 1892: 136-137). Sınır Komisyonu başkanı V. V. Grigoryev onu genç Kazak öğrencilerle tanıştırmış, Kazakçayı öğrenmesi için yardım almasını sağlamıştır. İbray Altınсарın ile de Grigoryev'in evinde tanışmış, Altınсарın'ın Rusçasını geliştirmesine yardımcı olurken kendisi de Kazakça için Altınсарın'den yardım almıştır (İlminskiy, 1891: 13-15; Znamenskiy, 1892: 128-148).

Orenburg Sınır Komisyonunda görevli olduğu bu yıllarda Kazak halkı arasına karışarak onlarla yakın ilişki kurmuş, zaman zaman çadırlarında kalmış, Kazakçasını geliştirmiş ve dil malzemesi toplamıştır. Er Targın destanını derlediği, dönemin ünlü akınlarından Marabay ile de Orenburg'da Grigoryev aracılığı ile tanışmıştır. 1859 yılı Mayıs ayından Ekim ayına kadar süren bir görevlendirmeye Orenburg ve Mangışlak arasında sahada olmuş, bu görev esnasında Türkmenlerle de irtibatı olmuş, Türkmence ile ilgili dil malzemesi toplamıştır (İlminskiy, 1891: 19; Znamenskiy, 1892: 132-133).

1861 yılı Şubat-Haziran arasında Kazan Üniversitesi yayınlarında notlarını bastırmak için uğraştığı sıralarda girişimlerde bulunarak Peterburg Filoloji Fakültesinde Arap Dili Bölümü ve Türk-Tatar Dili Bölümü açılmasını sağlamıştır. Aralık 1861'de yeni açılan Türk-Tatar bölümünde ders vermek üzere Kazan'a taşınmıştır. Buradaki dersleri 1862 Şubatında başlamış, 1872'ye kadar Kazan Üniversitesi bünyesinde çalışmış, bu süreçte farklı zamanlarda dekanlık, kütüphane idaresi, matbaa idaresi, üniversite bünyesindeki çeşitli dergilerin editörlükleri gibi görevlerde bulunmuştur. Dönem dönem Kazan'ın ilçelerinde Tatarlar ile ilgili araştırma yapması ve tekrar İslam'a dönen vaftiz edilmiş Tatarları ikna etmesi amacıyla görevlendirilmiştir (Znamenskiy, 1892: 146-147; İshakov-Bagautdinova, 2015: 34).

Vaftiz edilmiş Tatarların tekrar İslam'a dönmelerini engellemenin ve Müslüman Tatarları Ruslaştırarak Ortodoks yapabilmeyin yolunun eğitimden geçtiğini düşünerek ilki 1863 yılında olmak üzere okullar açmaya başlamıştır. İlk açılan "Kazan Merkezî Hristiyan Tatar Öğretmen Okulu" adlı okulda 1854-1858 yıllarında Kazan İlahiyat Akademisinde görev yaptığı dönemden öğrencisi, Ortodoksluğa geçmiş Tatar olan Vasiliy Timofeyeviç Timofeyev'e görev vermiştir (İshakov-Bagautdinova, 2015: 12). İlminskiy'in misyonerlik merkezli eğitim sistemi zamanla kabul görmüş, yaygınlaşmış, okul sayıları artmış ve açılan bu okullarda İlminskiy'in eğitim tarzı

uygulanmıştır. İlminskiy'in eğitim yöntemi 26 Mart 1870'te dönemin eğitim bakanlığı tarafından "Rusya'da Yaşayan Yabancıların Eğitimine İlişkin Tedbirler" şeklinde yasalaştırılmıştır. 4 Ekim 1867 yılında İlminskiy önderliğinde kurulan "Aziz Guriya Kardeşliği" gönüllülerinden alınan maddi destekle yeni okullar açılmıştır. 1872 yılında açılan Yabancı Öğretmen İlahiyat Okulu'na müdür olarak atanmış ve ölümüne kadar bu görevine devam etmiştir (Znamenskiy, 1892; İshakov-Bagautdinova, 2015: 5-27). İlminskiy, 1891 yılında vefatına kadar Kazan'da yaşamış, Rus olmayan diğer halkların Ruslaştırılması ve Ortodoksluğu için eğitim ve çeviri faaliyetleri ile meşgul olmuştur, Hristiyanlık ile ilgili birçok metni Türk toplumların diline çevirmiş, ders kitapları hazırlamıştır (Znamenskiy, 1892: 302-320).

İlminskiy, Arap harflerinin Tatarcanın seslerini göstermekte yetersiz olduğunu, Rus harflerinin ise Tatarcanın seslerini kesin bir şekilde gösterebildiğini savunmuştur. Ayrıca Vaftiz edilmiş Tatarların Arap harflerini kullanmalarının onların İslam ile aralarında bir bağ oluşturacağını, öncelikle vaftiz edilmiş Tatarların Rus alfabesini kullanarak bu bağı kesmeyi, Rus ve Ortodoks kültür dairesine yaklaştırmayı, aynı yöntemin daha sonra Müslüman Tatarlar için de uygulanması gerektiğini savunmuştur (Znamenskiy, 1892: 120-121). Aynı şekilde Arap harflerinin Kazakçanın seslerini göstermekte yetersiz olduğunu, Kazakçanın seslerinin en iyi şekilde Rus harfleri ile karşılanabileceğini savunmuştur. Kazakların Rus harflerini kullanarak Tatarcadan farklı olan ses özelliklerinin gösterilebileceğini, böylelikle Kazakların ve Kazakçanın Tatar dil ve kültüründen, İslamî atmosferden uzaklaştırılabileceğini savunur, dönemin eğitim sorumlularına okullar ve ders kitaplarında bu konulara özen gösterilmesi yönünde uyarılarda bulunur (İlminskiy, 1891: 158-164; Znamenskiy, 1892: 285-286; İshakov-Bagautdinova, 2015: 179).

3. Çalışma Kapsamındaki Üç Kitap Hakkında

İlminskiy'in Kazakça metin içeren çalışmaları; *Materialı K' İzuçeniyu Kirgizskago Nareçiya (Kırgız [Kazak] Lehçesini Öğrenmek İçin Kaynaklar)*; *Samouçitel' Russkoy Gramoty Dlya Kirgizov' (Kırgızlar [Kazaklar] İçin Kendi Kendine Rusça Öğrenme Kılavuzu)* ve *Er Targın* destamıdır.

Kırgız [Kazak] Lehçesini Öğrenmek İçin Kaynaklar adlı çalışma Kazan Üniversitesi yayınlarından seri halinde çıkan, farklı bilim adamlarının bilimsel çalışmalarının yayımlandığı *Uçeniya Zapiski (Bilimsel Notlar)* adlı kitaplarda üç parça halinde yayımlanmıştır. Birinci kısmı *Bilimsel Notlar*'ın 1860 yılında yayımlanan 3. cildinde 107-159 sayfa aralığında yayımlanmıştır. Bu kısmın 107-139 sayfalarında Kazak Türkçesi ses bilgisi ile ilgili bilgi verilen bölüm yer alırken 140-159 sayfalarında ise Kazakça-Rusça sözlük çalışmasının A ve Ä maddeleri yer almıştır. *Bilimsel Notlar*'ın 1860 yılında yayımlanan 4. cildinin 53-165 sayfalarında sözlük çalışması devam etmekte ve sırasıyla şu madde başlarını içermektedir; E, Ё, І, О, Ö, У, Ы, П, Б, М, Т, Д, Н, Ж, З, Ш, С, Л. *Bilimsel Notlar*'ın 1861 yılında yayımlanan 1. cildinin 130-162. sayfalarında da yine sözlük çalışmasının devamı bulunmakta ve Ё, К maddelerini içermektedir. İlminskiy bu çalışmasında 1858-1861 yılları arasında Orenburg Sınır Komisyonunda tercüman olarak görev yaptığı yıllarda sahada çeşitli zamanlarda derlediği Kazakça sözleri Kazakça-Rusça sözlük şeklinde düzenlemiş, ilk kısmında ise yer yer Tatarca ile karşılaştırma yaparak Kazakçanın ses özelliklerinden ve ses olaylarından bahsetmiştir (İlminskiy, 1860a/1860b/1861a; Znamenskiy, 1892: 132-133). İlminskiy'in bu çalışmasını Aleksandr Nikolayeviç Garkavtsa, 1901 yılında Ortodoks Misyoner Cemiyeti tarafından yayımlanan Kazakça İncil ile birlikte tek kitapta 2021 yılında yayımlamıştır. Garkavtsa bu çalışmasında öncelikle 1901 tarihli Kazakça İncil metnine, ardından kendisinin oluşturmuş olduğu İncil metninin Kazakça-Rusça sözlüğüne yer vermiş, en sonda da İlminskiy'in *Kırgız [Kazak] Lehçesini Öğrenmek İçin Kaynaklar* çalışmasına, kısmen günümüz Kazak Kiril alfabesine uyarlayarak yer vermiştir (Garkavtsa, 2021).

İlminskiy, *Kırgızlar [Kazaklar] İçin Kendi Kendine Rusça Öğrenme Kılavuzu* adlı kitabı Orenburg Sınır Komisyonu başkanı V. V. Grigoryev'in talimatıyla Kazak okulları için Rusça ders kitabı olarak yazmaya başlamıştır. İlminskiy, bu kitaptaki Rusça metinlerin Kazakçaya çevirisi için Bahtiyarov'dan³ yardım almış, Bahtiyarov çevirileri Arap harfleri ile yazmıştır. İlminskiy kitabı Grigoryev'e gösterdiğinde Grigoryev ondan Kazakça metinleri Rus harfleri ile yazmasını istemiş, İlminskiy ise bunu yapamamış tekrar Grigoryev'e götürmüştür, Grigoryev bu durumdan memnun olmayarak İlminskiy'e sitem etmiştir (İlminskiy, 1891: 31; Znamenskiy, 1892: 133). 129 sayfalık bu kitabın 5 ila 13. sayfalarında Rus harflerinin Kazakların kullandığı Arap harflerinden hangisine benzediğini anlatmış, Rus harflerinin kullanılmasını bazı heceler ve kelime örnekleriyle göstermiştir, burada örnek olarak verdiği Rusça kelimelerin Kazakça karşılıklarına da yer vermiştir. 13. sayfadan 80. sayfaya kadar ara ara sayılar, fiil listeleri veya bazı kelime listeleri bulunmakla birlikte çoğunlukla cümle çevirileri yer almış, Rusça cümlenin karşısında Kazakça çevirisi verilmiştir. 80. sayfadan 129. sayfaya kadar ise çeşitli konularda 17 makale yer almış, bir sayfa Rusça metin verilerek ardından bu sayfanın Kazakça çevirisi verilmiştir (İlminskiy, 1861b).

İlminskiy, Orenburg Sınır Komisyonundaki görevinde olduğu dönemde akın Marabay'ın ününü duymuş ve Grigoryev'den onu Orenburg'a davet etmesini istemiştir. Marabay davet üzerine 1859 kışında Orenburg'a gelmiş fakat şehir yaşamına alışık olmadığı için uzun süre kalamamıştır. Orenburg'da bulunduğu kısa zamanda İlminskiy ondan *Er Targın* destanını dinlemiş ve Kulubekov'a⁴ yazdırmıştır. *Er Targın* destanını 1862 yılında Kazan Üniversitesi yayınlarından çıkarmıştır. Marabay'ın anlatığı şekliyle Arap harfleri ile yazıya geçirilen bu destan, o dönemde kullanılan yaygın yazı dilinden farklı olarak Kazakların konuşma dilinin yazıya geçirilmiş biçimidir. 39 sayfalık metin olan destan hem nesir hem nazım biçimindedir (İlminskiy, 1862: 40; İlminskiy, 1891: 32).

4. Kırgız [Kazak] Lehçesini Öğrenmek İçin Kaynaklar Adlı Çalışmada Kazakça İçin Kullanılan Alfabe

Tablo 1: Kırgız [Kazak] Lehçesini Öğrenmek İçin Kaynaklar

İlminskiy'in Sözlüğü Alfabe	Ses Karşılığı	İlminskiy'in Sözlüğü Alfabe	Ses Karşılığı	İlminskiy'in Sözlüğü Alfabe	Ses Karşılığı
A a	a	К к	k	Р р	r
A`ä	ä	К`к	ķ	С с	s
Б б	b	Л л	l	Ш ш	ş
Д д	d	М м	m	Т т	t
Е е / Ё ё*	e, é*	Н н	n	У у	u, uv
Г г	g	Ь ь	ñ	Ү ү	ü
Ѓ ғ	ğ	О о	o	У у / W w	v
Ы ы	ı	Ө ө	ö	И и / J j	y
І і	i, iy	П п	p	З з	z
Ж ж	j*				

İlminskiy, *Kırgız [Kazak] Lehçesini Öğrenmek İçin Kaynaklar* adlı çalışmasında 29 ses ve 2 ses grubu için 29 harf kullanmıştır.

³ İlminskiy'in 1858 yılında Orenburg Sınır Komisyonundaki görevine başladığında V. V. Grigoryev'in İlminskiy ile tanıştığı 1857 Kazak Okulu mezunu olan birkaç Kazak gencinden biridir (İlminskiy, 1891: 14).

⁴ İlminskiy'in 1858 yılında Orenburg Sınır Komisyonundaki görevine başladığında V. V. Grigoryev'in İlminskiy ile tanıştığı 1857 Kazak Okulu mezunu olan birkaç Kazak gencinden bir diğeridir (İlminskiy, 1891: 14).

İlminskiy, yalnızca alıntı bazı sözlerde ve kısaltılmış Kazakça sözlerde bulunan bir ses olarak bahsettiği ve *ince a* olarak verdiği ses için ä harfini kullanmıştır (İlminskiy, 1860a: 111).

I(i) harfi *i* ve *y* seslerinin yanı sıra *iy* ses grubu için de kullanılmış; Ipi (*iri*) “iri”, İine (*iyne*) “iğne”, İin (*iyin*) “omuz” (İlminskiy, 1860b: 62-64), *Y* harfi *u* ve *v* seslerinin yanı sıra *uv* ses grubu için de kullanılmıştır; Ун (*un*) “un”, Тав (*tav*) “dağ”, Ууш (*uvuş*) “avuş” (İlminskiy, 1860b: 71/100). *v* sesi için *Y* harfinin yanı sıra kuralsız olarak *W* harfi de kullanılmıştır; Caycaқ (*savsaq*) “parmak”, Бууып (*buvun*) “eklem”, Жыуап (*juvan*) “kalın” (İlminskiy, 1860b: 151/91/139). *y* sesi için *I* harfinin yanı sıra kuralsız olarak *J* harfi kullanılmıştır; Боi (*boy*) “boy”; Моjуп (*moyun*) “boyu” (İlminskiy, 1860b: 88/98).

İlminskiy, bu çalışmasının ilk kısmında verdiği harfler listesinde é harfine yer vermezken sözlük içinde kullanmış, e harfi ile ilgili açıklama yaptığı kısımda e harfinin düz geniş e olduğunu, é harfinin ise öncesinde *i* sesinin hissedildiği bir e sesi olduğunu belirtmiştir (İlminskiy, 1860a: 111). Bu durum é harfinin kapalı e sesi için kullanılmış olabileceğini düşündürür fakat é harfinin sözlükteki kullanımına bakıldığında bir düzen veya kurala bağlılık olmadığı görülür. Kapalı e olabilecek yerlerde kullanıldığı gibi bazı ek veya kapalı e olmayan yerlerde de kullanılmıştır. e ve é harfinin sözlükteki kullanımı, İlminskiy’in yayımladığı Arap harfli Kazakça metinlerle karşılaştırıldığında da bir paralellikten söz edilememektedir. Arap harfli metinlerde ne ا / آ ile yazılan kapalı e kabul edilen ses için ne de ا , ة / آ ile yazılan e sesi için düzenli biçimde kullanıldığı söylenememektedir. Örneğin sözlükte; Емшек (*emşek*) “meme” (İlminskiy, 1860b: 53) olarak verilen söz, Kırgızlar [Kazaklar] İçin Kendi Kendine Rusça Öğrenme Kılavuzu’nda ايمچيك (*émçék*) (İlminskiy, 1861b: 109) olarak yazılmıştır. Sözlükte жет (*jet*) “yetişmek” (İlminskiy, 1860b: 131) olarak verilen söz Arap harfli Kazakça metinlerde حيت (*cét*) (İlminskiy, 1861b; İlminskiy, 1862) olarak yazılmıştır. Sözlükte жер (*jer*) “yer” (İlminskiy, 1860b: 131) olarak verilen söz *Er Targın*’da hem جر (*cer*) hem de حير (*cér*) (İlminskiy, 1862: 10) olarak yazılmıştır. Sözlükte сэн (*sén*) “sen” (İlminskiy, 1860b: 157) olarak verilen söz *Er Targın*’da hem سن (*sen*) hem de سين (*sén*) olarak yazılmıştır. Örneklerden de anlaşılacağı gibi sözlükte kullanılan é harfinin düzenli bir biçimde e sesini veya é sesini karşılar bir harf olarak kullanıldığını söylemek mümkün değildir, kuralsız biçimde hem e sesi için hem é sesi için kullanılmıştır denilebilir. Sözlükteki e harfinin kullanımında da bir kurala bağlılıktan söz etmek zordur. e harfinin kullanıldığı bazı sözlerin yazımında Tatar ağzının etkisi düşünülmektedir. Ec (*es*) “şişmek”, Бер (*ber*) “bir” (İlminskiy, 1860b: 55/86). Bu gibi yazımlar, İlminskiy’in Kazakçadan önce Tatarca’yı öğrenmiş olması, Orenburg ve çevresindeki Kazakların o dönemde yazı için Tatar ağzından unsurlar da barındıran Çağatay yazı dilininin bir çeşidini kullanıyor olmaları gibi nedenlerden dolayı sözlük için kelime topladığı dönemlerde bu şekilde not almasının ve sözlüğe bu yazımla dâhil etmesinin sonucu ortaya çıkmış olabilir. Bu örneklerdeki ve bunlar gibi bazı sözlerdeki e harfi Tatarcada bulunan kısa *i* olarak nitelenebilecek sese karşılık yazılmış gibi görünmektedir.

Ж harfinin *j* sesini karşılayıp karşılamadığı konusunda mutlak bir hüküm vermek zordur, o tarihte Kazakların örneğin Жер (*jer*) “yer” (İlminskiy, 1860b: 131) sözünü *jer* olarak mı *cer* olarak mı telaffuz ettiğine dair kesin sonuç çıkarılmasını sağlayacak sesli veri veya başka bilgi yoktur. İlminskiy’in sözlük çalışmasında Ж harfini kullandığı sözler Arap harfleri ile yayımladığı metinlerde ج ile yazılmıştır; جيردونك (*cérdün*) “yerin” (İlminskiy, 1861b: 81), جرده (*cerde*) “yerde”, جيردين (*cérdén*) “yerden” (İlminskiy, 1862: 10).

5. Kırgızlar [Kazaklar] İçin Kendi Kendine Rusça Öğrenme Kılavuzu Adlı Çalışmada Kazakça İçin Kullanılan Alfabe

Tablo 2: Kırgızlar [Kazaklar] İçin Kendi Kendine Rusça Öğrenme Kılavuzu

Rusça Öğrenme Kılavuzu Alfabe	Ses Karşılığı	Rusça Öğrenme Kılavuzu Alfabe	Ses Karşılığı	Rusça Öğrenme Kılavuzu Alfabe	Ses Karşılığı
а	a, e, ı, i	з	z	к / گ	g
а̄	ä, a, ā	ж	j	нк	ñ
б	b, p	с	s	л	l
б̄	p	ш	ş	м	m
т	t	с	s	н	n
с	c	з	z	о/у	o, ö, u, ü
с̄	ç	т	t	о/у	v
ч	h	е	'a	о/е	a, e
х	h	г	ğ	һ/һ	h
д	d	ф	f	ла	la, le, lā
д̄	z	к	k	ы- / -ы	y
р	r	к / к	k	а / -ы / -ы	é, ı, i

Kırgızlar [Kazaklar] İçin Kendi Kendine Rusça Öğrenme Kılavuzu kitabında 39 ses ve 3 ses grubu için 34 harf kullanılmıştır.

Bu kitapta Arapça sözlerin az olmasına bağlı olarak Arapçaya ait sesler için kullanılan ث, ظ harfleri kullanılmamış, ذ ve ع harfleri ise birkaç yerde kullanılmıştır; ذاتدارون (*zatdarun*), ساعت (*sa'at*) (İlminskiy, 1861b: 117/121).

а harfi *a, ā, e, ı, i* sesleri için; басқаچه (*başkaça*) “başkaca”, çаре сз (*çāresiz*) “çaresiz”, биронде (*birevinde*) “birinde”, асы (*ıssı*) “sıcak”, аңдиги (*içindēgi*) “içindeki”, а̄ harfi *a, ā* sesleri ve çoğunlukla alıntı sözlerde *ā* için; агаç (*ağaç*) “ağaç”, ахронде (*āhurunda*) “sonunda”, абдан (*ābden*) “hepten” (İlminskiy, 1861b: 81/83/91), б harfi *b* sesinin yanı sıra yer yer *p* sesi için; болди (*boladı*) “olur”, б̄ (*cepceñil*) “haphafif” (İlminskiy, 1861b: 125), х harfi hem *h* sesi için hem de *h* sesi için kullanılmıştır; халқи (*halkı*) “halkı”, хйван (*h(h)ayvān*) “hayvan” (İlminskiy, 1861b: 93). с harfi hem ince hem kalın sırada *s* sesi için kullanılırken с̄ harfi yalnızca kalın sırada *s* sesi için kullanılmıştır; саксан (*seksen*) “seksen”, сальдурди (*salduradı*) “koymak”, сонди (*şunday*) “o kadar” (İlminskiy, 1861b: 95/97). т harfi hem ince hem kalın sırada *t* sesi için kullanılırken т̄ harfi yalnızca kalın sırada *t* sesi için kullanılmıştır; тириси (*térisi*) “derisi”, тағи (*tagı*) “daha”, тартуб (*tartub*) “çekip” (İlminskiy, 1861b: 101/103). г̄ harfi yalnız kalın sıra Türkçe sözlerde *ğ* sesi için kullanılmıştır; г̄гүлүб (*cıgıulub*) “toplanıp” (İlminskiy, 1861b: 87). к / к harfi *k* sesi için kullanılmış, к harfi ayrıca *g* sesi için de kullanılmıştır, *g* sesi için nadiren kullanılan bir diğer harf de к̄ harfidir; керек (*kerek*) “gerek”, билгендери (*bilgendéri*) “bilenleri”, билгенен (*bilgennen*) “bilenden” (İlminskiy, 1861b: 3). Bu kullanımlarda belli bir kurala bağlılıktan söz etmek pek mümkün değildir. Arka damak *n* sesi için нк / нк harfleri kullanılmış; гирдинок (*cérdüñ*) “yerin”, деңиз (*deñiz*) “deniz”, о harfi *a, e* sesleri için kullanılırken һ̄ biçimi yalnızca *h* sesi için kullanılmıştır; жағнда (*cağında*) “tarafında”, азияға (*aziyaga*) “Asya’ya”, çétünde (*çétünde*) “köşesinde”, қиле (*kıble*) “kible”, һер (*her*) “her”, şehri (*şehri*) “şehri” (İlminskiy, 1861b: 81). о, ö, u, ü sesleri için söz başında о kullanılırken bu sesler için söz içinde veya sonunda о harfi kullanılmıştır; ауч (*üç*) “üç”, ақ (*cok*) “yok” (İlminskiy, 1861b: 85). а̄, і̄ söz başında é, ı, i sesleri için, а̄ harfi söz içinde é, ı, i, y sesleri için, а̄ harfi ise söz sonunda ı, i, y sesleri için kullanılmıştır; а̄руб (*érüb*) “yetişip”, а̄редди (*béredi*) “verir”, а̄ылған (*cıyılğan*)

“toplanan”. ل harfi *la*, *le* ve *lā* ses grubu için kullanılmıştır; بالا (*bala*) “çocuk”, اخلاصتلك (*iḥlāṣṣniñ*) “ihlasının”, اويلاردى (*üylerdi*) “evleri” (İlminskiy, 1861b: 109/129).

v sesi için ağırlıklı olarak و harfi kullanılırken ژ ise çok nadir olarak yer almıştır; ریوئشدى (*révişdi*) “gibi” (İlminskiy, 1861b: 25). ژ harfi kitabın giriş kısmındaki ses eşleştirmelerinde j sesi için kullanılmış diğer metin kısımlarında hiç kullanılmamıştır; жа ژа (*ja*), жу жу (*ju*) (İlminskiy, 1861b: 7).

6. Er Targın Destanında Kazakça İçin Kullanılan Alfabe

Tablo 3: Er Targın

Er Targın Alfabe	Ses Karşılığı	Er Targın Alfabe	Ses Karşılığı	Er Targın Alfabe	Ses Karşılığı
ا	a, e, ı, i	ز	z	ک / ک	g
آ	ä, a, ā	س	s	نک	ñ
ب	b, p	ش	ş	ل	l
پ	p	ص	s	م	m
ت	t	ض	ž	ن	n
ج	c	ط	ṭ	او / و	o, ö, u, ü
چ	ç	ظ	z	ؤ / و	v
ح	ḥ	ع	‘a	ه / ا	a, e
خ	ḫ	غ	ğ	ه / ه	h
د	d	ف	f	لا	la, le
ذ	z	ق	q	ی - / - ی	y
ر	r	ک / ک	k	ای / ی - / - ی	é, ı, i

Er Targın kitabında 38 ses ve 2 ses grubu için 34 harf kullanılmıştır.

Bu kitapta ث ve ژ kullanılmamış, ع, ع, ظ, ف harfleri ise birkaç yerde kullanılmıştır; خدمتچی (*ḫızmetçi*) “hizmetçi”, معلوم (*ma‘lum*) “malum”, لیبیژمدی (*lebižimdi*) “sözümü”, فلك (*felek*) “felek” (İlminskiy, 1862: 15/24/5/19).

ا harfi *a*, *ā*, *e*, *ı*, *i* sesleri için; جالغزدنك جارى (*calğızdñ cārı*) “yalnızın yârı”, منادی (*minedi*) “biner”, انطقطای (*untıqtay*) “isteyerek”, اچنه (*içine*) “içine” (İlminskiy, 1862: 3/34), آ harfi *a*, *ā* ve çoğunlukla alıntı sözlerde *ā* sesleri için; ألم (*ālim*) “âlim”, أصبای (*aşbay*) “aşmadan” آلی (*āli*) “hâlâ” (İlminskiy, 1862: 26/35), ب harfi *b* sesinin yanı sıra yer yer *p* sesi için; بار (*bar*) “var”, طوبقا (*topka*) “gruba” (İlminskiy, 1862: 13), خ harfi hem *ḫ* sesi için hem de *ḥ* sesi için kullanılmıştır; خبر (*ḫaber*) “haber”, خیان ((*ḫ*)ayvān) “hayvan”, (İlminskiy, 1862: 25/27). س harfi hem ince hem kalın sırada *s* sesi için kullanılırken ص harfi yalnızca kalın sırada *s* sesi için kullanılmıştır; سین (*sén*) “sen”, سغان (*sağan*) “sana”, صاغان (*şagan*) “sana” (İlminskiy, 1862: 28/31). ت harfi hem ince hem kalın sırada *t* sesi için kullanılırken ط harfi yalnızca kalın sırada *t* sesi için kullanılmıştır; توزالور (*tüzelür*) “düzelir”, تاغی (*tagı*) “daha”, تاغی (*tagı*) “daha” (İlminskiy, 1862: 15/23). غ harfi kalın sıra Türkçe sözlerde *ğ* sesi için ve nadiren ع yerine kullanılmıştır; ماغان (*mağan*) “bana”, صاغت (*şagat*) “saat” (İlminskiy, 1862: 21). ک ve ک harfleri *k* sesi için kullanılmış, ک harfi ayrıca *g* sesi için de kullanılmıştır, *g* sesi için bir yerde kullanımına rastlanan bir diğer harf de گ harfidir; کیراک (*kérek*) “gerek”, بزکا (*bizge*) “bize”, توگلتوب (*tügelüb*) “bitirip” (İlminskiy, 1862: 7/23). v sesi için و harfi kullanılırken yalnızca bir yerde ژ harfi kullanımına da rastlanmıştır; ایواندی (*ayvandı*) “hayvanı”, اوزی (*avızı*) “ağzı” (İlminskiy, 1862: 20). Bu kullanımlarda da yine bir kurala bağlılıktan söz etmek pek mümkün değildir. Arka damak *n* sesi için نک / نک harfleri kullanılmış; باطردونك (*baṭırdunı*) “bahadırın”,

صونكقار (*suñkar*) “sungur” (İlminskiy, 1862: 23). *o* harfi *a*, *e* sesleri için kullanılırken *ه* / *ه* biçimi yalnızca *h* sesi için kullanılmıştır; ایرتده (*értede*) “eski zamanda”, هر (*her*) “her”, شهيد (*sehid*) “şehit” (İlminskiy, 1862: 2/4/20). *o*, *ö*, *u*, *ü* sesleri için söz başında *و* kullanılırken bu sesler için söz içinde veya söz sonunda *و* harfi kullanılmıştır; اولتروب (*öltirüb*) “öldürüp” (İlminskiy, 1862: 4). *ا* söz başında *é*, *ı*, *i* sesleri için, *ي* harfi söz içinde *é*, *ı*, *i*, *y* sesleri için, *ی* harfi ise söz sonunda *ı*, *i*, *y* sesleri için kullanılmıştır; ايدل (*idil*) “İdil”, ايلديدان (*ildiyden*) “bayırdan”, ایرسه (*ayırsa*) “ayırma”, کسی (*kisi*) “kişi”, توی (*toy*) “düğün”, جيتوب (*cétüb*) “yetişip”, (İlminskiy; 1862: 7/24/29). *لا* harfi *la* ve *le* ses grubu için kullanılmıştır; صيلادی (*şıyladı*) “saygı gösterdi”, سويلادی (*söyléydi*) “söyler” (İlminskiy; 1862: 10).

7. Değerlendirme ve Sonuç

Kırgız [Kazak] Lehçesini Öğrenmek İçin Kaynaklar adlı yayın Kazakça sözlerin Kiril harfleri ile yazıldığı ilk örnektir (İshakov-Bagautdinova, 2015: 10). İlminskiy'in sözlük çalışmasında Kazakça için kullandığı Kiril temelli alfabe günümüz Kazak Kiril alfabesi ile karşılaştırılacak olursa şunlar söylenebilir: Mevcut Kazak Kiril alfabesinde incelik ve kalınlık işaretleri ile birlikte 42 harf bulunmaktadır (Uveli vd., 2013: 10). İlminskiy'in sözlük çalışmasında kullandığı Kiril alfabesinde ise 29 harf bulunmaktadır. Her iki alfabede *a*, *b*, *g*, *d*, *e*, *j*, *z*, *k*, *l*, *m*, *n*, *o*, *p*, *r*, *s*, *t*, *u/w*, *ş*, *ı*, *i* sesleri için kullanılan ortak harfler sırasıyla; Аа, Бб, Гг, Дд, Ее, Жж, Зз, Кк, Лл, Мм, Нн, Оо, Пп, Рр, Сс, Тт, Уу, Шш, Ыы, Іі harfleridir. *E e* harfi günümüzde söz başında veya ünlüden sonra *ye* sesleri için kullanılırken sözlük çalışmasında böyle bir ses karşılığı yoktur, sözlük çalışmasında kullanılan Жж harfinin ses karşılığının *j* olduğu ise mutlak değildir. Günümüz Kazak Kiril alfabesindeki У harfinin ses karşılığı konusunda da farklı görüşler bulunmaktadır, kimileri bu harfin *u*, *v/w*, *uv/uw* seslerine karşılık kullanılmakta olduğunu belirtirken kimileri yalnızca *u* sesi için kullanıldığını belirtir.

ä, *v*, *ğ*, *i/iy/ıy*, *y*, *k*, *ñ*, *ö*, *u*, *ü* sesleri için sözlük çalışmasında sırasıyla А̄ ä, Уу/Ww, Ё̄ í, Іі, Іі/Jj, К̄к, Ы̄ы, О̄ö, Уу, Ӯü harfleri kullanılmış, günümüz Kazak Kiril alfabesinde ise; Әә, Вв/Уу, Ғғ, Ии, Йй, Ққ, Ңң, Өө, Үү, Үү harfleri kullanılmaktadır. Sözlük çalışmasında kullanılmayan fakat günümüz Kazak alfabesinde bulunan harfler ise şunlardır: Фф (f), Хх (h), Һһ (h), Цц (ts), Чч (ç), Ё̄ ё (yo), Щщ (şç), Ъ̄ ъ ('), Ь̄ ь ('), Э̄ э (e), Ю̄ ю (yu), Я̄ я (ya). Bu 12 harf kenarda tutulduğunda iki alfabe arasında aynı ses için kullanılan 20 harfin ortak olması, aynı ses için kullanılan farklı harflerin çoğunluğunun da aynı harfin farklı biçimi olduğu göz önünde bulundurulduğunda, İlminskiy'in Kazakça için kullandığı ilk Kiril temelli alfabenin günümüz Kazak Kiril alfabesi için önemli bir temel oluşturmuş olduğu söylenebilir.

İlminskiy, *Kırgızlar [Kazaklar] İçin Kendi Kendine Rusça Öğrenme Kılavuzu ve Er Targın*'da Kazakça için Arap harflerini kullanmış olsa da metinlerin yazımı o dönemde yaygın olan yazı dilinden farklı olarak Kazak ağız özelliklerini içermektedir. İlminskiy, Kazakları Tatarların etkisinden ve İslamî kültürden uzaklaştırmak için öncelikle Kazak konuşma özelliklerini taşıyan bir yazı dili oluşturabilme düşüncesiyle bu yolu izlemiştir. Bu metinlerde Kazak ağızına has özelliklerin korunduğu, Türkistan coğrafyasında kullanılan ortak yazı dilinden farklı olması için çaba gösterildiği açıktır. Arap harflerinin Kazakçanın seslerini karşılamakta yetersiz olduğunu savunmasına ve Grigoryev'in Kiril harflerini kullanması için ısrar etmesine rağmen Arap harfli Kazakça metin yayımlanmasının nedeni ise okuyucu kitlenin henüz Kiril alfabesi ile Kazakça yayına ilgi göstermeyeceği ve belki yayımlanan bu Kiril harfli Kazakça kitapların satışının pek mümkün olmayacağı kaygısı olabilir. Kazakçanın yazımı için doğrudan Kiril harflerine geçilemeye de yukarıda da belirtildiği gibi yaygın yazı dilinden farklı, Kazakça ses özelliklerine dayalı yeni yazı dili oluşturmanın ilk adımları olarak bu yayımlar yapılmıştır denilebilir.

Kaynaklar

Aça, M. (2013). Misyoner-Şarkiyatçı Nikolay İvanoviç İlminskiy'in Çarlık Rusyası'nın Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma Politikalarındaki Yeri. *Yeni Türkiye-Türkçe Özel Sayısı-*, 55, Kasım-Aralık 2013, s. 1464-1477.

Garkabtsa, A. N. (2021). *Kazahskoye Evangelie 1901*. Almatı: Baur.

İl'minskogo, N. İ. (1891). *Vospominaniya ob' İ. A. Altinsarin'*. Kazan: V. M. Klyuçnikova.

İlminskiy, N. İ. (1860a). Materialı K' İzüçeniyu Kirgizskago Nareçiya. *Uçeniya Zapiski III* (s. 107-159). Kazan: Kazan Universitet.

İlminskiy, N. İ. (1860b). Materialı K' İzüçeniyu Kirgizskago Nareçiya. *Uçeniya Zapiski IV* (s. 53-165). Kazan: Kazan Universitet.

İlminskiy, N. İ. (1861a). Materialı K' İzüçeniyu Kirgizskago Nareçiya. *Uçeniya Zapiski I* (s. 130-162). Kazan: Kazan Universitet.

İlminskiy, N. İ. (1861b). *Samouçitel' Russkoy Gramoti Dlya Kirgizov'*. Kazan: Kazan Universitet.

İlminskiy, N. İ. (1862). *Er Targın*. Kazan: Kazan Universiteti.

İshakov, R. R. & Bagautdinova, H. Z. (2015). *Materialı Po İstorii Obrazovaniya i Prosvetçeniya Narodov Volgo-Ural'ya v Rukopisnih Fondah N. İ. İl'minskogo. Sbornik Dokumentov i Materialov*. Kazan: İnstitut İstorii im. Ş. Mardjani AN RT.

Topsakal, İ. (2010). Rus İmparatorluğunda yeni Ortodoks yapılanma: İlminskiy ve sistemi 1860-1917. *Tarih Dergisi*, S. 51, (2010/1), s. 47-71.

Uvali, N. vd. (2013). *Orfografiyalık Sözdik*. Almatı: Devir.

Znamenskiy, P. V. (1892). *Na pamyat' o Nikolaye İvanoviçe İl'minskom'*. Kazan: Bratstvo svyatitelya Guriya.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Üniversitesi Etik Kurulu'nun tarih sayı ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad1399857>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 04.12.2023
Kabul Tarihi / Accepted date : 13.05.2024
Yayın Tarihi / Date published : 20.06.2024

Atıf / Citation

Seraji, A.N. (2024). Ahmet Haca Halis'in Maktel-Namesi Üzerine. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKİAD)*. 8. Cilt, 1. Sayı, 139-149.

AHMET HACA HALİS'İN MAKTEL-NAMESİ ÜZERİNE
On the maktel-nama of ahmet khaja khalis
ABDUL NASER SERAJI¹

Öz

Kerbela olayı, İslam aleminde en önemli hadiselerden biridir. Bu hadisesinin akisleri ve toplum üzerinde bıraktığı derin izler edebî eserlere de konu olmuştur. İçinde yaşadıkları toplumun tarihi ve yaşamı en önemli esin kaynakları olan sanatçılar, bu mühim hadiseyi eserlerinde işlemişlerdir.

Türk edebiyatı da diğer Müslüman halkların edebiyatı gibi içerisinde İslamî gelenekten beslenerek oluşturulmuş birçok edebî tür bulunmaktadır. Bu edebî türlerin en önemlilerinden birisi de makteldir.

Bu konu üzerine Klasik Çağatay Edebiyatı'nın en önemli isimlerinden biri, Ahmet Hâce Halis'dir. Şairin eserine bakıldığında diğer yazısının da bulunma ihtimali mevcuttur. Ahmet Hâce Halis, bu eseri mensur bir kıssadan Çağatay Türkçesine manzum olarak aktarmıştır. Eseri yazarken gençlere yalvarmış aynı zamanda kendisine gençlerin ruhu yardım etmiştir. Kaynaklarda adı geçmeyen eserin bir nüshası Afganistan'ın kuzeyinde Özbek Türklerinin bulunduğu bir bölge olan Tahar ilinde bulunmuştur.

Bu çalışmada, öncelikle Maktel-namenin genel özellikleri üzerinde durulmuştur. Daha sonra nüsha tanıtılmıştır. Metnin üzerine çalışılırken çalışmada söz konusu eser kime ait olduğu tesbit edilmiştir. Ayrıca eserin tanımlayıcı özelliklerinden olması dolayısıyla bilgileri içeren manzumeler kaç beyit, hangi nazım biçimi ile yazılması, aruzun hangi vezni ile yazılması ve beyitlerdeki kusurlar nelerdir üzerinde durulmuştur. Nüshada yer alan bölümler ve bölümlerdeki manzume beyitlerden birkaç örnek verilerek bunlar üzerinden değerlendirilmeler yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kerbelâ hadisesi, Çağatay Edebiyatı, Maktel-nâme, Ahmet Hâce Halis.

¹ Öğr. Gör., Kabil Eğitim Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. Kabil/ AFGANİSTAN
El-mek: n.seraji86@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1888-7239>

Abstract

The Karbala incident is one of the most significant occasions in the Islamic world. The repercussions of this incident and the deep traces it left on society have also been the subject of literary works. Artists, whose most important sources of inspiration are the history and life of the society they live in, have used this important event in their works.

There are many literary genres in Turkish-Islamic literature that are inspired by Islamic tradition. One of the most important of these literary genres is maktel.

One of the most important names of classical Chagatai literature on this subject is Ahmet Hâce Halis. Based on the poet's work, it is possible to find both prose and verse works of the poet in world libraries. Ahmet Hâce Halis translated this literary work in verse from a prose story into Chagatai Turkish. While writing the literary assignment, he requested the young people and at the same time, the motivating force of the young people helped him. A copy of the literary work, which is not mentioned in the sources, was found in Tahar province, a region in the north of Afghanistan where Uzbek Turks live.

In this study, first of all, we focused on the general condition of the copy of Maktel-Nama. After that, the copy was introduced. While working on the text, it was determined who the work belongs to. In addition, since these are the defining characteristics of the work, how many couplets are in the poems containing information, in which verse form they are written, in which heaviness prosody is written, and what are the flaws in the couplets were emphasized. A few examples of the chapters and poetic couplets in the chapters were given and evaluations were made based on these examples.

Keywords: : Karbala Incident, Chagatai Literature, Maktel-Nama, Ahmat Khâja Khalis

1. Giriş

İslam tarihinin çok önemli ve etkileyici hadiselerinden biri şüphesiz ki Hicret'in 61. yılında Muharrem ayının 10. gününde vuku bulan Kerbela Hadisesi'dir. Müslüman toplumunun arasında derin izler bırakan, yüreklerinde acı yaralar açan bu hadise, üzerinden asırlar geçmiş olsa da Müslüman toplumunun arasında tazeliğini hâlâ korumaktadır.

“Tarih bakımından olduğu kadar sosyal açıdan da önemli sonuçları bulunan ve etkisi günümüze dek süregelen Hz. Hüseyin'in şehadetinin hikayesi edebi eserler ve çeşitli alanlardaki sanat eserlerine yansımıştır. Hüseyiniye olarak isimlendirilen mimari eserlerden, taziye denilen tiyatrolara, konu ile ilgili resimlerden, minyatür ve bestelere kadar bu çerçevede verilmiş pek çok eser bulunmaktadır” (Tekcan, 2012: 207-208).

Kerbela Hadisesi, Hz. Hüseyin ile beraberindekilerin eziyet edilerek şehit edilmesi edebiyatımızda da işlenmiş, bu konuda Türk edebiyatının diğer sahalarında ve Çağatay sahasında pek çok eser yazılmıştır. Kerbelâ Hadisesi'yle ilgili olarak müstakil eserler, mersiye türünde şiirler ve manzumeler telif eden sanatkârların ve halk şairlerinin his ve hayal dünyalarının ortaya koymasında Kerbela Olayı önemli bir mazmun olarak kullanılmıştır.

2. Çağatay Edebiyatında Kerbela Mersiyesi

Arap ve Fars edebiyatlarında Kerbela Hadisesi, Maktel-i Hüseyin adı altında işlenmiş Türk edebiyatının çeşitli sahalarında da bu isim altında pek çok eser kaleme alınmıştır². Musa

² Yûsuf Meddah'ın Maktel-i Hüseyin'i, Lâmiî'nin Kitâb-ı Âl-i Resûl'ü; Hacı Nûreddin Efendi'nin Vak'a-i Kerbelâ'sı, Abd el-Ganî Efendi'nin Maktel-i İmâm Hüseyin'i, Bekâyî Kâtib-zâde Dârende'vi'nin Maktel-i Hüseyin'i, Feyzi'nin Maktel-i Hüseyin'i, Fuzûlî Mehmed b. Süleymân Bağdâdî'nin Hadikatü's-Süeda'sı, İbrâhîm'in Maktel-i Hüseyin'i, Kastamonulu Şadî'nin Maktel-i Hüseyin'i, Kemterî İbrâhîm'in Maktel-i İmâm Hüseyin'i, Edhem'in Vak'a-i Kerbelâ'sı, Seyyid Süleyman Aşki'nin Kerbelâ Hadisesine Dair risale'si, Aşki'nin Maktel-i Hüseyin'i, Ali Şîr Nevâî'nin Maktel-i Hüseyin'i, Meddah'ın Kerbela Vekayii Makdal al-Hüseyin'i, Nûr ed-Dîn Tatabî'nin Maktel-i

Ahund, Saykal ve Ahmet Hâce Çağatay edebiyatının bu türde eser veren yazarlardandır. Bu eserler Orta Asya halkları arasında çok beğenilen bu mersiyeler, destancılar, kıssahanlar, damullalar ve ahundlar tarafında halka okunmuştur. Bu şiirler destancı ve okuyucular tarafından okurken aynı zamanda dinleyiciler tarafından da yazıya dökülmüşlerdir.

“Günümüzde özellikle Hoten, Kaşgar gibi şehirlerde yaşayan destancılar, çeşitli ziyaret yerlerinde ve sufi meclislerinde, rebab ve dutar gibi çalgılar eşliğinde Kerbela mersiyelerini icra etmektedirler. Örneğin; Hoten’in Karakaş ilçesinde yaşayan ve son dönemin en ünlü destancısı olan Ebul Hasan bu icracıların önde gelenlerindedir. Bu durum, Kerbela mersiyelerinin sözlü gelenekte yayıldığını 15. yüzyıldan itibaren de Çağatay Türkçesiyle yazıya geçirildiğini göstermektedir. Bir başka ifadeyle, gerek destancıların icraları gerekse sufi meclislerinde kolektif olarak icra edilen Kerbela mersiyeleri, eş zamanlı olarak yazılı gelenekte de varlığını korumuştur” (Tek, Öger, 2018: 73).

3. Maktel-Nâme ve Bulunduğu Nüshanın Tanıtımı

Söz konusu yazma, Afganistanın kuzey doğu (Katagan) bölgesinde yer alan Tahar vilayetinin Hoca Bahaeddin ilçesi Katikcer köyünden bulunmuştur. 18. yüzyılın sonlarında yazıldığı tahmin edilen yazma, yırtılmış kayıp yaprakların dışında 70 sayfalık bir eserdir. Nüshanın başından iki sayfası eksik olup 3 ve 22. sayfalar arasında Hz. Peygamber, İmâm Muhammad Hanîfe'nin, Bibi Şehr Bânû'nun ve Hz. Fatma'nın oğulları için okudukları mersiyeler yanında Hz. İmam Cafer Sâdık'a bir kişinin okuduğu mersiye ve Hz. İmâm Hüseyin'in Bibi Şehr Bânû ile vedalaşmasını konu alan vedânâme de vardır. 22. ve 77. sayfalar arasında farklı manzumeler yer almaktadır. Bunlar 22-27. sayfalar arasında Kudeknâme, 27-30. sayfalar arasında Hz. Cebrâil'in İmâmlara getirdiği giysiler, 30 ve 31. sayfada Hz. Muhammed'in İmâmzâdelere için ağlamasının anlatımı, 31-34. sayfalar arasında Hz. Cebrâil'in Kerbelâdan aldığı toprak hakkında, 34 ve 35. sayfada Hz. Fatma'nın üç gruba şefâat edeceğine söz vermesi, 35 ve 36. sayfalar arasında eser sahibinin İmâmlar hakkında söylediği nedâmet/pişmanlık, 36-40. sayfalar arasında Hz. İmâm Hüseyin Mersiyesi, 40-49. sayfalar arasında Aşure ayının fazileti hakkında, 49-51. sayfalar arasında Hz. Resûl'ün Vefâtnâme'si, 51-58. sayfalar arasında Sahâbelerin rüyasının Hz. Peygamber tarafından tabir edilmesi hakkında, 58 ve 59. sayfalarda Hz. Bibi Fatma'nın Vefâtnâme'si, 59 ve 60. sayfalarda Aliyyü'l-Murtazâ Bibi Fatma'nın verdiği cevaplar, 60-65. sayfalar arasında acılarla dolu olan Câbir Sahabenin kıssası, 65-67. sayfalar arasında Hz. İmâm Azam Kıssası, 67-69. sayfalar arasında bir Hikâyet yer almaktadır. 69 ve 70. sayfalarda bir hikmet, 71 ve 72. sayfalarda Hz. İmâmı alıp çıktıklarında okunmuş olan mersiye ve 72. sayfanın son kısmında *o gün siyah burka giyinip ellerinde baston alıp* şeklinde bir başlık bulunmaktadır ancak sayfanın devamı eksiktir. Yazmanın ilk sayfasından 21. sayfasına kadar 23. satır devam eden metin, 22. sayfadan 72. sayfaya kadar 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22 ve 23 farklı satır sayılarına sahip sayfalardan oluşmaktadır. Nüshadaki gazellerin mahlas bölümünde geçen Hâlis isminden ve 69. sayfada “Baski ‘azizler tamam yoqtur sözümde haţâm/ bu kışsa buldı tamam Aĥmet Hâce eydiya” beytinden anlaşıldığı üzere eser, Ahmet Hâce Hâlis tarafından yazılmıştır.

4. Maktel-Nâme'nin Şekil Özellikleri

Eser üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümdeki manzum makteller, gazel ve kaside nazım şekilleri ile yazılmıştır. Kasideler düzenli bir biçimde devam etmesine rağmen gazellerin bazıları şekil olarak karmaşık yapıya sahiptir.

İmâm Hüseyin'i, Sâfi'nin Maktel-i İmâm Hüseyin'i, Gelibolulu Câmî-i Rûmî'nin Sa'âdetnâme'si, Âşık Çelebi'nin Maktel-i Hüseyin'i Makteller arasında 225'ten fazla yazma nüshaya sahip olmasıyla en sevileni olarak değerlendirilen eser Fuzûlî'nin Hadikatü's-Sü'edâ'sıdır (Fuzûlî, 1987).

4. 1. Birinci Bölüm

İlk bölüm dokuz ayrı manzumeden teşekkül etmektedir. Eksik olmaları sebebiyle 1 ve 2. metnin kaç beyitten oluştuğu tespit edilememiştir ancak okunabilen beyitlerden metinlerin aaaaax, bbbbx, ccccx... kafiyelenişine sahip müseddes oldukları anlaşılmaktadır. Beyit kafiyelerinin aksadığı müseddesler de bulunmaktadır. Aruzun fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün kalıbı ile yazılmıştır. Üçüncü manzume 9 beyitlik muhammestir ve aaaav, bbbbv, ccccv şeklinde kafiyelenmiştir. Dördüncü metin 16 beşlikten meydana gelmiş aaaaa, bbbba, cccca şeklinde kafiyelenmiştir. Yüz on iki beyitten oluşan beşinci manzume fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün kalıbıyla yazılarak aa, ba, ca, da şeklinde kafiyelenmiş ve redif olarak "didi ya" kelime gurubu kullanılmıştır. Altıncı manzume ise 25 beyitten müteşekkildir ve kaside nazım biçimiyle yazılmıştır. Mersiye, aa, ba, ca... şeklinde kafiyelenmiştir. Yedinci metin 8 beyitlik bir muhammes ve 4 murabdan oluşmaktadır. İlk iki beşliğin beşinci mısrası dörtlüklerin üçüncü mısrasında tekrarlanmıştır. Dörtlüklerin kafiyelenişi aaax, bbbx, cccx... şeklinde olmakla birlikte kafiyenin aksadığı dörtlükler de bulunmaktadır. Sekizinci manzume 80 beyitten müteşekkil ve kaside nazım biçimiyle yazılmıştır. Bu manzumede eksik mısralar bulunmaktadır. Mısradaki eksik olan kısımlar genel itibariyle ikinci mısrada redif olarak tekrarlanan "ya" kelimesinin bir harfinin eksik kalması şeklindedir. Mersiye, aa, ba, ca... şeklinde kafiyelenmiştir. Bu bölümün son metni 14 muhammesten oluşmaktadır. Mersiye aaaav, bbbbv, ccccv... şeklinde kafiyelenmiştir. 7. 8. ve 9. manzumeler de diğer metinler gibi aruzun fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün kalıbıyla yazılmıştır.

4.2. İkinci Bölüm

Bu bölüm, bir Kudēknāme ile başlar değişik şekillerde bir araya getirilmiş beyitlerden meydana gelmektedir. Şiirin ilk 20 beyti nazımın gazel şekliyle yazılırken ardından gelen ve aynı kafiyeye sahip olan 18 beyit çizgiler içine alınarak müseddes nazım şekliyle yazılmıştır. Yine bu manzumenin devamında yer alan 13 bentlik muhammes aaaax, bbbbx, ccccx... şeklinde kafiyelenirken, devamında 16 beyit mesnevi nazım şekliyle yazılmıştır. Kudēknāme metninin son kısmında 9 bentten oluşan bir muhammes vardır. Beşliklerde tekrar eden beşinci mısra ilk beşlikte eksik ikinci beşlikte ise kelime eksikliği görülmektedir. İkinci metin mesnevi, muhammes ve müseddes nazım şekilleri ile karışık olarak yazılmıştır. Bu manzumede 17 beyitlik bir mesnevi 11 beyitten oluşan muhammes ve 21 beyitlik bir müseddes aruzun "mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün mefâ'ilün" ve "mefâ'ilün mefâ'ilün fe'ülün" kalıpları ile yazılmıştır. Üçüncü manzume de mesnevi ve muhammes şekliyle karışık yazılmıştır. Bu manzumede bazen kafiyeye eksikliği bazen de mısra eksikliği bulunmaktadır. Dördüncü metin bir müsemmenle başlayıp muhammesle devam etmiştir. Beşinci manzume altı beşlikten müteşekkildir. Bu metinler aruzun "fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün" kalıbı ile yazılmıştır. Altıncı metin 27 bentlik müseddes, yedinci manzume 51 bentlik müseddes, sekizinci metin 14 bentlik müseddes, dokuzuncu manzume 40 bentlik müseddes, onuncu manzume 5 bentlik müseddes, onbirinci metin 9 bentlik müseddes, on ikinci manzume 24 bentlik müseddes, on üçüncü manzume 14 bentlik müseddes ve on dördüncü metin ise 12 bentlik müseddesten müteşekkildir. Bu metinlerde vezin kusurlarının yanı sıra kafiye sisteminde de aksaklıklar görülmektedir. Müseddeslerde bazen beyit eksikliği bazen de beyit fazlalığı tespit edilmiştir.

4.3. Üçüncü Bölüm

Üçüncü bölüm bir hikmet ile başlar ve 8 müseddesten oluşmaktadır. Müseddeslerin bazı beyitlerinin eksik olduğu görülmektedir. İkinci metinde ise sadece bir beyit okunabilmekte ve ikinci beyit sayfanın yıpranmış olması nedeni ile okunamamaktadır. Sayfanın devamı da yırtılmış ve kayıptır. Üçüncü manzume 44 beyit ve gazel nazım şekli ile yazılmıştır. Beyitlerin genelinde "didi ya" redifinin tekrar ediliyor olması bu metin, birinci bölümde yer alan mersiye'nin devamı olduğunu düşündürmektedir. Çünkü sayfadaki numaralandırma da sayfa hasar gördüğünden dolayı silinmiştir. Yaprığın son kısmında bir başlık bulunmakta ancak sayfanın devamı yırtılmış olduğundan yaprak eksik kalmıştır.

5. Maktel-Nâme'nin Muhteva Özelliği

Eserin kapağı mevcut değildir. Başlangıçta eksik yırtılmış yarım kalan yapraklarda yer alan, “Bu mersiye'yi Hz. Resul (asv) okumuşlar”, “Hz. İmâm ile Bibi Şehrbânî'nun vedalaşması hakkında”, “Bu mersiye'yi İmâm Muhammed Hanife okumuştur” şeklindeki başlıklardan sonraki râviler *andağ rivâyet gılurlar kim Hazret-i İmâm Hüseyini atlarından yıkılğanlarını Şehrbânü görüb bu mersiye'ni okudular Hazret-i İmâm mest u müstağrak bolub zü'l-fikârlarını kollariğa alıb hamle kıldılar anın bevânı: bir sonra ki başlık el-kıssa râviler andağ rivâyet gılurlar kim Hazret-i İmâm Hüseyin merg şerbetin tatkanlarından song Şemr Le'in mübârek başlarını alıb ketti. Bibi Şehrbânü kara kiyib saçlarını yaydılar. Barça mazlumlar ham kiydiler asman yer hem matem tuttu dünya karanğu boldı. Hiç kişi birbirini kuralmay güya mahşer Kıyâmet kayım boldı. Bibi Şehrbânü barça mazlumlar kattıg âvâz bu mersiye'ni okudular* şeklinde diğer bir başlık yer almaktadır. Bu ifadeler sadece bu başlıkta yer almamaktadır. Eserin diğer bölümlerinde yer alan farklı başlıklar da benzer cümlelerle başlamaktadır.

Bu ifadeler, Çağatayca yazılan eserlerin birçoğunda görülen ve eserin hemen başında peygamberlerden birine ya da imâmlardan birine atfedilen bir ifadedir. Bu kısımda, yazıyı okuyan, ya da dinleyen bir kişinin Hz. İmâm Hüseyin'in öldürülmesinden etkilenmesini sağlamak amaçlanmakta ve eseri okuyan kişinin din yolunda çalışmaktan pes etmeyeceğini vurgulamak istenmiştir. Dolayısıyla eserde kaydedilen fikirler kadar metnin kendine de bir kutsiyet yüklediğini söylemek mümkündür.

Yazının birinci bölümdeki başlıkların devamından Hz. İmâm Hüseyin'in Kerbelâ meydanında nasıl şehit düştüğü ve başının teninden *Şemr Le'in* tarafından vahşice kesilmesini konu alan mersiye'nin bir kişi tarafından İmâm Cafer Sadık'a okunduğu anlaşılmaktadır. Bu mersiye'lerden sonra Fatma (rz) oğullarının taziyesinde okudukları mersiye de muhammes nazım şekli ile yazılmıştır. İkinci ve üçüncü bölümdeki metinler genellikle İmâm Hüseyin'in ölümü ve Kerbelâ çölünde şehit edilmesi hakkında yazılmasından dolayı eserin tür olarak maktel-nâme şeklinde tanımlandığı görülmektedir.

Nüşanın ilk sayfalarında yer alan başlıklar yırtılması sebebi ile eksik, ama bu sayfa da yer alan şiir, müseddes nazım şekliyle kaleme alınmıştır. İlk şiirin, altıncı dizelerinde “imdi ne sud yeâlâmaüdin aylanayın ya İmam” şeklinde tekrar eden bu mersiye yazar dilinden okunduğu tahmin edilmektedir. Bu şiirde İmâm olmayınca onun için feryat etmenin, ağlayıp nâleler etmenin bir faydası olmayacağı anlatılmıştır. Ardından “balam” redifli beyitlerden oluşan mersiye gelmektedir. Hazret-i Resül'ün dilinden anlatılan bu şiirde İmâm Hüseyin'in ümmet için canını feda etmesi, yoldan çıkan insanların ona cefa etmeleri, kafirlerin ettiği eziyetler ve başsız cesedinin o meydana kalması anlatılmıştır. Sonrada da 9 beyitlik muhammesten oluşan mersiye'nin beşinci mısrasında “elvedâ” redifi tekrarlanmıştır. Bu şiirde İmâm Şehrbânî ile vedalaşırken ona kendisinden öncekilerin din için savaştıklarını söyler. Artık sıranın kendisine geldiğini, bu işin ezelden kaderine yazıldığını, kendisinin Allah'ın ferman berdar bir kulu olduğunu, Bibi Şehrbânî ile bir daha görüşmeyeceğini söylemiş ve onu hurilere benzetip kendisi için de evliya şehidi demiştir.

Mekke'deki insanların kendilerine haber vermediklerini, onların İmâmı bekleyip oturduklarını, yürüdükleri yolda aradıklarını ve gördükleri herkese sorduklarını ancak kimseden bilgi alamadıklarını anlatmıştır. Bu bilgiler 20 bentlik muhammesten müteşekkil İmâm Muhammed Hanife'nin okuduğu mersiye'de yer almıştır. Devamında ise İmâm Muhammed Hanife keşke ben yanlarında olsaydım, havariçlere soy kırım yapsaydım demektedir. Ona yardım edememiş olmasından, Hüseyin'i kaybetmiş olmasından dolayı çok gözyaşı dökmüştür. Kıyamet gününde herkese şefa'at ederken kendisine de şefa'at edilmesi dileğinde bulunmuştur. Hz. Hüseyin'in şehit olmasından sonra, bu acı haberi alan İmâm Muhammed Hanife'nin söylediği gazel “şehîd-i Kerbelâ bolgan Hüseyin” redifli bir mersiye'ye yer verilir. Mersiye'den sonra râvilerin söylediği “Onların şehadet haberini alanların siyah giymesi ve yas tutması” hakkındaki bilgi mensur olarak nakledilir. Ardından Bibi Şehribânü'nun söylediği “ey şehîd-i

Kerbela” redifli bir mersiye yer verilir. Eserde mersiye’nin ardından “dedi yâ” redifli bir manzume daha gelmekte bunu ise İmâm Cafer Sadık’a bir kişi şöyle anlatır: Ben çok şiddetli bir ses duydum nereye gideceğimi şaşırđım, kendimden geçtim. Kendime geldiğimde Hüseyin’in başsız bedenini gördüm. Ondan sonra sürekli bir gök gürültüsü ile ak ve kara bulutlar arasından sırası ile peygamberler ve farklı sesler, dünyayı ışıkladıran bir nur ve meleklerle birlikte Hz. Muhammed geldi çok ağladı. Yüz yirmi dört bin peygamber toplanıp taziye aldılar. Manzumenin devamında o gece Hz. Ali, Bibi Sâre, Bibi Meryem, Bibi Hâcer ve Hz. Havva anamız hep birlikte Hüseyin’in matemini tutmuşlardır. Daha sonra Hz. Fatma’nın gelmesi oğlu Hüseyin için “vâ Hüseynâ vâ yetimâ vâ şehid olgan balam” diye, ağlaya ağlaya gözyaşını sel gibi akıtıp bu mersiye’yi okuması bilgisi verilmiştir. Bu Mersiye ise 14 beşlikten oluşmaktadır.

Nüşadaki şiir başlıklarının bazılarında tekrar edilen râviler şöyle rivâyet ederler, el-kıssa gibi cümlelerden yola çıkarak eserin bu bölümünün sözlü gelenekten de yararlanılarak yazıya geçirildiği anlaşılmaktadır.

İkinci bölüm, 20 beyitten oluşan gazel, 6 müseddes, 14 muhammes, 16 beyitlik bir mesnevi ve yine 9 muhammesten müteşekkildir. Mersiye bir Kudeknâme başlığının altında yer alan şiirlerle başlamıştır. Bu şiirlerde Hz. Peygamber, İmam Hüseyin’i kendi sırtına bindirmiş ona “senin deven develerin en iyisidir” demiştir. Ardından Hz. Hasan ile Hz. Hüseyin dedeleri ile camide iken Cebrâil’in elinde üzüm ile camiye girmesi, o üzümünden Hz. Muhammed torunlarına vermesi o an kapıda birisinin belirmesi onlara üzüm ısmarlamak istemesi o an Cebrâil’in o amele mani olması, o kişinin kötü birisi olduğu ve cennet meyvesinin ona verilmemesi gerektiğinin söylenmesi, onun kin bir şeytan olması gibi bilgileri içermektedir. Ardından gelen manzumede ise şehzade imâmın küçük yaşlarında iken başına gelen olaylar şöyle aktarılmaktadır: Bir bayram günü Cebrâil, kırmızı ve yeşil renkli iki elbise getirdiğini gören Peygamber sevinirken Cebrâil ise üzülmüştür. Hz. Peygamberin neden üzgünsün sorusuna şu cevabı vermiştir: Bu sırrı ben söyleyeyim ama sen kendine sakla yeşil renkli giyimi seçen Hasan ümmetlerin elinden zehirlenecektir ve kırmızı rengi seçen Hüseyin Kerbelâ çölünde şehit olup kanlara boyanacaktır dendiği bilgisi verilmektedir.

Yazının bu bölümünde devam eden metinlerin hepsi de ayrı başlıklarla Hz. Hüseyin’in şehit düşmesi ile ilgili kaleme alınmıştır. Nazım sahibi de Kerbelâ Savaşı’nda İmâmın yanında olamaması ve ona yardımda bulunamaması nedeni ile “imdi men yeğlay sanga her dem meded bolsun sanga” redifli bu mersiye’yi ona yardım maksadı ile yazmıştır. Ardından yine Hüseyin Mersiyesi, Vefâtnâme-i Bibi Fatma, Hz. Resul Vefâtnâmesi, Hz. Cabir Sahabe’nin vefatı ve Peygamberin duası ile dirilmesinin anlatıldığı kıssa ve bu bölümün son manzumesi olarak da padişah hakkında bir hikâyeye yer almaktadır. Bu hikâyede ise padişahın İmâm-ı Azam’ın mezhebine tabi olması anlatılmaktadır.

Üçüncü bölüm bir hikmetle başlamaktadır. Hikmette ise Muhammed “(sav)”in vefatı hakkında bilgi içermektedir. Azrail’in gelmesi, Peygamberle konuşması, bu hadiselerin Pazartesi günü olması, cenazeye İbni Abbas’ın su dökmesi ve Hazret-i Ali’nin cenazeyi yıkaması şeklindeki bilgiler verilmektedir. Daha önce de belirtildiği üzere nüshanın son yapıkları yırtılmıştır ve metnin devamı bulunmamaktadır.

6. Eserden Örnekler

6.1. Şemr Lein Hz. Hüseyin’in Başını Kestiği:

“İmam Hüseyin babası İmam Ali’nin şehadetinin ardından itaatkâr bir kardeş olarak sürekli İmam Hasan’ın yanında yer aldı. Muaviye ile imzaladığı barış antlaşmasından sonra Medine’ye giden kardeşiyle birlikte o da Medine yolunu tuttu. Hicretin 39 veya 40. senesinde şehit olan kardeşinin ardından İmamet makamını üstlendi. O, bu tarihten itibaren musibetlerle dolu yaşamını tek başına sürdürmeye başladı. Tüm yakınlarının şehadetini acı bir zehir gibi içmiş, yalnızlığını Kerbelâ’da Şimr’in kılıcıyla noktalamıştı”(Dedekargınolu, 2015: 297).

Şemrin hançeri İmam Hüseyin boynunu kesmediği, İmam Hüseyin Şemre, Dedesinin öptüğü yeri hançerin kemeyeciğini söylemiştir. Şemr ta İmamın başını almayınca kurtulamayağı ve ne yapılmasını sorunca, Hz. Hüseyin de hançeri arka taraftan koymasını söylemiş öylece kafasını kesmiştir. Bu bilgileri aşağıdaki beyitler içermektedir.

Közümü açtı imâm eydi ayânâk sag (3/90 G)

Ne çok ötsun bu manı buğzımgâ hancar dediya

Öper erdi buğzımı dâyim Muḥammad Muştafa (3/91 G)

Lebleri tekkan yeriga hancar otmaz dediya

Man ne çok kılsam başıngnı kesib algum ey imam (3/92 G)

Ta başıngnı bergil u bolğil amanda dediya

Dedi manı andağ etgil keftime kuyğıl başıng (3/93 G)

Arqa yanımdan balid hancarnı kuyğıl dediya

Bu Le'fin andağ bilib tanden cuda eylab başın (3/94 G)

Hâk murâdım berdı deb sıcrab Atıga mındıya

6. 2. Muharrem Ayının Fazileti

Muharrem ayı, tarih boyunca insanlık için dönüm noktaları sayılabilecek önemli olayların yer aldığı bir aydır. İslam'dan önceki semavi dinlerde de değerli bir zaman dilimi olarak kabul edilmiştir. “Muharrem ayının onuncu günü “âşûrâ” diye adlandırılır. Sâmi dinlerde özel bir yere sahip bulunan âşûrâ gününde Câhiliye Araçları da oruç tutardı. Hz. Peygamber risâletten önce ve Medine'ye hicretinden sonra bu günde birkaç defa oruç tutmuş, müslümanlara da tutmalarını emretmiş, ramazan orucunun farz kılınmasıyla birlikte bu orucu isteğe bırakmıştır. Bu ayda Hz. Hüseyin ile aile fertlerinin 10 Muharrem 61'de (10 Ekim 680) Kerbelâ'da şehid edilmesi üzerine muharrem ayı başka bir anlam kazanmıştır”(TDV, 2020: 4-5). Bu ayda kişi rakat namaz kılsa şehid olacakkadar, yaptığı ibadetin sevabını Hüseyine bağışlarsa Kerbelâ şehitleri ile beraber olur ve bir hastayı haber alırsa bütün dünya hastalarının haberini almış kadar sevab kazanacakmış bilgileri aşağıdaki beyitlerde verilmiştir.

Kişi kim iki rık'at munda namaz oğusa (12/8 msds)

Şehidlerni sevabın anda alur dediya

Bu namaznı sevabın bağışlasa Hüseyinge³

Kerbelanı şehidi bilen bolur dediya

Bir bîmarnı sorsa uş bu aynı içinde

Cihandeki bîmarnı sorağandek bolur dediya

Yine bu ayda yapılan işlerin sevabı başka aylar ve zamanlara göre daha fazla olduğu anlatılmıştır. Aşur ayında ana ve babaya hizmet ederse Allah onu seveceğini, bir saatlik ibadet için Hakkın rameti üzerine yağacak, birisi kendi çocuğunu muharrem ayında sevindirirse o çocuk Hasan ile Hüseyin arkadaşları olacağı ifadeleri Ahmet Haca manzumesinde yer almaktadır.

Her kim bu âşur ayda ata ana könglını (12/11 msds)

Tapar bolsa bil anı tengrim sever⁴ dediya

Her kim bu ay bir âyet eger Qurân oğursa

Berçe Qurânı oğub tuşurgandek dediya

Arığ ihlâş birle her kim bir Allah dise

İdrisni sevabın 'atâ kılğay dediya

³ Nüşhada حسين کا şeklinde yazılmıştır.

⁴ Eserde سويار olarak yazılmaktadır.

6. 3. Hüseyin için Hz. Muhammed'in ağladığı

Hazreti Resul(a.s.v) torunlarının kerbela meydanında şehit edileceğini Cebreğilden öğrendiği zaman çok ağlamıştır. Bu kötü haberi daha erken alınca kendilerini matem içinde bulmuşlardır. İmam Hüseyin meyvelik bir bağ ve herkese faydalı olun tarlaya benzetmiştir. Yine iki elma iki gül ve nara benzetilmesinden kasıt Hz. Hasan ile Hüseyin anlaşılmaktadır.

Matamingni uşlayın dedi ciger guşam balam (14/1 mhs)
 Matamingdur imdi manga zad ile tuşam balam
 Mivelik baç-ı baharım mezre'e cayım balam
 İki elme iki gül iki anar huyum balam

Hazret Peygamber haberi duyunca Cebreyilden bu olaylar nerede ne zaman olaca diye sorular sordular. Cevabı alınca ağlayarak kendilerinden geçtikleri bilgiler aşağıdaki beyitlerde kaydedilmiştir.

Cebre 'ilga dedi peygamber ayâ ey nikeray (14/6 mhs)
 Manga ayğıl bu 'alamat bulğusidur kıaysıca
 'Âşurayı ruyında bulğusidur hukm-ı Huday
 İkisiga cennet asmavaturur iki seray
 Yeğlab eydiler peygamber boldılar berhem balam

Hazret Cebreyil kendi elleri ile Kerela toprağından almış Hz. Muhammad'a ne zaman bu toprak kan olursa o gün İmam Hüseyin şehid olur diye, söylemiştir. Bunu öğrenince Hazreti Peygamber yetim kalan torunları için çok ağlamışlar. Yukarıdaki bilgiler aşağıdaki beyitlerde kaydedilmiştir.

Ki anda Cebre 'il bir muşt hâkı (15/1 G)
 Alıb berdi dedi ey nür pakı
 Kaçan kin uşbu toprak⁵ kan olursa
 Yetuşurgay mühleti evvel ol olursa
 Otub fırsat kazası yetgay ol gün
 Ecel şerbetleriden içgay ol gün
 Bu sözn işitiban ol Muhammad (15/4 G)
 Közini yaşını kim tökti bî had

6.4. Yas/mâtem

Yas veya mâtem, tüm Kerbelâ mersiyelerinin olduğu gibi Ahmet Hâce eserinde yer alan konularından biridir. Şâir, yas tutmak amacıyla bu mersiyesinin merkezine kendini koymak sûretiyle hayli yoğun bir şekilde işlemiştir. Yaşanan fâciadan duyulan acı ve hüzn, yanıp yakılmalar, feryat ve figânlar eser boyunca ve neredeyse soluksuz bir şekilde anlatılmıştır. Bâzen bu feryat ve figânlar doğrudan Ahmet Hâcen'in bâzen de Şehribânû, Hz. Muhammed, Bibi Fatma veya ravilerin ağzından dile getirilmiş, ayrıca tüm cihan halkı, güneş, felek hattâ melekler de tutulan mâteme ortak edilmiştir.

Va Hüseyinâ körmedin canım fedâ bolsun sanga (17/1 mhs)
 Hâsretin ger kızıl bolsa yüzüm solsun sanga
 E'tikâding kandanlar ortanıb olsun
 Ustuhânları köyüb a'zâsı kül bolsun
 İmdi man yeğlay sanga birdem meded bolsun sanga

⁵ Nüşhede تفراق şeklinde yazılmıştır.

6.5. Mensur Olan Bir Kıssa'nın Nazma Aktarılması

“Mensur olan bir eserin manzum olarak yazılmasının asıl mühim sebeplerinden biri veya birincisi, talimi (didaktik) olmak maksadıyla ilgilidir. Bu tür eserlerin bir kısmı, tedris gayesiyle kaleme alındığından, ezberlenmesi istendiğinden; nazımın, okunma ve ezberlenme kolaylığı ile herhalde musiki ciheti de dikkate alınarak birçok manzum eserler yazılmıştır”(Çelebioğlu, 1998, s. 350-352).

“Klasik dönemde nazım-nesir ilişkisi bakımından dikkati çeken diğer bir uygulama ise, önceden yazılmış mensur bir eserin sonradan manzum hâle getirilmesidir”. Ayrıca dikkate alınması gereken bir diğer husus da telif, tercüme ya da nazma çekme yoluyla oluşturulan manzum öğretici eserlerin diğer Türk şiveleriyle, özellikle Çağatay Türkçesiyle de yazılmış olduğudur (Kiremitçi, 2012, s. 1502).

Orta Asya İslam Edebi dili ve Çağatay Türkçesi ile mensur olan bir metni manzum olarak kaleme alınmış en önemli eserlerden biriside Maktel-i Hüseyin'dir. Bu Ahmet Hâca Halis tarafından telif edilmiş dini ve tarihi bir eserdir. Bu tür didaktik eserler, on beşinci asrın ikinci yarısında Nevâ'î'nin eserleri ile klasik bir mahiyet kazanan Çağatay Türkçesi temsilcileri tarafından farklı sahalarda önemli eserler kaleme alınmıştır(Seraji, 2022 s. 298-299).

Aşağıdaki beyitler Halis'in adı geçen eseri mensur bir metni nazma aktarması hem de çok güzel olduğunu beyan etmektedir.

Tamam boldı bu kışsa ketti köngilden guşsa (23/11 msds)
Könglüm guşsa içide közüm giryân dediya
Naşır erdi bu kuşsa bir niçe yuttı guşsa
Nazım kışa naşırdan ne huş 'acab erdiya

Ahmet Hâca Halis, bu eserini yazarken gençlere yalvardığını ve gençler ruhundan kendisine yardım olmasından söz etmektedir. Yazarın gençlere yalvarma ve geçler ruhu gibi kelimelerden maksad Hz. İmâm Hüseyin ile Hz. İmâm Hasan, diye düşünülmüştür. Çünkü eserin başından sonuna kadar genel bir şekilde Hz. Peygamber torunlarının Kerbelâ çölünde düştüğünden bahsedilmiştir. Ayrıca eserin konusu da İmâm Hüseyin gibi bir gencin üzerinden devam etmesinden dolayı yazarın bu eseri yazmasına yardımcı olmuştur. Bu bilgiler aşağıdaki beyitte geçmektedir.

Nazm kıldım man ğarîb îranlarga yalbarıb (23/12 msds)
İranlarını rûhıdan manga madad boldıya
Baski 'azizler tamam yoğtur sözümde hağtam
Bu kuşsa boldı tamam Ahmet Hâca eydiya

7. Sonuç

Üzerinden yüzyıllar geçmesine rağmen İslam tarihinde yaşanmış olan Kerbela olayı, İslam inancına sahip kişilerin gönlünde ve özellikle de Ort Asya Alevilerinin hafızasında en acı şekliyle yaşamaya devam etmektedir. Her sene Muharrem ayının gelişi ve bu ay içerisinde gerçekleşen acı olay tekrar canlandırılarak ehli beyt için ağıt ve mersiyeler söylenip yas tutulmaktadır. Hz. Hüseyin'in Kerbela çölünde şehit edilmesi, farklı edebî geleneklerde dolayısıyla da Çağatay edebiyatında ele alınan konulardan birisi olmuştur. Bu konuda farklı eserlerin bir bölümü olarak yazılan metinlerin yanında müstakil eserler manzum/mensur biçiminde meydana getirilmiştir. Klasik Çağatay Edebiyatının en önemli isimlerinden biri, Ahmet Hâca Halis tarafından, Matel-nâme türünde mensur bir eser Çağatay Türkçesiyle nazma aktarılmıştır. Ahmet Hâca Halis ve eserinden daha önce kaynaklarda hiç bahsedilmemişse de bir nüshası Afganistan'ın kuzeyinde yer alan Tahar ilinden keşfedilmiştir. Bu çalışmada da söz konusu eserin eldeki nüshasından genel hatlarıyla bahsedilmiştir. Akabinde nüsha tanıtılmış, eser Alevi olmayan insanların arasında İslam tarihinin bir parçası olarak okunduğu bilinmiştir.

Nazma aktarılmış metnin kime ait olduğu tespit edilerek hakkında bilgi verilmiştir. Ayrıca Maktel-nâme isimli eserler üzerine de kısaca durulmuştur. Daha sonra nüshanın en önemli bölümlerinden örnekler verilerek değerlendirmeler yapılmıştır.

Kaynaklar

Alp, G. (2020). Türk Edebiyatında Kerbelâ Hadisesi: Konuyu Kendi Realitesine Uygun Konumlandırma Çabası -Eksiklikler, Tespitler, Literatür. *International Journal of Filologia*, 4 s. 56-89.

Atik Gürbüz, İ. (2012). Kerbelâ Şehidinden Sevgili İmgesine: Hz. Hüseyin. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 64, s. 129-146.

Bayat, F. (2021). Folklorlaşan Hz. Hüseyin Ve Kerbela Olayı. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 97, s. 68-76.

Cin, A. (2012). İran Coğrafyasında Hz. Hüseyin Yası ve Bir Kerbela Kıssası. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 63, s. 358-363.

Çelebioğlu, A. (1198). *Klasik Türk Edebiyatı Araştırmaları*. İstanbul: Milli Eğitim Yayınları.

Dedekargınoğlu, H. (2015). Dedelerin Gözüyle Kerbelâ ve Öncesi-Sonrası. *Uluslararası Kerbelâ ve Hz. Hüseyin Sempozyumu*, s. 288-289.

Demirel, Ö. (2007). *Âşıkî'nin Maktel-İ Hüseyin'i Üzerine Dil İncelemesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Demirel, Ö. (2008). Âşiki ve Maktel-i Hüseyin'i. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 38, s. 50-53.

Erbay, E. ve Tozlu, S. (2015). *Maktel-İ Hüseyin Kerbela Hadisesi Şâdi Meddâh, e-Kitap*. İstanbul: KTB yay.

Erdem Akkoyun, T. (2015). *Lâmi'î Maktel-İ İmâm Hüseyin İnceleme-Çeviri Yazı-Sözlük*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Eren, H. (2014). *Dârendeli Kâtipzâde Bekâyî-Maktel-İ Hüseyin (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük Dizin)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Gülsüm, M. A. (2019). *Yahyâ Bin Bahşî'nin Maktel-İ Hüseyin Adlı Mesnevisi (İnceleme-Metin)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kırkkale: Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kara, A. (2022). 21. Hoca-zâde Muhammed Râsim Hikmet'in Hâb-nâme adlı eserinde Ehl-i Beyt sevgisi ve Kerbelâ hadisesi. *Rumelide Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 28, s. 327-328.

Karataş, S. (2012). *Kastamonulu Şâzi'nin Maktel-İ Hüseyin'i Üzerine Tahlil ve İnceleme*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Fatih Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kaya, B. A. (2022). Osman Nevres'in Kerbelâ Mersiyeleri I: Mersiye-i Hazret-i Hüseyin. *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, 28, s. 268-273.

Kiremitçi, F. (2012). Klasik Türk Edebiyatında Öğretici Mensur Eserleri Nazma Aktarma Çalışmaları ve Sâdikî'nin Manzum Akaid-Nâme Örneği. *Turkish Studies*, 7(1), 1501-1539.

Özçelik, K. (2008). *Yûsuf-I Meddâh ve Maktel-İ Hüseyin (İnceleme-Metin-Sözlük)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özdemir, B. (2020). Hadikatü's-Süedâ Tesirinde Bir Maktel-i Hüseyin: *Tuhfetü'ş-Şühedâ*. *Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergi*, 11, s. 21-22.

Özil, S. (2017). Maktel-İ Hüseyinler Hakkında Bir Bibliyografya Denemesi. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, 83, s. 33-38.

Seraji, A. N. (2022). Rahim Hâce'nin Nazmu'l-Muhtasaru't-Türkî Adlı Eseri Üzerine. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 8, s. 295-305.

Sürücü, Y. (2018). *Yasemin Sürücü Hacı Nûreddin'in Vâkıa-Yı Deşt-İ Kerbelâ/Hüseyin'in Makteli Mesnevîsi (Metin-İnceleme)*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Tek, R. ve Öger, A. (2018) Çağatayca Yazılmış Bir Kerbela Mersiyesi. *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, 12, s. 173.

Tekcan, M. (2012). Çağatay Türkçesinde Yazılmış bir Hazret-i Hüseyin Mersiyesi. *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, 33, s. 207-208.

Türkoğlu, S. (2016). Türk Edebiyatında Maktel-İ Hüseyinler ve Bekâî'nin Kitâb-I Kerbelâ Mesnevîsi. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 58, s. 108-110.

Zümrüt Menteş, J. (2013). *Kemterî İbrahim Maktel-İ İmam Hüseyin İnceleme-Çeviri Yazı-Sözlük*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Üniversitesi Etik Kurulu'nun tarih sayı ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1452187>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types : Araştırma Makalesi / Research article
Geliş Tarihi / Received date : 13.03.2024
Kabul Tarihi / Accepted date : 04.06.2024
Yayın Tarihi / Date published : 20.06.2024

Atıf / Citation

Atdayeva, M. (2024). Nesiminiň Kasydasynda Sopusylyk Taglymatynyň Şahyrana Beýany. *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 8. Cilt, 1. Sayı, 151-159.

NESİMİNİŇ KASYDASYNDA SOPUÇYLYK TAGLYMATYNYŇ ŞAHYRANA BEÝANY

A study on the sufi teachings in nesimi's qasida
MARAL ATDAYEVA¹

Öz

Şeýit Nesimi kasyda žanrynda sopusylyk taglymatlarynyň esaslaryny özboluşly şahyrana ýol arkaly beýan edýär. Nesiminiň kasydalary wähdeti-wujut, töwhid temasynda ýazylan eserlerdir. Şahyr mesnewiden geçen bu äheňleriň üsti bilen kasydasynda älem-jahanyň döredilişi we birligi baradaky pelsepewi pikiri beýan edip, älemiň we adamyň, asman we ýer sferalarynyň dörediliş aýratynlygyna we meňzeşligine synçylyk nazrayetinden çemeleşýär. “Nebis kitaby” mazmunyndaky tezkireleriň birnäçesi bilen alyp barlan deňeşdirme barlaglarymyzyň netijesinde Nesiminiň kasydasyň sopusylyk tezkirelerine kybapdaş şahyrana mazmuny ýüze çykarylady. Tebigatyň gurluşy, olaryň sazlaşykly hereketleri, adam tebigatyna meňzeşligi orta asyr ensiklopediki eser “Pysalaýy Ihwan as-safada”, belli alymlarynyň biri Abu Bekr Razynyň şägirtleriniň biri Ahawaýynyň lukmançylyga degişli “Hidaýat al-mutaallimin” tezkiresinde, Ibn Sinanyň “Ahwal an-nafs”, Nasyr Hysrowyň “Röwşenna”, “Afaknama”, Eziz Nefesiniň “Zubdat al-hakaýk” (“Saýlanan hakykatlar”), Mahmyt Şabesteriniň “Mir’at al-muhakkikin” (“Hakykat ýoluna düşenleriň aýnasy”), awtory näbelli “Ýüzlenmeleriň enesi” (“Um al-hitab”) ýaly eserlerinde giňişleýin gürrüň edilýär. Şeýle pelsepewi pikirler şygryýetde, aýratyn hem, sopusylyk şygryýetinde giňden işlenipdir hem-de özboluşly leksiki - semantiki adalgalary döredip, birnäçe many gatlaklarynyň üsti bilen beýan edilipdir. “Afaknamalar” Muhammet pygamberiň “Özüni tanan Taňryny tanar” diýen hadysy bilen başlanyp, özüni tanamak hadysasynda intuisiýa aýratyn üns berlipdir we asman sferalary, tebigatyň gurluşy, hadysalary bilen adamyň gurluşy we häsiýeti deňeşdirilýär. Nesimi kasydasynda şeýle deňeşdirmeleri Gurhana salgylanyp ýazýar. Älemiň adama gatnaşygy “Afak we ahfuzda” belli bir tertipde görkezilipdir. Älemiň gurluşy bilen adamyň gurluşyny we älemiň hadysalary bilen adamyň häsiýetini deňeşdirýär. Adamyň material barlygy bilen birlikde ruhy halyny, gylyk-häsiýetlerini ylahy we maddy dünýä bilen bagly ýüze çykarýar. Ynsanyň beden gurluşyny

¹ Ögr. Gör., Türkmenistan İlimler Akademisi, Mahtumkulu Dil, Edebiyat ve Milli Elyazmalar Enstitüsü, Aşgabat/TÜRKMENİSTAN. El-mek: atdayeva9@gmail.com

 ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0001-6544-9621>

tebigatyň gurluşy bilen deňeşdirip, gylyk-häsiýetine bolsa ahlak esaslaryna görä baha berýär. Makalada Nesiminiň Sufýan pikirlenişi onuň kasida goşgusyndan mysallar bilen aýan edilýär.

Anahtar Kelimeler: Nesimi, Sopusylyk, Kasyda, Türkmen Edebiyatı

Abstract

Seyit Nesimi processed the principles of Sufism in his poems written in ode verse form. The themes of tawhid and wahdet-i vucud come to the fore in Nesimi's odes. By expressing the philosophical thought about the creation and unity of the universe through these themes in the "Masnavi", the poet approaches the nature and similarity of the creation of the universe and man, the heavens and the earth from an observational perspective. As a result of our comparisons with some of the biographies included in the "Book of Nefis", it was seen that Nesimi's ode has a similar content to Sufi biographies. Nature structure, its harmonious movement, the affinity of humankind and nature were deeply expounded in such works of the Middle Ages as: "Pysalaýy Ihwan as-safada", the book related to medicine "Hidayat al-mutaallimin" by Ahwaýny (X century), who was one of the disciples of Abu Bekr Razy, "Ahwal an-nafs" by Ibn Sina, "Rowshennama", "Afaknama" by Nasyr Hysrow, "Zubdat al-hakayk" (Selected verities) by Eziz Nefesi, "Mir at al-muhakkikin" (The mirror of those who are on the true path) by Mahmyt Shabester and "Um al-hitab" (unknown author). Such philosophical views were developed in poetry, especially in Sufi poetry. In this regard, unique lexical-semantic terms were formed, which are set out in various semantic fields. Afaknamas start with the Hadith of Prophet Muhammad: "Who knows himself (*his soul*) knows his God". It's given more attention for intuition in self-perception process, heavenly sphere and nature structure were compared with human body structure and his character. Nesimi based on Quran for following comparisons in his Qasidas. It was compared human body structure with natural phenomenon. The poet looked into man's material entity and the same time his mental world, affinity of human character to divinity and material world. In the article, Nesimi's Sufi thought is presented with examples from his ode.

Keywords: Nasimi, Sufism, Qasida, Turkmen Literature

1. Giriş

Nesiminiň Kasydasynda Sopusylyk Taglymatynyň Şahyryna Beýany: Seyit Ymadeddin Nesiminiň üç kasydasy bolup, olar wähdeti-wujut we töwhid temasynda ýazylan kasydalarydyr. Bu kasydalaryň bir temadan ýazylandygyna seretmezden, her kasyda dürli nukdaýnazardan beýan edilýär. M.L. Reýsneriň şeýle äheňleriň kasyda mesnewi žanrynyň temalarynyň üsti bilen geçendigini tassyklaýyşy ýaly (Reisner, 2006: 66-92). Nesiminiň "Ela eý, dürri bähri lamekanym" (Nesimi, 1993: 191) diýip başlanýan kasydasynda mesnewisindäki älem-jahanyň döredilişi we birligi baradaky pelsepewi pikir ösdürilýär. Bu eserlerde umumy tema birmeňzeş bolsa-da, kasydada älemiň, adamyň, asmanyň we ýer sferalarynyň dörediliş aýratynlygy we bir-birine meňzeşligi synçylyk nukdaýnazaryndan beýan edilýär. Sopusylygyň "synçylyk taglymatynyň" çygyr örän giň bolup, älemiň geografik gurluşlarynyň, fiziki hadysalarynyň, himiki öwrülişikleriniň, matematik hasaplaryň üsti bilen deňeşdirmedir, meňzetmeler arkaly ösdürilipdir. Bu taglymatda elementlerden döredilen Barlyk alty tarapyň (dört tarap bilen ýokary we aşak) aralygyndaky zatlaryň material görnüşleri we hereketi barada pikir ýöredilýär. Nesiminiň kasydasynyň birinji bendinde žanryň talabyna laýyklykda: "Ela eý, dürri bähri lamekanym, // Ela eý, lagly käni kün-fekany"- diýip "tükeniksiz dürli görnüşli "ylymdan" döredilen äleme" ýüzlenmek bilen tarypyny etjek meselesiniň töwhiddigine äheň berýär. Kasydanyň ikinji bendinde:

Okynam, diňlegil nebis kitabym,

Hädisi bes sehihdür okyganym – diýip, kasydada sopusylyk taglymaty (nebis kitabym) barada gürrüň etjekdigini duýdurýar. Şeýle mazmunly tezkirelerde älem we adam tebigatynyň sazlaşykly kanunalaýyklygynyň esasynda ýokary bilim hasaplanan ylahy bilimleri öwrenmegiň ýollaryny görjezýän kitaplary göz önünde tutulypdyr. Nesiminiň şeýle eserler bilen ýakynan tanyş bolandygyna “Edep usuly” atly tezkirede şahyryň adynyň we setirleriniň getirilmegi hem şaýatlyk edýär (Afak ve Enfus, 1970: 346). “Nebis kitabym” mazmunly tezkireleriň birnäçesi bilen alyp barlan deňeşdirme barlaglarymyzda Nesiminiň bu kasydasynda sopusylyk tezkireleriniň gysgaça mazmuny şahyрана beýan edilýändigini ýüze çykaryldy. Tebigatyň gurluşy, olaryň sazlaşykly hereketleri, adam tebigatyna meňzeşligi orta asyr ensiklopediki eser “Pysalaýy Ihwan as-safada”, belli alymlarynyň biri Abu Bekr Razynyň şagirtleriniň biri Ahawaýynyň (X a.) lukmançylyga degişli “Hidayat al-mutaallimin” tezkiresinde, Ibn Sinanyň “Ahwal an-nafs”, Nasyr Hysrowyň “Röwşennama”, “Afaknama”, Eziz Nefesiniň “Zubdat al-hakayk” (“Saýlanan hakykatlar”), Mahmyt Şabistarynyň “Mir’at al-muhakkikin” (“Hakykat ýoluna düşenleriň aýnasy”), awtory näbelli “Ýüzlenmeleriň enesi” (“Um al-hitab”) ýaly eserlerinde giňişleýin gürrüň edilýär. Şeýle pelsepewi pikirler şygryýetde, aýratyn hem, sopusylyk şygryýetinde giňden işlenipdir hem-de özboluşly leksiki - semantiki adalgalary döredip, şygryýetde birnäçe many gatlaklarynyň üsti bilen beýan edilipdir.

Gadyndan gelýän ylymlara arka direýän sopusylyk taglymatyny beýan edýän eserlerde tebigata ýiti synçylygyň esasyndaky pelsepewi dünýägaraýyşlar ösdürilýär. Onda tebigy hadysalaryň ýüze çykyşy, hereketi, mazmuny, sebäpleri, şertleri düýpli işlenip, onuň adamyň tebigatyna meňzeşligi barada pikir ýöredilýär. Bu synçylyk esasynda ýüze çykarylýan meňzetmelerde älemdäki ähli barlygyň material we ruhy taraplary adam bilen gatnaşykda işlenilýär. Şeýlelikde, adamyň bedenini elementleriň gatnaşygunda döreyän janly tebigatyň material görnüşi bilen, ruhuny bolsa Hak bilen gatnaşykda işleýärler. Hakyň adam bilen gatnaşygyna düşünmegi üçin ynsanyň ilki bilen öz aslyny öwrenmegi onuň ilkinji wezipesi hökmünde orta çykarylýar. Şoňa görä, “Afaknamalar” Muhammet pygamberiň “Özüni tanan Taňryny tanar” diýen hadysy bilen başlanyp, ynsanyň özüni tanamagy üçin Älemiň ýaradylyş syrlaryny bilmelidigini ündeýär. Nesimi bu hadysy Alynyň adyndan bermek bilen özüniň sopusylyk ugruna äheň berýär. (Aýtdy kim Şahymerdan şiri ezdan, // Özüni bilgeni ýaryklar oganym.) Eserlerden görnüşi ýaly, Nesimi hem ynsanyň özüni tanamagynyň esasy şerti “nebsi” tanamak hasaplaýar. (Tanygan nefsini tanyr eýesin,) Özüni tanamak hadysasynda üşük pähimine aýratyn ünsi çekip, asman sferalary we tebigatyň gurluşy bilen adamyň gurluşyny we häsiýetini deňeşdirýär. Adamyň her bir agzasynyň aýratynlyklary bilen birlikde ruhy ýagdaýyny, gylyk-häsiýetlerini ylahy we maddy dünýä bilen bagly ýüze çykarýar. Ynsanyň beden gurluşyny tebigatyň gurluşy bilen deňeşdirip, gylyk-häsiýetine bolsa ahlak esaslaryna görä baha berýär. Şeýlelikde, Barlygy adam bilen deňeşdirmek arkaly ynsanyň aýratyn artykmaçlygyny ýüze çykarýar we onuň artykmaç tarapy bolan köňlüni Hakyň ynsanda ýüze çykması hasaplaýar. Köňlün bu aýratynlygy adamyň düşünje ukybyndan ýokardadygyny ýörite belleýär. (Ne kim bar durur afak içinde, // Bar ol enfuste ýokdur imtihanym(deňeşdirmäm.)) Nesimi bu gatnaşyklaryň esasynda durýän älemiň syrlaryny öwrenmek üçin onuň başlangyjyny öwrenmegiň zerurlygyny belleýär:

Hurufy akl erur eşýada mesder,

Ýazylmyş nushasy iki jahanym.

Ne kim bar durur afak içinde,

Bar ol enfuste ýokdur imtihanym.

Şahyryň bu setirleri şeýle mana eýe: “Mesder – ähli zadyň başlangyjy, eşýa ähli zat manyсында bolup, ähli zadyň başlangyjy we iki dünýäniň syrlary hem Sözden-Logosdan başlanýar. Älemde (afakda) näme bar bolsa ol adamda (enfusda) hem bardyr”. Bularyň ählisi barada “Löwhi mahfuzda” ýazylandyr:

Kaza birlen kadardyr fylgu niýet,
 Hyreddur arşu kürsi löwh sanym.
 Wujudyndan talap kyl löwhi mähfuz,
 Okyram hikmeti löwhi maganym.

Şahyryň pikirine görä, löwhi mahfuzyň sylary hikmetlerde, ýagny sopusylyk taglymatyny beýan edýän “afaknamalarda” beýan edilendir, oňa diňe bilimiň, üşügiň (hyred) üsti bilen ýetip bolýar. Kasydada asman sferalaryna we planetalaryň ynsanyň täleýine gatnaşygyna aýratyn üns berilýär. Kazanyň (ýazgyt), täleýiň belli bir derejede ynsan häsiýetlerine täsirini ýetirişini öwrenmek üçin planetalaryň aýratynlyklaryny öwrenmeli. Astrologiýa ylmynda mälim bolşy ýaly, ýyldyzlary öwrenmek we olaryň adam ykbalyna täsiri orta asyr ylmynda işjeň öwrenilen ugurlaryň biridir. Adamyň täleýini ýyldyzlara görä görmek, ynsanyň beden agzalarynyň tebigata meňzeşligi baradaky pikirler gadymy “Awestada” giňden maglumatlar berlipdir. Aýratyn hem ähli döwürlerde alymlary on iki ýyldyz bilen ýedi san gyzyklandyrypdyr. On iki burj ile iki köwäkib (täleý ýyldyzy),// Erer başdan aýak bu ýeti sanym. Ýokarda bellän tezkirelerimiziň ählisinde hem adam agzalarynyň ýyldyzlara baglanyşygy barada ýörite aýdylýar.

Buruj içre aýak Hur, Hemel baş,
 Kamar hem öýkendir, burj zybanym.
 Atarud isbagmyz, böwrek bu Zöhre,
 Ýürekdir Şems, hurşyd – dabanyam.
 Tuluk oldy Zöhel, Myrryh hem öt,
 Bagyrdyr Müşteri göbek Mizanyam.
 Bilim – Söwer, golum – Jöwza biler men,
 Bu sözde ýok durar zerre gümanym.

Nesiminiň şeýle deňeşdirmesi Gurhana (41:53) salgylanylyp, älemiň adama gatnaşygy “Afak we ahfuzyň” 13-nji babynda şeýle tertipde görkezilipdir. Daglary adamyň süňküne, baglary saça, ödi gana, eti suwa deňemek gadymy “Awestadan” gözbaş alyp, soňra beýleki dini kitaplarda berlipdir. Keramatly kitaplarda (E.Bloşeniň pikirine görä, Awestanyň “Dam-dat-naska-sy” babatda): “adamyň bedeni – älem kysymly” diýlip, birinji paragrafynda dünýäniň ölçegi barada aýdylýar: dünýä hem adam hem suwdan döredilen. Şeýle-de olaryň hersiniň öz ölçegine görä beýikligi bar. Onda älem bilen adam bedeni deňeşdirilýär: adamyň arkasy – asman, eti toprak, süňkleri – daglar, damarlary – derýa, bedendäki ganlar deňizdäki suwlar, aşgazan – deňiz, saçlar, tüýler – ösümlükler, tokaýlar, beýniniň süňki – metal. Adamyň dogabitdi aňy – tebigatyň mart aýyndaky jany ýaly, gazanylan aň - peýdaly we tabyn haýwanlar ýaly, bedeniň ýylylygy - ot ýaly, eliň-aýagyň barmaklary – ýedi planeta we on iki täleý ýyldyzy ýaly diýilýär. Ýimiti siňdirýän aşgazan bulutlara we oda, adamyň dem alşyna, dişleri ýyldyzlara we ş.m deňeşdirmeler görkezilýär (Bertels, 1970: 39). Ondan başga-da, adamyň organizminiň her bir organynyň işleýşi tebigatyňky bilen deňeşdirilýär. Nesiminiň aşakdaky setirlerinde tebigata içgin synçylyk netijesinde ýüze çykan we asyrlary boýy dowam eden şeýle pikir dowam etdirilýär:

Süňkdir dagu diş, bildir siňirler,
 Erer ot gan, et – aby rewanyam.
 Wujudda balgam we sewda we sefra,
 Kylar galýe erur (gaýnar, joşar) serçeşme ganym.

“Afaknamada” (a; 15 -17) we “Umm al - hitabda” (16) daş töwerekdäki bar zatlar: tebigatyň, ondaky hadysalaryň, pasyllaryň, haýwanlaryň dürli-dürli häsiýetleridir, alamatlary adama meňzedilýär. Mysal üçin adamyň damarlary derýalara, süňkleri daglara, saçlary tokaýlara, bedendäki parazitleri ýabanylara, oň tarapyň, ýüzüň – guralan jaýa (Ilkibaşlangyja), arka haraba (material dünýä); ýaz pasly çagalyga, tomus ýigitlige, güýz kämil adamlara, gys garrylyga meňzedilýär. Nesimide bu şeýle beýan edilýär:

Garrylyk – gys, ýaz boldy ýigitlik,

Tefillik ýaz erur, misli juwanym.

Wujudyň şährine jellat ýetişdi,

Ne kim lukma salyr çeynär dahanym.

Ezelden ol ebed paýanu ahyr,

Jeset – esgar, jahan - ekber rewanym.

Dünýäniň ähli çägi ýedi bölege bölünen: demirgazyk we günorta, günbatar we gündogar, ýokarky we aşakky älem, in soňunda ortaky dünýä, älem merkezi, we bu bölünişikde her bir barlygyň berk höküm bilen ýerleşdirilen öz aýratyn orný bar. Bu bölünişiğe laýyklykda tebigy ýagdaýlar jismi zatlar ýaly, hadysalaryň aýratyn fazalary hem paýlanýar (Cassirer, 2001: 102).

Ýüzüm – Magryp, süňnüm – Maşryk, ýemin oň,

Baş üstüm, şol ýesar astyn diýenim.

Köňülniň kutudyr gerdende gerdan,

Görüner arka kähkeş keşanym.

“Umm al-hitab” atly filosofik tezkirede adamyň ýaradylyşy we onuň her bir beden agzasynyň ýerine ýetirýän işine, olaryň ähmiýetine üns berilýär (“Umm al-hitab”: 11,12,13,14,15 b (Afak ve Enfus, 1970: 34-35). Nesiminiň aşaky setirleri bu kitapdaky pikirler bilen gabat gelýär:

Elim, aýak kamu işlerge kämil,

Gulak oldy naýyb, göz didebanym.

Felekdir atamyz, ebra - enemiz,

Kamu eşýa garyndaş, mähribanym.

Nesimi sopusylyk filosofiýasynda öňe sürülýän ideýalaryň asyl taryhynyň gaty gadymylygyna ünsi çekmek bilen adamzat döräli bäre, bular barada pikir ýöredilýändigini nygtaýar:

Töwaryh heýhaty gerdiş, tewakkuf,

Erürdür nukteýi eý, nuktedanym.

“Töwaryh” sözi arap dilinde – “taryh”, “heýhaty” – “ne beýele daş”, “gerdiş” – “aýlanýan hereket”, tewakkuf – “saklanmagy, durmagy” aňladýar. Ikinji setirdäki “ideýa” manysyndaky gelýän “nukteýi” sözi “nuktedanym” diýlip, “inçeden yzarlamak” manysynda gelýär. Şahyr “örän gadymy döwürlerden bäre barlygyň aýlanyp duran herketinde inçeden yzarlanýan bu ideýanyň saklanyp gelýändigini” aýratyn nygtamak bilen onuň syrly mazmunyna ähmiýet berýär. Hut şu syrly mazmundaky ideýa adamyň tebigaty öwrenmek intuisiýasyny oýarýar. Tebigatyň aýlawly hereketiniň içinde adamyň köňlüniň halynyň baky ýaşagyşda gaýtalanyp durmagy ýaly kanunalaýyklyklar dünýäniň barlygyny saklaýan hadysa bolup, şahyr içki pikirlerini bendiň içki tekstinde ýörite nygtap geçýär.

Adamyň tebigatynyň aýratynlyklaryna üns berýän şahyr ýaradylan zatlaryň ählisi adamyň özüni öwrenmegi üçin ýaradylan diýen pikiri öňe sürýär. Şu pikire görä, haýwanlar adamyň ahlak häsiýetlerini öwrenmegi üçin ýaradylan. Adam olara syn edip, özüniň artykmaçlygyna akyl ýetirmeli we duýmaly we olara häsiýetli sypatlary özünden aýyrmaly. Adamyň şahsyýetiniň beýikligi ahlak we ruhy aýratynlygynda mälim bolýar. Onuň ahlak we ruhy hili haýawanyňkydan tapawutlanmasa, onuň hakyky haýwandan tapawudy galmaýar we asyl sypatyndan bütinleý üýtgeýär. (Uruşmaklyk, dalaşmaklyk - bu şeytan, // Kamu itlik turur adam nyşanym.) Adamda haýwana meňzeşlik onuň häsiýetinde ýüze çykýar. Zatlaryň içki mazmunyny we döredilişiniň manysyny görmegi başaryan adamyň nukdaýnazarynda olar örän aýdyň. Jemgyýetde adamyň asyl maksadyna düşünmeýän we görmeýän, diňe iýmek, içmek, ýatmak we keýpi- sapada ýaşamak isleýän adamyň psihikasynyň haýwanyňkydan tapawudy ýok hasaplaýar:

Tewazug adamy gaplaň tekebbür,
 Gazaplanmak taki erer ýylanym.
 Hesed tutmak (göriplik) doňuz, aý-u syfatdyr,
 Garynja - hirsimu (nebisjeň) kine -çiýanym.
 Sygyrlyk köp iýmek, şahwet - eşeklik,
 Ýaman - böri, tilki - hile kylanym.

Şundan görmüşi ýaly, gazaplanmak, göriplik, betnebislik, kine saklamak, köp iýmek, şöhrata kowalaşmak, hilegärlik ýaly häsiýetler şahyryň ýazgaryan häsiýetleri. Şeýle häsiýetli haýwanlary synlamak bilen adam özüniň artykmaçlygyny bilmeli. Adam synçylyk bilen akyl ýetirmek ukybyna eýedigine düşünmeli. Adam kem-kemden şeýle artykmaçlyklarynyň gymmatyny kalbynda duýup ugraýar. Bu usul özüni tanamagy öwretmegiň ýönekeý başlangyçlarydyr. Sopusylyk taglymatynda adamyň diňe bir daşky sypatynyň meňzeşligi däl, eýsem onuň gylyk-häsiýeti, temperamenti, özüni alyp barşy, nebsewürligi, ruhy ahlak taraplary hem tebigatdaky haýwanlaryň häsiýetli taraplary bilen deňeşdirilip öwrenilipdir. “Afanamanyň” (a) 9-njy bölümünde adamyň hakdan aýyrýan ruhuň on dürli häsiýeti görkezilýär. Olar: gödeklik, gazap, ýigrenç, gahar, gopamlyk, oç alyjylyk, göriplik, gysgançlyk, ikiýüzlülük, gybatçylyk. Nesimi şeýle häsiýetleri haýwanlaryň üsti bilen görkezmek bilen, öz-özüne syn etmek arkaly terbiýe bermäge çalyşýar. Şahyr liriki gahrymany dürli-dürli häsiýetli haýwanlaryň sypatyna salmak arkaly, onuň adam tebigatyna hasdygyny ünsi çekýär. Allany ýadyndan çykardýan şeytana meňzetmekden başlamak bilen, öz aslyndan aýra düşen adamyň ynsanlyk häsiýetiniň haýwan häsiýetine geçişini görkezýär.

Tebigatda ýylyň dowamynda bolup geçýän özgerişlikler adamyň tebigatyna hem mahsus. Elementleriň temperaturanyň üýtgemegi bilen her pasylda üýtgeýşi ýaly, adamyň tebigaty hem her müçede üýtgäp durýar. Adam ýaşadygyça ömrüni kütekläp barýar. Adamyň tebigatyna mahsus bu hadysany ýagyşyň ýere siňişine meňzedýär (Wujuda dört fasyly erur enasyr, // Bulut – öpke, ýaşym ýagmyr ýaganym.). Onuň adam tebigatyna gögüň gürleýşi ýaly täsir edýändigini belläp, hiç bir zada bipolar bolmaly däldigini duýdurýar:

Bulutnyň kükremesi bolsa ýaşymdan,
 Çakylmyş ragd erür, ragdy feganym.
 Mutyg – mütmeýine, bil hemme jasuz,
 Bolur lewwamadan mukbek nyşanym.

Şahyr arkaýynlygy adama gurnalan hile hökmünde görkezýär. Arkaýynlyk içaly ýaly adam tebigatyna ornaşyp, onda ýowuzlyk, egrilik ýaly gylyklaryň döremegine getirýär:

Hyýalyň nagşydyr barçasy tezwir,

Ýowuzlyk, egrilik, gümrah gümanym.

Şahyr arkaýyn bolmazlyk üçin ýörite gizlin syrlyryň käbirini açyp görkezmekden hem çekinmeýär:

Hyraddür Jebraýyl, mursel – tilimiz,

Köňül içre tutarrazy nahanym.

“Mir’at al-muhakkikin” kitabynyň 64-nji bölümünde, “Zubdat al-hakaýik” kitabynyň 26-njy bölümünde perişdeleriň ruhy hyzmatlary şeýle tertipde berilýär: söz – Jebraýyl, hat – Ezraýyl, akyl-huş – Mikaýyl, pikir – Ysrafyl. Nesimide bu ýagdaý şeýle beýan edilýär: Muhammet pygambere berlen bilimiň Jebraýylyň üsti bilen berlişi anyk pelsepewi mazmuna eýe. Bu ýerde Muhammet pygamberiň ynsan tebigatynda ylahy ruhuň peýda bolmagy baradaky taglymat öňe sürülýär, çünki ylahy bilimlery pygamber ynsan dilinde şahyranä beýan edýär – munuň özi Allanyň hikmetiniň Gurhandaky beýany. Alla bilen adamyň arasyndaky gatnaşygy döreden Jebraýyl perişde ylahy bilimlery ýüze çykarýan ylham. Ezraýylyň “hatyň” üsti bilen görkezilmeği täleý ýazgysy ömür, ykbal manysynda gelýär. Nesiminiň pelsepesinde ynsan öz ykbalyny Ýaradanyň peşgeş beren akly bilen kämilleşdirmeli diýlip, akly – pähimi Mikaýylyň, ideýalary (nutk) bolsa Esrafylyň üsti bilen görkezýär. Bularyň ählisine düşünmek ýa-da tasawwufa görä “duýmak” üçin hökmany suratda hylwata –ýalňyzlyga girmeli:

Tewahhüm – Ezraýyl, fähmiň – Mikail,

Ki Esrafyldyr nutgy dahanym.

Öňde belleýşimiz ýaly, Allanyň sözünüň beýanyny beren arap elipbiýiniň 28 harpyň simwolikasyny asman sferalary bilen baglap işlemek şol döwürleriň eserlerinde ýörgünli bolupdyr.

Pasybany burjunyň eý, pasyban,

Ol ýigirmi sekiz kişi hamam.

Asman sferasynyň derejelerini arap elipbiýiniň 28 harpyna baglanyşdyrmak pars, täjik sopusylygynda giňden ýaýran düşünjedir. Badahşan töwereklerinde giňden öwrenilen Eziz Nesefiniň “Zubdat al-hakaýik” kitabynyň 9, 10, 11-nji bölümlerinde Allanyň ruhlary döredişi barada ýazylýar. Alla ilki başlangyçda ruhy döredip, soňra ony emri bilen gyzdyrýar. Onuň asly ýokary galyp, galanlary bolsa aşak çökükdir. Asyl ruhdan ruhy derejeleri, aşak çöken ruhdan jisim derejelerini döredipdir. Ruh jisimleri we ösümlikleri tebigatyňa görä herekete getirýär, haýwanlary erkine görä, adamlary bolsa aklyna we duýgusyna görä herekete getirýär. Asyl ruh Muhammediň ruhy, ondan soňky derejedäki ruhlar beýleki ilkinji hatarda durýan pygamberleriňki we ş.m. tertipde minerallaryň ruhuna çenli aşaklygyna gidýär. Gysgaça aýdylanda ruhlaryň iýerarhiýasy döredilýär. Bu taglymat esasan hem, ibn Sinanyň, Şyhabetdin Suhrawerdiniň, ibn Arabynyň işlerinde biri-birini dowam etdirip ösdürilýär.

Tebigatdaky jisimler gaýnap ýokary galýar, şonuň esasynda dokuz asman emele gelýär, soňra ýedi asman, soňra elementler emele gelýär.

On iki aý tolar bir ýyl tükene,

Erür ebjet bu sinu şin nyşanym.

Gürrüni edýän edebiyatymyzyň leksik – semantik aýratynlygyna häsiýetlilikde köplenç belli bir sanlary ebjet hasabynda - harplarda bermek ýörgünli bolupdyr. Şahyrlar köplenç ýylyň 360 gününü ýa-da ýer şarynyň 360 gradusyny sin –şin harplarynyň üsti bilen beripdirler. (Ebjet hasaby boýunça sin 300-e, şin 60-a deň). Asman bilen adam bedeniniň deňeşdirilmegi, 12 ýyldyz täleýnama, adamyň bedeniniň 12 agzasy, ruhuň 28 duralgasy we 28 nerw, 360 gradus we adamyň 360 damary, 7 planeta we 7 dolandyryjy organy we ş.m. barada “Miraat al - muhakkikin” eseriň 49 babynda berilýär.

Şahyr bu kasydasynda sopusylyk taglymatynyň gysgaça manysyny beýan edýändigini aýdyp, onuň üsti bilen ýetip bolýan derejeleri özüniň tejribesiniň mysalynda görkezýär:

Müfessel suratyda zaty mejmel,

Ki zaty zar erer serçeşmeýi janym.

Garaňku – gaýgydan, uýku – edemden,

Bilik uçmah erur tamug nadanym.

Zeker Akrab Gows bit, Judeý – nerler,

Aşyklar-Deluwdir, aňla beýanym – diýýän setirlerinde mistikleriň “dünýäniň belgiler” (Plotin, 1996: 50-51) üçburçlygy göz önünde tutulýär. Bu hadysa 12 sany täleý ýyldyzynyň üsti bilen beýan edilýär.

On iki burj ile iki köwakib,

Erer başdan aýak bu ýeti sanym.

Kelamy Iýzediden nazyl (iniş) oldy.

Ýigrimi sekiz ol harfy zybanym (Nesimi, 1993: 193)

Görnüşi ýaly, gökdäki we ýerdeki ähli ruhlaryň jemi 28 hasap edilip, olar arap elipbiýindäki 28 harp bilen deňeşdirilýär. Nesimi ýokardaky setirde “Izediden gelen kelamyň”, ýagny 28 harpda dile gelmegini esasan hem, onuň “filosfiki Logos” manysyny göz önünde tutýar. Asman sferasynyň şeýle gatnaşygy ibn Arabynyň “Mekke açylyşy” atly kitabynyň birinji babynda (“Harplar barada düşünje”) we 60-njy babynda (“Elementler barada düşünje”) harplaryň we elementleriň gatnaşygyna we hiline arka direýär. Birinji babynda arap elipbiýiniň şeýle häsiýetleri barada gürrüň edýär: “zaý” we “lam” – gyzgyn we gury, “elip” – gyzgyn we çyg, “aýn” we “gaýn” – sowuk we gury, “sin” we “şin” – gyzgyn we gury. 60-njy babynda bolsa tersine herket edýändigini ýazýar. Şahyryň bu setirlerindäki harplaryň taryhy baradaky pikir “sesiň gudraty” baradaky taglymat esasynda berilýär. Bu taglymat Suhrawerdiniň “Jebraýylyň periniň owazy” atly eserinde işlenilipdir. Eseriň ikinji bölümünde piriň şägirdine “ylahy dünýäniň” bilimini öwredişi barada bolup, onda ilki bada “jafir” bilimi, ýagny san simwolizmine esaslanýan harplaryň we sözleriň syrly ezoteriki mazmuny berilýär. Soňra Allanyň hut perişdeleri döredişi ýaly filosofik Logos manysyndaky sözi döredişini we Gününň öz ýagtylygy bilen ýyldyzlardan ýokarda bolşy ýaly, belent Sözüň-Logosyň perişdelerden ýokardadygyny beýan edýär. Adamyň özi Allanyň sözünü we Jebraýylyň perleriniň owazyny ýüze çykarýar. Jebraýylyň ganatlary ýeriň we asmanyň üstüne ýazylyp, material dünýä - günbatara onuň çep ganatynyň kölegesi düşýär. Perişdeleriň nurly dünýäsine – gündogara onuň sag ganatynyň şöhlelenmesi düşýär. Şeýlelikde, bu dünýädäki ähli zatlar Jebraýylyň ganatlarynyň owazynyň netijesinde hereketde bolýar. Hut perişdäniň ganatynyň sesi bolan sözüň netijesinde adam dünýä gelyär we hut Sözüň üsti bilen – ylahy atlarda – ol ilki başlangyç ýagdaýyna we ylahy çeşmesine birleşýär (Nasr, 2014: 88).

Janly tebigatyň sazlaşykly hereketine hem-de olaryň adam tebigatyna meňzeşligi gadym döwürlerden bäri alymlary gyzyklandyryp gelipdir. A.E.Bertelsiň: “Ýezda otparazçylykdan öňki hudaýlara bolan hormatyň otparazçylykda galan bölekleri” (Bertels 1970: 45) diýip belleýşi ýaly, Şyhabetdin Suhrawerdi otparazçylyk adalgalarynyň däbinde “Izeýd” diýip atlandyrypdyr (Corben, 2010: 209). Görnüşi ýaly, Nesiminiň soňky setirinde “kelamy Izeýdiden inip geldi” diýmek bilen, ylahy ylymlaryň harplar we söz bilen gatnaşygynyň gadymyýetiň çuňlugyndan gözbaş alýandygyna ähmiýet berendigine düşünmek bolýar. Ondaky harplaryň taryhy baradaky pikiri “sesiň gudraty” baradaky taglymat esasynda berilýär.

“Edep usuly” atly tezkirede Nesiminiň pars dilinde “Seniň ýüzündäki 33 hatyň syrlaryna düşünelim bäri, alty tarapa baksamda diňe seni görýän” diýip ýazan setirleri getirilýär.

Munuň özi şahyryň bu bilimleri gowy özleşdirediginiň şaýadydyr. Bu eserde Nesiminiň adynyň tutulmagyny Ý.E.Bertels ýörite gyzyklanma bilen belläp (Afak ve Enfus, 1970: 135) eseriň özüniň XVII-XIX asyrlarda göçürilendigini çaklaýar. Onda şahyryň adynyň ýörite ýatlanmagy we setirleriniň getirilmegi Merkezi Aziýanyň akyldarlarynyň Nesiminiň döredijiligi bilen gyzyklanandygynyň şaýady bolup durýar.

Kasydanyň içki gatlagyndaky ähli pikirleri barlağa çekmek mümkinçiligimiz ýoklugyndan, ony gysgaça düşündirmäge çalyşdyk. Şeýle-de bolsa, Nesiminiň tutuş döredijilik dünýägaraýşyndan görnüşi ýaly, bu eseri sopusylyk bilimlerini öwredýän gollanmanyň şahyrana görnüşi diýip ýaýdanman aýdyp bolar. Şahyryň örän çylşyrymly düşünjeli mazmunlary belli bir ölçegleri talap edýän sygyr setirlerinde ussatlarça beýan etmegi, onuň şahyrana ussatlyk derejesini aýdyň görkezýän aýnasydyr.

Kaynaklar

- Afak ve Enfus Üzerine Beş Felsefi Risale.* (1970). Moskova: Nauka,
- Bertels A. E. (1970). *Iran IX-XV Yüzyıl Sanatında Sanatsal Imge.* Moskova: Doğu Edebiyatı RAN.
- Corben, A. K. (2010). *İslam Felsefesi Tarihi.* Moskova.
- Cassirer, E. (2001). *Sembolik Formların Felsefesi. Cilt 2: Mitolojik Düşünme.* Moskova.
- Reisner, M.L.(2006). *XIII. Yüzyılın Fars Lirik Şiiri.*
- Seyyid İmadütdin Nesimi (1993). *Seçilmiş İşler.* Aşgabat: Türkmenistan Neş.
- Seyyid Hüseyin Nasr (2014). *İslam Filozofu: İbn Sina (İbn Sina), El-Sühreverdi, İbn Arabi.* C.1. Moskova.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Üniversitesi Etik Kurulu'nun tarih sayı ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.

 <https://doi.org/10.30563/turklad.1413841>

İntihal / Plagiarism

This article was checked by

programında bu makale taranmıştır

Makale Bilgisi / Article information

Makale Türü / Article types	: Kitap İncelemesi/ Book Review
Geliş Tarihi / Received date	: 02.01.2024
Kabul Tarihi / Accepted date	: 03.06.2024
Yayın Tarihi / Date published	: 20.06.2024

Atıf / Citation

Kurt, T.C. (2024). "Zeybek, Namık Kemal (2014) *Aşk Yolu*, İstanbul: Ötüken Yayınları, isbn 978-605-155-144-9, 431 s." *Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi / International Journal of Turkic Dialects (TÜRKLAD)*. 8. Cilt, 1. Sayı, 161-166.

ZEYBEK, NAMIK KEMAL (2014) AŞK YOLU, İSTANBUL: ÖTÜKEN YAYINLARI, ISBN: 978-605-155-144-9, 431 s.

*Zeybek, namık kemal (2014). *aşk yolu, istanbul: ötüken publication, isbn 978-605-155-144-9, 431s.**

TEVFİK CEM KURT¹

Öz

"Dîvân-ı Hikmet", Ahmet Yesevî'nin evrensel insan sevgisi ve hoşgörüsü temeline dayanan, insanın iç dünyasına rehberlik eden bir eser olarak kabul edilir. Bu eser, Orta Asya'nın mistik atmosferini yansıtarak İslam öğretileriyle birleştirir ve insanın ruhsal arayışını analiz eder. Allah'a olan aşk ve peygamber sevgisiyle çevrelenmiş, sanatsal bir yapıya sahiptir. Karahanlı Türkçesiyle yazılmıştır. Tanıtım çalışmasını yaptığımız "Aşk Yolu" isimli eser, Dîvân-ı Hikmet'in Namık Kemal Zeybek tarafından günümüz Türkçesine çevrilmiş ve tarihsel bilgilerle zenginleştirilmiş halidir. Eser, insanın yaşam amacını ve Allah'a yaklaşma sürecini açıklarken, Yesevî'nin dilinde insanlar arasındaki bağı güçlendiren bir ruh hali yaratır. Ahmet Yesevî'nin etkisi ve öğretileri, "Aşk Yolu" ismi ile yayınlanan bu eserde, derin manevi bir etki ile birlikte, tarihsel ve felsefi içerikleriyle okuyucuya sunulurken, dikkat çekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Ahmet Yesevî, Dîvân-ı Hikmet, Aşk Yolu, İnsan.

Abstract

"The Dîvân-ı Hikmet" is considered as a guiding work into the inner world of humans, founded upon the universal love and tolerance of humanity by Ahmet Yesevî. Reflecting the mystical atmosphere of Central Asia, this work merges Islamic teachings with the analysis of human spiritual quests. Surrounded by love for Allah and reverence for the prophet, it possesses an artistic structure and was written in the Karahanlı Turkic language. The work titled "Aşk Yolu," for which we are promoting, is an adaptation of Dîvân-ı Hikmet translated into contemporary Turkish by Namık Kemal Zeybek and enriched with historical insights. While elucidating the purpose of human life and the process of approaching Allah, the work creates a

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ankara/TÜRKİYE. El-mek: kurt.tevfikcem@hbv.edu.tr

 ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3277-5404>

state of mind that strengthens the bond among people in the language of Yesevî. The influence and teachings of Ahmet Yesevî, presented in this work under the title "Aşk Yolu," captivate the reader not only with its profound spiritual impact but also with its historical and philosophical content.

Key Words: Ahmet Yesevî, Dîvân-ı Hikmet, Aşk Yolu, Human.

Tanıtımını yapmaya çalıştığımız eser, hukukçu ve bürokrat olan Eski Kültür Bakanı Namık Kemal Zeybek tarafından kaleme alınmıştır. Zeybek, 1993 ve 2006 yılları arasında Ahmet Yesevî Üniversitesi Mütevelli Heyeti Başkanı olarak görev yapmıştır. Aynı zamanda bir fikir insanı olan Namık Kemal Zeybek, okura Ahmet Yesevî'nin öğretilerini ve yolunu aktarırken, edebî bilgisini yansıtarak dikkat çekmektedir. Bu çerçevede, başka bir eserinde naiflik ve tevazu içeren şu ifadeyi kullanmıştır: 'Bahçe çok büyüktü, güller, çiçekler... benim ellerim küçüktü, takatim yetersiz...

Namık Kemal Zeybek'in bu eseri "Aşk Yolu" adıyla yayımlanmıştır. Eser Ötügen Neşriyat tarafından ISBN 978-605-155-144-9 numarası ile birinci ve ikinci baskıları 2014 yılında ve üçüncü baskısı 2017 yılında olmak üzere toplam üç baskı neşrolunmuştur. Aşk Yolu

isimli eserde *Dîvân-ı Hikmet*, günümüz Türkçesine aktarılırken, aktarımdaki bariz yanlışlardan arındırılarak, olabildiğince az yanlışla aktarılması hedeflenerek, tarihî bilgilerle taçlandırılan öncü bir eser niteliği kazanmıştır. Kitabın arka kapağında da ifade edildiği gibi "Türkler nezdinde yalnızca İslamiyet değil aynı zamanda Türkçenin de bayraktarı olan Hoca Ahmet Yesevî" den öğrenilecek daha nice hikmetin varlığı su götürmez bir gerçektir.

Eser her ne kadar önsöz, giriş ve diğer bölümler gibi görünür biçimde ayrılmamış olsa da, okur, konuların sistematik derlemesinden dolayı, bu kısımları ayırıştırmakta zorlanmayacaktır. Sevgiliye ulaşmak isteyen taliplerine, selam ile başlayan, onlara irşâdı gösteren, mürşit Hoca Ahmet Yesevî, sözlerine Esmâ-ül Hüsna'nın ilk cevheri olan "Allah" ismi ile başlamaktadır. Mukaddime olarak ifade edebileceğimiz girizgâh, yazarın tanımlamalarıyla, kelimeleri zerafetle dokuduğu, her satırında Türkçenin en özgün halini yakalayabileceğiniz, "takipçi" yerine "izbasar" kelimesinde örneklenebileceği gibi,

daha özgün ifadelerle, öz Türkçe kullanılan bir nitelik göstermektedir. Bu nitelikte yazılan eser, dil kullanımı ve anlatımıyla okuyucuyu, ifade edilmek istenilen derinliğe çekerek o dünyanın içerisinde hissettirmektedir.

Yazarın, yazmış olduğu başkaca kitaplardan, öz birikimlerinden ve neredeyse uzmanlık alanı olan Ahmet Yesevî araştırmaları dâhilinde de görüldüğü üzere, Yesevî eğer birisiyle ilişkilendirilecekse o Hallac-ı Mansur'dur. En çok ondan söz eder. Eserde Hallac-ı Mansur'a da yer vererek Türklük ve Müslümanlığa öncelikli etkisi olan kişiyi unutmamış, onun sözlerine de şöyle atıfta bulunmuştur:

“Kulun Bismillah demesi, hakkın ol demesi gibidir.”

Eserin giriş kısmının başında yazılı bulunan bu cümle esrarı içerisinde barındıran, yola ve erkâna tabi olan kişilere hatırlatılan bir bildiri niteliğindedir. Kul, yerine getirdiği her iş ve işlemde önce Allah’a sığınarak ve Allah’ın yardımını isteyerek işine başlar. İşine bu sözle başlayan kişi için de, yaratma kudreti sahibi Allah’ın ol demesi o şeyin olması için verilen emri ifade eder.

Eserde, Türk milliyetçiliğine ırkçı esaslardan uzak olarak İslâmiyet temelinde toplumsal bilinç, milli bilinç ve inanç ekseninde yer verilmiştir. Bu hususu Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluş döneminde çok önemli bir yer tutan Türk fikir teorisyenlerinden Ziya Gökalp’in, Türk diline Türklerin sahip çıkmadığı zamanlarda bu boşluğu sürekli birilerinin dolduracağı aşağıdaki sözleri ile desteklenmektedir.

“Müslüman olmayan Türkleri de İslâmlaştırmak çabası içinde olmalıyız. Aksi hâlde din sebebiyle başka milletlere bağlılık duyabilirler.” Yazar ise bu konuya ilişkin Altaylı (hem de Şaman) bir Türk’ün sözlerini hatırlar. “Bizi Müslüman yapmazsanız Ruslar Ortodoks yapacak haberiniz olsun...” (Zeybek, 2014, s12)

“Selçuklu döneminin muteber aydınları Türkçe değil Farsça yazmışlardır. Büyük Mevlana’nın bütün eserleri Farsçadır. Büyük Nizami’nin bütün eserleri Farsçadır. Türkçe hiçbir kitapları yoktur... Kimse hemen “O zaman Avrupa’da bilim dili, yazı dili Latinceydi.” demesin. Bu anlamsız bir benzetmedir. O dönemde, bugünkü Avrupa dillerinin hiçbiri henüz daha edebî bir dil değildi.” (Zeybek, 2014, s14).

Neredeyse kitabın tamamında ele alınacak olan Türk Dili ile ilgili vurgulamaları yaptıktan hemen sonra, kitabın ana teması olan olgu “Kul Hoca Ahmet” yani Hoca Ahmet Yesevî esas yerini alıyor. Eserin giriş kısmına devam niteliğinde değerlendirebileceğimiz bu ilk bölümde, tasavvufa giriş yapılarak tarikat ilişkileri bağlamında birtakım bilgiler bulunmaktadır.

“12. asırda bugünkü Kazakistan’ın Türkistan diye adlandırılan şehrinde Kul Hoca Ahmet adından bir bilgin ortaya çıktı. Bir rivayete göre Buhara’da Yusuf Hemedanî dergâhında ders gördü ve üstadın dört halifesinden biri oldu. Birinci Abdullah Berkî, ikinci Hasan Andakî, üçüncü Hoca Ahmet Yesevî, dördüncü Abdulhâlik Gücdivanî... Sıra kendisine geldiği zaman dergâhın müşitlik görevini Abdulhâlik Gücdivânî’ye terk ederek kendisi, o zamanki adı Yesi(Yassı) olan bugünkü Türkistan şehrine geldi ve orada dergâhını kurarak ders vermeye başladı. Bilim, dinî bilim ve irfanî bilim (Tasavvuf) dersleri... Türkçe olarak. Bir rivayete göre diyorum. Bugün toplu kabul gören görüş bu. Ancak *Divân-ı Hikmet*’te hiçbir yerde Yusuf Hamedanî’nin adının geçmemesi; buna mukabil Arslan Bâb’tan çok söz edilmesi, bu konunun daha derin araştırılması gerektiğini ortaya koyuyor.” (Zeybek, 2014, s14,15)

Burada rivayetlerin doğruluğunun tartışılmasının önemi; farklı tasavvufî yollar ve farklı tasavvufî felsefe gerçeklerinin, kitlelerin inançları üzerindeki etkisi hususunda kendisini göstermektedir.

Yine devamında;

“Nakşibendilik ve Bektaşilik ile Ahmet Yesevî’nin ilişkisi nedir? Yusuf Hamedanî dergâhında Alevi zikir yapılırdı. Yani cehrî (sesli) zikir ve sema vardı. Ancak dördüncü halife Abdulhâlik Gücdivanî Hızır’dan aldığı telkin ile hafî (sessiz) zikir yapılmaktaydı. Piri buna izin vermişti. Bu yoldan iki asır yıl sonra Bahaeddin-i Buhari (Şah-ı Nakşibend) Gücdivanî’nin maneviyatından (Üveysi olarak) aldığı dersle hafî zikri esaslandırdı ve Nakşibendilik böyle başladı. Bektaşilik ise Yesevî yolunun Türkiye’deki devamı olarak hem sesli zikri hem raks ve semahı (şimdilerde ikisine

birden semah deniliyor) esas alan bir yol olarak devam etti. Yani Bektaşiliğin Yesevî'likle ilgisi doğrudan, Nakşibendiliğin ise dolaylıdır". (Zeybek, 2014, s15)

Bu çerçevede yazarın eseri kaleme alırken, yalnızca *Dîvân-ı Hikmet*'i günümüz Türkçesine aktarma gayesinin olmadığı, aynı zamanda okuru araştırmaya yönlendirerek Nakşibendilikle Hoca Ahmet Yesevî'yi ilişkilendirmek isteyenlere, böyle bir şeyin olanaksız olduğunu, zira Nakşibendiliğin kurucu liderinin, aslında Hoca Ahmet Yesevî'den iki asır sonra yaşadığına dikkatleri çekmek olduğunu görüyoruz.

Yine eserde yazarın en vurucu ve kalbe dokunur cümlelerinden biri ile şu şekilde karşılıyoruz: "Cennetin dilinin ne olduğunu bilemeyiz. Ama bildiğimiz gerçek, cennet dili kadar güzel Türkçemiz yeniden doğdu ve biz bunu Ahmet Yesevî'ye borçluyuz."

Tanıtımı yapılan eserin başkahramanı olan Hoca Ahmet Yesevî öz Türkçeyi sadece kullanmakla kalmamış ibadet bağlamında da şu dizeleri söyleyerek ibadet dilinin de kişinin kendi anladığı dilde olmasını savunan dizeler söylemiştir:

"Âyet hadis mânâsı Türkçe olsa anlarlar
Anlamını bilenler başı eğip dinlerler."

Yukarıdaki dizeleri okuyunca Ziya Gökalp'in "bu hususta" Hoca Ahmet Yesevî'nin "izbasarı", olduğunu aşağıdaki dizelerden anlayabiliyoruz.

"Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur,
Köylü anlar manasını namazdaki duânın.
Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunur.
Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Hüdâ'nın.
Ey Türkoğlu, işte senin orasıdır vatanın!"

Hoca Ahmet Yesevî, zikirlerin anlamlı bir bütün teşkil etmesi için, anlamadan yapılan ibadet ve zikrin bir faydasının olmayacağını ve Allah'ın anıldığı ve kendisine teslimiyetin gerçekleştiği en önemli zikir olan, namazda okunan ayet ve ayetlerin tamamlayıcısı olan, sûrelerin anlamının bilindiği vakit neticeye ulaşılabilceğinin bilinmesi gerektiğini, bunun neticesinde Allah'a daha yakın ve derin bir ilişki kurmanın manevi tatmininin ve huzurun sağlanmış olduğunu ifade etmiştir.

Anlamını bilerek yapılan ibadet sadece dışsal ibadetlerin ötesine geçerek, kalp ve nefis temizliği ile içsel bir dönüşümü hedefler. Böylece dünyevi arzuların ötesine geçerek maddi dünyanın geçici olduğunu ve gerçek mutluluğun hoşgörü, sevgi ve insanlık değerlerine odaklanarak, Allah'ın rızasını kazanmakta olduğunu öğretir.

Yazarın eserde değindiği önemli konulardan bir tanesi de Ahmet Yesevî'nin en çok Alevi-Bektaşiler tarafından tanınarak kabul görmesi, hatta günümüzde Tokat ilinde Hubyar köyünde talibiyle, dedesiyle, dergâhıyla aktif olan Alevi ocaklarından "Hubyarilerin" kendilerini doğrudan Yesevî mensubu olarak ifade ettiklerinden bahsetmiştir.

Daha önceden de söz ettiğimiz gibi eser salt tasavvuf teması içeren bir özellik göstermemektedir. Aynı zamanda biyografi ve felsefe içeriklerinin yanında ders kitabı niteliğinde tarihî bilgilerde ihtiva etmektedir.

"Yavuz Sultan Selim'den sonra devlette bir dönüşüm olduğu, zamanla Bektaşiliğin ikinci konuma itildiği, halk arasında daha çok Mısır'dan getirilen bilginlerle Eş-âri Sünniliğin yaygınlaştığı ve halkın zihni muhtevasının dönüştürüldüğü bir gerçektir. Zaten siyaset gereği Safevîlere bağlı Aleviler tenkil edilmiş yani

ezilmişlerdir. Dört mezhebin “Hak Mezhep” denilerek kalıplaştırılması Mısır’ın icadıdır ve Türkiye’ye de taşınmıştır.” (Zeybek, 2014, s21- 22)

İstanbul fethedilirken Bizanslıların gerçeklerden uzaklaşarak, dönemin hassasiyetlerini görmezden gelerek, meleklerin cinsiyetlerini tartıştılarından bahsedilir. Aynı bu hususta olduğu gibi, çok büyük kitlelere intisap eden bir düşünce temeli oluşturan Ahmet Yesevî ve Hacı Bektaş-ı Velî’ gibi mutasavvıfları ve onların Osmanlı’nın kuruluşundan itibaren oynadıkları rolleri görmezden gelerek dönemin parlayan İslam ilim adamlarından bahsetmeleri ve “Osmanlı’da Ahmet Yesevî etkisi yoktur” iddiaları dönemin yöneticilerinin gerçeklerden ne kadar uzaklaştıkları-uzaklaştırıldıklarına çok güzel bir örnek teşkil etmektedir.

Eser her ne kadar bölümlere ayrılmamış olsa da girizgâhtan sonraki bölüm olarak niteleyebileceğimiz kısım yazarın Yesevî anlayışının ne olduğunun ayırıcı nitelikleriyle belirttiği 7 madde ile başlıyor. Hikmetlerle de ilk defa burada karşılaşıyoruz.

- Allah’a aşk ve Allah’a ulaşmak yolunda çaba dinin doruk noktasıdır.
- Allah’a ulaşmanın en kestirme yolu muhtaç olan insana hizmettir.
- Dinde gösterişten uzak olmak esastır.
- Başka dinden ve inançtan insanlara bu yüzden eziyet vermek büyük günahdır.
- Kadın toplumdaki dışlanamaz.
- Emek sömürsü yasaktır.
- Bilim dinin temelidir.

Sonraki dört bölümde sırasıyla; “Türklerin Müslümanlaşması ve Ahmet Yesevî”, “Ahmet Yesevî ve Hacı Bektaş-ı Velî”, “Hacı Bektaş-ı Velî’nin eserlerinde Ahmet Yesevî izleri”, “Hoca Ahmet Yesevî ve Yunus Emre” ilişkilerinden bahsedilmiştir.

1. “Türklerin Müslümanlaşması ve Ahmet Yesevî” başlığı altında Yaşar Nuri Öztürk’ün “Hallac-ı Mansur ve Eseri” isimli kitabından alıntı yapılarak temel esaslarla bağlantı kurulmuştur.

2. “Ahmet Yesevî ve Hacı Bektaş-ı Velî”, başlığı altında Hacı Bektaş-ı Velî’nin “mürşitlik” vazifesinin nasıl “pirlik” vazifesine evrildiği ve bu yola yeni ismiyle Bektaşilik denilmesinden yola çıkarak, Ahmet Yesevî’nin Hacı Bektaş-ı Velî’yi Anadolu’ya göndermesi hususuna Velayetnameden alıntılarla değinilmiştir.

3. “Hacı Bektaş-ı Velî’nin eserlerinde Ahmet Yesevî İzleri” başlığı altında, Baki Yaşa Altınok tarafından hazırlanan Hacı Bektaş Velî Araştırma Merkezi ile Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Vakfının ortak yayınından alıntılara yer verilmiştir.

4. Bu dört bölümün son serisi olan “Hoca Ahmet Yesevî ve Yunus Emre” başlığı altında ise *Yunus Emre Dîvânı* ile *Dîvân-ı Hikmet*’ten alıntılar yapılarak, dil açısından mukayeseli bir inceleme yapılmıştır.

Kitabın sonuç bölümü olarak adlandıracağımız bu bölüm, artık “Bismillâh” diyerek *Dîvân-ı Hikmet*’e başlanıldığı bölümdür. Hikmet ve açıklamalar, geniş kelime dağarcığı ve estetik anlayışı içinde okura sunulurken İslam kültürünün derin bir yansıması da dönemin tasavvuf yazın geleneğinin bir örneği olarak eserde dikkatleri üzerine çekmektedir. “Bismillâh” denilerek başlanılan kitap, “Elhamdülillah” denilerek tamamlanmıştır. Büyünün bozulmasına sebep olmaktan kaçınarak, hikmetlerle ilgili örnekler vermiyor, bu şiddetli muhabbet kısmını, eserin meraklılarına bırakıyoruz.

Kısacası, Namık Kemal Zeybek'in aktarımını yaptığı kıymetli eser *Dîvân-ı Hikmet*; Ahmet Yesevî'nin evrensel insan sevgisini ve hoşgörüsünü yansıtan bir aynadır. Derin bir maneviyatla dokunmuş, insanın iç dünyasına temas eden yumuşak bir tendir. Orta Asya'nın mistik atmosferini ve İslam'ın öğretilerini bir araya getirerek insanın ruhsal arayışını anlatan bir analizdir. İnsanın yaşam amacını ve Allah'a yaklaşma sürecini aydınlatan külliden cüziye bir sentezdir. Yesevî'nin dilinde, insanlar arasındaki bağı güçlendiren ve birbirine destek olan bir ruh hâli yatar. Yesevî ve ardılları köktür, gövdedir, daldır, yapraktır. Ona değer verenler ise dalını, yaprağını, kökünü gövdesini bakımsız bırakmayan, bırakmayacak orman bekçileridir. Aşk yolu, amacı Aşk-ı ilâhi olanın, aradığı aşka giden yola revan olmak için, denemenin ve çaba harcamanın gerekliliğine inananların istikametidir. Yolda aşk için çaba harcayanın, karşısına çıkan zorlukların üstesinden geldiği, riskleri aldığı ve o zorlukları aşmak için çaba sarf ettiği anda, ancak o zaman vakıa anlamlı hale gelir. Aşk yolu aynı kaynaktan su içenlerin özlem ve sabırla büyüyenlerin ateşte değil gönüllerde yananların yürüdükleri bir yoldur. Bu yolda suya düşen güneşin, yansımada parlayan altındır aşk. Âşık ise yolu kaybeden değil, bu yolda kendini kaybedendir.

Kaynaklar

Zeybek, N.K. (2014). *Aşk Yolu*, İstanbul, Ötüken Yayınları.

Etik, Beyan ve Açıklamalar

1. Etik Kurul izni ile ilgili;

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Etik Kurul İznine gerek olmadığını beyan etmektedir.

Bu çalışmanın yazar/yazarları, Üniversitesi Etik Kurulu'nun tarih sayı ve karar..... ile etik kurul izin belgesi almış olduklarını beyan etmektedir.

2. Bu çalışmanın yazar/yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedir.

3. Bu çalışmanın yazar/yazarları kullanmış oldukları resim, şekil, fotoğraf ve benzeri belgelerin kullanımında tüm sorumlulukları kabul etmektedir.

4. Bu çalışmanın benzerlik raporu bulunmaktadır.